

АЗƏРБАЙҶАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Э Р Л Э Р И

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ТАРИХ, ФЭЛСЭФЭ ВЭ НҮГУГ СЕРИЈАСЫ

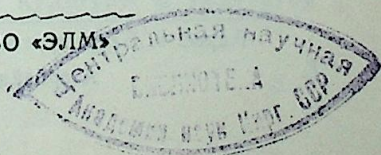
*

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

№ 3

1990

«ЕЛМ» НӘШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭЛМ»
БАҚЫ—БАКУ

МУСА ГАСЫМОВ

ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ УЧАСТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Международное культурное сотрудничество — одно из проявлений принципов внешней политики государств. Оно является важным направлением внешней политики и Советского Союза в системе международных отношений. Культурные взаимосвязи играют важную роль в укреплении мира и безопасности, в упрочении дружеских взаимоотношений между государствами, в сближении наций и государств.

Культурные связи — объективная закономерность. Культура любой страны, независимо от социальной системы, развивается не изолированно, а в тесной связи с духовным развитием других народов. Всякая нация может и должна учиться у других.

Международное культурное сотрудничество тесно связано со всей историей человеческой цивилизации. В том или ином объеме оно имело место на всех этапах развития общества, но большее развитие получило в эпоху капитализма, когда «...на смену местной и национальной замкнутости и существованию за счет продуктов собственного производства приходит всесторонняя связь и всесторонняя зависимость наций друг от друга. Это в равной мере относится как к материальному, так и духовному производству. Плоды духовной деятельности отдельных наций становятся общим достоянием. Национальная односторонность и ограниченность становятся все более и более невозможными, и из множества национальных и местных литератур образуется одна всемирная литература» [1, 111].

Эти слова еще более справедливы для нашего времени в силу ряда объективных причин. Первая из них — пробуждение многомиллионных масс к культурной жизни в результате совершенных в нынешнем веке революций.

Следующая важнейшая причина социально-политического порядка — развал колониальной системы империализма, образование молодых независимых государств, которые прилагают огромные усилия к национальному, в том числе и культурному возрождению, ликвидации неграмотности, развитию культурных связей с зарубежными странами.

В числе других причин можно назвать активизацию социально-политической, духовной жизни народов, рост грамотности и т. д. Важным фактором является также научно-технический прогресс, в частности в области средств массовой информации. Мощным каналом информации и пропаганды остаются телевидение, радиовещание и печать. В международном общении средства массовой информации являются основным каналом приобщения к культуре и искусству других народов.

РЕДАКЦИЈА ҺЕЈ'ӨТИ: З. М. Бунјадов (баш редактор), А. М. Асланов, Т. А. Бунјадов, Н. М. Вəлиханова (мəс'ул катиб), Ф. Ф. Гасымзаде, Т. М. Гафаров, Ч. Б. Гулијев, П. Ə. Əзизбəјова, И. Г. Əлијев, Ф. К. Кəчəрли, Р. А. Оручов, А. Р. Рзајев (баш редактор мұавнини), М. М. Сəттаров, Ə. С. Сумбатзаде

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЈА: З. М. Буниатов (главный редактор), П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, Т. А. Буниатов, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь), Дж. Б. Гулиев, Ф. Ф. Касумзаде, Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Р. А. Оруджев, А. Г. Рзаев (зам. гл. редактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде

© Издательство «Элм», 1990 г.

Все эти факторы привели к тому, что культурные связи стали играть большую роль в общем комплексе международных отношений, причем после второй мировой войны особенно. Все большее число стран включается в международное культурное общение, увеличиваются его объем и интенсивность. Культурные связи становятся важной частью внешней политики государств, предметом межправительственных соглашений и переговоров, ими занимаются многие специально созданные для этого международные организации. Крупнейшая из них — Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) — объединяет более 150 государств.

В международных культурных взаимоотношениях СССР участвует и Азербайджанская Республика как суверенное государство, прошедшее исторический путь экономического и культурного развития и превратившееся в многонациональную республику. Он имеет «...право вступать в отношения с иностранными государствами, заключать с ними договоры и обмениваться дипломатическими и консульскими представителями, участвовать в деятельности международных организаций» [2, 16]. Азербайджанская Республика на основе этого конституционного права осуществляет программу дальнейшего развития братства и равенства национальных отношений, укрепления дружбы народов. Азербайджанская Республика поддерживает культурные связи с более чем 120 государствами мира, среди которых есть и социалистические, и капиталистические, и развивающиеся страны. Международные культурные взаимосвязи Азербайджанской Республики показывают, что развитие и сближение национальных культур является важнейшим источником духовного богатства. Такие контакты, расширяя и углубляя взаимное знакомство народов с историей, традициями, жизнью и бытом, культурными и эстетическими ценностями азербайджанского народа, способствуют укреплению доверия и взаимопонимания в сфере политических взаимоотношений Советского Союза с другими государствами, что продвигает развитие равноправного сотрудничества государств планеты.

Источниковой базой изучения вопросов вклада Азербайджанской Республики в развитие международных культурных взаимоотношений СССР служат документом внешней политики СССР. Среди этих документов необходимо указать специальные межправительственные соглашения и договоры Советского правительства и Азербайджанской Республики. Материалы по культурному сотрудничеству собраны в республиканских архивах. В частности, это документы Центрального архива Октябрьской революции, Центрального архива литературы, архива литературы и искусства, архивов различных обществ дружбы и др.

Богатый материал по культурному сотрудничеству опубликован в научной и художественной литературе, в воспоминаниях организаторов и участников культурного обмена — ученых, деятелей литературы и искусства, в статистических сборниках, а также в периодической печати.

Вопросами международного культурного обмена Азербайджанской Республики на современном этапе заняты специально созданные государственные учреждения и ведомства. В его развитие вносят посильный вклад также общественные организации и творческие союзы.

Огромную роль в международном сотрудничестве в области культуры играют республиканские общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами, общество «Вэтэн» и др.

На азербайджанский язык переводится иностранная литература, а произведения азербайджанских писателей, сборники их сочинений, антологии издаются на многих языках народов пяти континентов. Значительное место в литературном сотрудничестве занимают творческие контакты азербайджанских и зарубежных писателей. Велико значение международных встреч писателей, конгрессов, конференций, диалогов, литературных вечеров, а также юбилеев писателей для установления взаимопонимания и доброй воли, для упрочения дружбы между народами различных стран.

На международной арене заслуженным авторитетом пользуются азербайджанская национальная драматургия, оперное и театральное искусство, кино, изобразительное искусство, симфонические, вокально-инструментальные ансамбли и государственный ансамбль песни и пляски Азербайджана. Свидетельствуя о развитии национального искусства и литературы, они дают определенную информацию, способствуют углублению знаний о Советском Союзе, Азербайджанской Республике, об условиях, созданных для культурного развития советских народов. Это в свою очередь укрепляет доверие и симпатии к Азербайджану народов зарубежных стран. Именно этим целям служат декады культуры Азербайджанской Республики в зарубежных странах, гастроли театральных и концертных коллективов, выставки произведений искусства азербайджанских мастеров изобразительного и прикладного искусства, участие в международных книжных ярмарках. В этих условиях необходимо использовать «великие всемирнопрогрессивные черты... в культуре» [7, 122].

К сожалению, до сих пор нет специальных монографий, брошюр, посвященных вопросам участия Азербайджанской Республики в международных культурных взаимоотношениях СССР в 1946—1990 гг. и не защищена ни одна докторская или кандидатская диссертация по этой теме. История международных отношений, развитие международных культурных взаимоотношений, история азербайджанского народа требуют исследования этих вопросов.

Анализ показывает, что предметом культурного обмена между государствами могут являться лишь действительно незаурядные, богатые по содержанию достижения культуры и искусства, знакомство с последними будет способствовать духовному обогащению и лучшему взаимопониманию народов. Считаем вполне обоснованным соблюдение в международных отношениях уже существующих принципов культурного сотрудничества.

Таким образом, процесс расширения международных культурных связей Азербайджанской Республики — это объективный, нарастающий, благоприятный процесс, вызванный рядом исторических, социально-политических и научно-технических факторов, а также современным этапом развития международных отношений.

Исследование проблем, касающихся международных культурных связей Советского Союза, приобретает большую научную и практическую значимость. В этом направлении работают ученые, публикуются труды. Огромный вклад в исследование указанных проблем вносят общественно-политические науки. Советские историки, философы, ли-

тературоведы, искусствоведы и работники других отраслей общественно-политических наук опубликовали множество работ, в которых глубоко и основательно освещаются принципы развития и сближения, взаимобмена и взаимообогащения наций, анализируются уровень и перспективы развития культурных связей с зарубежными странами. Этим отличаются работы Ю. Б. Кашлева, А. К. Сверчевской и др. [4].

Следует отметить также особое внимание, которое уделяется изучению проблем международного сотрудничества в области культуры в союзных республиках.

В послевоенные годы в Белоруссии все чаще и чаще исследователи стали обращаться к изучению вопросов международной деятельности республики и в том числе ее международных культурных связей [5]. Такого же характера исследования стали проводиться на Украине [6], в Молдавии [7], Узбекистане [8], Киргизии [9], Казахстане [10], Таджикистане [11], Грузии [12], Армении [13].

Практическую значимость приобретает и исследование проблем культурных связей Азербайджанской Республики с зарубежными странами. Комплексная научная разработка этих связей в 1946—1990-х годах позволяет изучить накопленный опыт, выявить упущенные возможности, дать практические рекомендации для дальнейшего развития международных связей республики в области культуры.

Азербайджанские ученые внесли значительный вклад в изучение международных связей республики. Анализируя исторический путь азербайджанского народа, ученые отмечают его мужество в борьбе с иноземными захватчиками, которое проявилось также и в том, что он в трудной и сложной борьбе отстоял свою независимость, создал и сохранил самобытную, во многих отношениях уникальную национальную культуру.

Учеными Азербайджанской Республики разрабатываются проблемы международного сотрудничества республики, анализируются и определяются различные формы взаимосближения и взаимообогащения культур. Теоретические и практические проблемы участия Советского Азербайджана в международно-правовых отношениях исследовал Э. И. Аскеров [14].

Азербайджанская Республика поддерживает активное культурное сотрудничество со странами Восточной Европы. Многосторонние научно-культурные связи Азербайджанской Республики с восточноевропейскими странами в 1959—65 гг. рассматриваются также в отдельной главе кандидатской диссертации и некоторых статьях Э. А. Гусейновой [15].

В кандидатской диссертации З. Г. Сардарова исследуются вопросы участия Азербайджанской Республики в экономическом, научном и культурном сотрудничестве Советского Союза с НРБ в 1960—1975 годы [16]. Литературные связи Азербайджана с НРБ в 1944—1970-е годы анализирует Н. Мамедов [17].

В кандидатской диссертации В. С. Асадова исследуется участие Азербайджанской республики в экономическом, научном и культурном сотрудничестве Советского Союза с республикой Куба в 1960—1975 годы [18].

Азербайджанская Республика поддерживает активные культурные связи с освободившимися странами на основе принципов пролетарского интернационализма и мирного сосуществования. Вопросы междуна-

родно-правовых форм культурного сотрудничества СССР с молодыми независимыми государствами анализируются в четвертом разделе монографии доктора юридических наук, профессора М. Н. Алескерова [19, 140—187].

В работах Г. Гаджиева исследуются экономическая помощь и культурное сотрудничество Азербайджанской Республики с освободившимися государствами в 1956—1963 гг. [20].

Разносторонний характер сотрудничества и культурных связей Азербайджанской Республики с развивающимися странами показываются в брошюре Р. М. Мамедова [21].

С точки зрения развития международных культурных связей Азербайджанской Республики привлекает внимание работа Д. М. Векилова, в которой исследуются советско-иранские культурные связи в 1941—1946 годы [22].

В сборнике, выпущенном издательством «Элм», анализируются отношения Азербайджанской Республики со странами зарубежного Востока [23]. В нем уделено внимание и культурным связям республики с этими странами.

Следует отметить отсутствие специальных книг или брошюр, посвященных культурным связям Азербайджанской Республики с капиталистическими странами. В общем контексте эти связи нашли свое отражение в статье А. Р. Агаевой [24]. Наряду с научными связями автор делает попытку исследования культурных связей Азербайджанской Республики с капиталистическими странами в 1955—1962 гг.

Весь комплекс вопросов, касающихся участия Азербайджанской Республики в международных отношениях в 70-е годы раскрывается Л. Р. Джалиловой [25].

Брошюра Р. И. Кулиева [26] и статьи Б. А. Билалова [27] посвящены участию Общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами в культурных связях республики. Если первый автор хронологически ограничил свою работу 50—60-ми годами, то Б. А. Билалов исследует деятельность данной общественной организации в 70—80-е годы.

В книге Б. Курбанова анализируется обширная зарубежная литература о художественной культуре Азербайджана [28]. Определенное место в работе уделяется зарубежным откликам на гастрольные поездки деятелей культуры республики.

А в монографии доктора филологических наук, профессора Н. Ахундова освещены литературные вопросы перевода трудов азербайджанских писателей в зарубежных странах [29].

Отдельные вопросы литературных связей республики с зарубежными странами освещаются в сборнике статей азербайджанских ученых; в нем анализируются азербайджано-европейские литературные взаимосвязи с IX в. до н. э., и включая некоторые моменты советского периода [30].

М. Г. Курбанов исследует участие Азербайджанской Республики в осуществлении Программы мира на 80-е годы и в том числе анализирует вопросы культурных связей в 1981—1985 годы [31]. В работах А. М. Атакишиева [32], В. Л. Трепетина, Л. Х. Вассермана и Л. Г. Таривердиева [33] также рассмотрены некоторые вопросы разносторонних связей Азербайджанской Республики с зарубежными странами.

Ученые Азербайджанской Республики внесли свой вклад в дело разоблачения буржуазных фальсификаторов. В этом отношении можно отметить работы Ф. К. Кочарли [34], А. А. Заргарова и А. К. Рзаева [35], М. Б. Багирова [36], Н. Ахмедова [37] и др. [38, 39]. Но, к сожалению, надо констатировать, что нет специальных книг, брошюр и даже статей, содержащих критический анализ трудов буржуазных ученых по истории зарубежных культурных связей Советского Азербайджана. Они практически анализируют распространенные в современном буржуазном азербайджановедении концепции и методы советологии и публицистические заметки зарубежной прессы об Азербайджане.

Таким образом, отмеченные работы выявляют большой вклад ученых в исследование вопросов теории и истории международного сотрудничества СССР в различных областях. Однако мы не располагаем специальными фундаментальными, систематизированными, комплексными научными исследованиями. Все эти обстоятельства придают большую важность и актуальность разработке вопросов международных культурных взаимоотношений Азербайджанской Республики в 1946—1990 гг.

Примечания

1. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. — Маркс К., Энгельс Ф. Избр. произв. М., 1970, т. 1.
2. Конституция (Основной Закон) СССР. — М.: Политиздат, 1982.
3. Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу. — Полн. собр. соч., т. 24.
4. Напр.: Кашлев Ю. Б. Культурные связи СССР с капиталистическими странами. — М.: Знание, 1978; Сверчевская А. К. Советско-турецкие культурные связи. 1925—1981. — М., 1981.
5. Белорусская ССР на международной арене. — Минск, 1964; Грецкий А. Международные дружественные связи Белоруссии с зарубежными странами (материал в помощь лектору). — Минск, 1966; Толстой В. С. Братское сотрудничество белорусского и польского народов, 1944—1964 гг. — Минск, 1966; Бровка Б. П. Международная правосубъективность БССР. — Минск, 1967; *его же*. Белорусская ССР — суверенный участник международного общения. — Минск, 1974; Войтович С. Д. БССР в борьбе за мир и сотрудничество между народами (1945—1965 гг.). — Минск, 1968; *его же*. Белорусская ССР и развивающиеся страны. — Минск, 1974; *его же*. Белорусская ССР в борьбе Советского Союза против колониализма, за независимость, прогресс и безопасность развивающихся стран (1945—1970 гг.). Автореф. дис... д-ра. ист. наук. — Минск, 1977; Позняк С. В. Участие Белорусской ССР в культурном сотрудничестве Советского Союза с социалистическими странами Европы (1971—1975 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. — Минск, 1981; Воробей Н. С. Белорусская ССР в общественно-политических, экономических и культурных отношениях Советского Союза с развитыми капиталистическими странами (50—70-е): Автореф. дис... д-ра ист. наук. — Минск, 1982.
6. Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве 1945—1965 гг. — Киев: Наукова Думка, 1969.
7. Андрушак В. Е. Молдавия в сотрудничестве Советского Союза со странами социалистического содружества (1971—1980 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — М., 1982; Молдаван Л. В. Участие Молдавской ССР в научном и культурном сотрудничестве Советского Союза с социалистическими странами Европы (1966—1975 г. г.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Кишинев, 1987.
8. Абуталипов Ч. А. Узбекистан в интернациональных хозяйственных и культурных связях СССР в послевоенный период (1946—1970 гг.): Автореф. дис... д-ра. ист. наук. — Ташкент, 1973; Рустамов У. А. Советский Узбекистан на международной арене. — Ташкент, 1979; Абдуллаев Ш. Узбекистан в интернациональном сотрудничестве Советского Союза со странами социалистического содружества: Автореф. дис... д-ра ист. наук. — Ташкент, 1984; Сабиров А. Т. Участие Узбекской ССР в культурном сотруд-

ничестве СССР с социалистическими странами (60—80-е годы): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Ташкент, 1987.

9. Абдурахманов С. Киргизская ССР в экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве СССР с МНР (1960—1980 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Фрунзе, 1988; Карабаев О. Дружба киргизского народа с народами зарубежных стран (1959—1965 гг.). — Фрунзе, 1966; Мирзабекова Т. М. Киргизская ССР в экономическом, научном и культурном сотрудничестве СССР с социалистическими странами Европы (вторая половина 1950-х—1970-е гг.). — Алма-Ата, 1979.

10. Батырина—Улы Сайлау. Внешнеэкономические и культурные связи Казахстана. — Алма-Ата, 1974; Фазилов М. С. Участие Казахской ССР в реализации Программы мира. — В кн: Советская Программа мира в действии. — М.: Наука, 1977.

11. Сенгинов Т. Международные связи Таджикской ССР (1924—1987 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — М., 1988.

12. Бинашвили М. Роль Грузинской ССР в международных культурных взаимоотношениях Советского Союза: Автореф. дис... д-ра. ист. наук. — Тбилиси, 1984; Табуцадзе О. Р. Культурные связи Грузинской ССР с социалистическими странами Европы в 1941—1971 годы: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Тбилиси, 1978.

13. Удунян К. Б. Советская Армения в системе международного экономического, научного и культурного сотрудничества СССР (1946—1970 гг.): Автореф. дис... д-ра ист. наук. — Ереван, 1975.

14. Аскеров Э. Н. Теоретические и практические проблемы участия Азербайджанской ССР в международно-правовых отношениях. Автореф. дис... д-ра. юрид. наук. — Баку, 1970.

15. Гусейнова Э. А. Участие Азербайджанской ССР в научно-культурных связях СССР с социалистическими странами Европы (1959—1965 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1975.

16. Сардаров З. Г. Участие Азербайджанской ССР в экономическом, научном и культурном сотрудничестве Советского Союза с НРБ (1960—1975 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1982.

17. Мамедов Н. Азербайджанско-болгарские литературные связи в 1944—1970 годах: Автореф. дис... канд. филос. наук. — Баку, 1973.

18. Асадов В. С. Участие Азербайджанской ССР в экономическом, научном и культурном сотрудничестве Советского Союза с Республикой Куба (1960—1975 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1987.

19. Алескеров М. Н. Равноправное сотрудничество. — Баку: Азернешр, 1975.

20. Гаджиев Г. А. Участие Советского Азербайджана в экономическом и культурном сотрудничестве СССР со странами народной демократии Азии, развивающимися странами Азии и Африки (1956—1963 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1966; *его же*. Экономические и культурные связи Азербайджана с зарубежными странами. — Баку: Азернешр, 1970 (на аз. яз.); *его же*. Выполняем интернациональный долг. — Баку: Азернешр, 1970 (на аз. яз.); *его же*. Международное сотрудничество во имя мира и прогресса. — Баку: Азернешр, 1978 (на аз. яз.); *его же*. Узы дружбы и сотрудничества. — Баку: Азернешр, 1985 (на аз. яз.).

21. Мамедов Р. М. Азербайджан и развивающиеся страны. — Баку, 1979.

22. Векилов Д. М. Азербайджанская ССР в развитии советско-иранских культурных связей (1941—1946 годы): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1988.

23. Советский Азербайджан и зарубежный Восток. — Баку: Элм, 1980.

24. Агаева А. Р. Из истории научных и культурных связей Азербайджана с зарубежными странами (1955—1962 гг.). В кн.: Некоторые вопросы истории Азербайджана в период развернутого строительства коммунизма, т. I. — Баку, 1964 (на аз. яз.).

25. Джадилова Л. Р. Азербайджан на международных выставках и ярмарках. В сб.: Политика мира и сотрудничества. — Баку: Изд. АГУ, 1986; *ее же*. Азербайджанская Советская Социалистическая республика на международной арене в 70-е годы: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1986.

26. Кулиев Р. И. Во имя мира и дружбы (Международные культурные связи Советского Азербайджана). — Баку: Азернешр, 1966.

27. Биалов Б. А. Вклад Общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами Азербайджана в культурное сотрудничество СССР с капиталистическими странами (70-е годы). В сб.: Политика мира и сотрудничества. — Баку: Изд. АГУ, 1986; *его же*. Участие Общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами Азербайджана в культурном сотрудничестве СССР с социалистическими странами. В сб.: За мирное сосуществование. — Баку: Изд. АГУ, 1987.

28. Курбанов Б. Искусство Азербайджана за рубежом. — Баку: Ишыг, 1984.

29. Ахундов Н. Азербайджанская советская литература за рубежом. (на аз. яз.). — Баку: Язычы, 1987.

30. Азербайджанско-европейские литературные взаимосвязи. — Баку: Элм, 1985.

31. Курбанов М. Г. Участие Азербайджанской ССР в зарубежных культурных связях Советского Союза (80-е годы). В сб.: Политика мира и сотрудничества. — Баку: Изд. АГУ, 1986; *его же*. Участие Азербайджанской ССР в осуществлении Советской Программы мира на 80-е годы (1981—1985 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1986.

32. Атакишиев А. М. Культура Азербайджанской ССР в период развернутого строительства коммунизма (1959—1965 гг.). — Баку, 1971, (на аз. яз.).

33. Третьин В. Л., Вассерман Л. Х., Таривердиев Л. Г. Вклад Азербайджанской ССР в осуществление Программы мира. — Баку, 1979.

34. Кочарли Ф. К. Развитие многонациональной советской культуры и критика ее буржуазных фальсификаторов. В кн.: Вопросы интернационального воспитания трудящихся. — М., 1977.

35. Заргаров А. А., Рзаев А. К. Советский Азербайджан в зарубежной литературе. В кн.: Расцвет азербайджанской науки—торжество ленинской национальной политики. — Баку, 1982.

36. Багиров М. Б. Критика буржуазных фальсификаторов культурной революции в Советском Азербайджане. — Изв. АН АзССР. Сер. ист., филос. и права, 1985, № 4.

37. Ахмедов Н. Эхо нашей жизни (на аз. яз.). — Баку: Азернешр, 1988.

38. Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры Азербайджана. — Баку: Элм, 1978.

39. Критика буржуазных фальсификаций социалистической культуры азербайджанского народа. В кн.: Марксистско-ленинское идейно-философское наследие. Современность, идеологическая борьба. — Баку: Элм, 1985.

Муса Гасымов

БЕЈНӘЛХАЛГ ГАРШЫЛЫГЛЫ МӘДӘНИ МҮНАСИБӘТЛӘР СИСТЕМИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИШТИРАКЫ ПРОБЛЕМИНИН ТАРИХШҮНАСЛЫГЫ

Суверен республика кими Азәрбајчан Республикасы Совет Иттифагынын бејнәлхалг мәдәни әләгәләриндә иштирак едир. Мәдәни әмәкдашлығы тәдгиг етмәк республика тарих елминин мүнһүм вәзифәләриндән биридир. Кәстәрилән проблемин тәдгиги бөјүк елми, сијаси вә практики әһәмијјәт кәсб едир. Азәрбајчан Республикасынын 1946—1990-чы илләрдә бејнәлхалг мәдәни әләгәләрдә иштиракына һәср едилмиш ајрыча монографија вә тәдгигат иши јохдур. Бунула белә, социалист, капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрлә белә әләгәләрин мүнәјјән саһәләринә бәзи мәгаләләр һәср олунмушдур. Һәмин ишләрин өјрәнилмәси вә республиканын бејнәлхалг мәдәни әләгәләринин елми тәһлили кәстәрир кп, 1946—1990-чы илләрдә Азәрбајчан Республикасынын бејнәлхалг гаршылығы мәдәни мүнәсибәтләр системиндә тутдугу јер чидди комплекс арашдырма тәләб едир.

АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1990, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия истории, философии и права, 1990, № 3

И. Б. МӘНӘРРӘМОВ

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ СӘНАЈЕ МҮӘССИСӘЛӘРИ, ЕЛМ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫГ КОЛЛЕКТИВЛӘРИНИН КӘНДӘ НАМИЛИК КӨМӘЈИ (1971—1980-чи илләр)

Һамилик идејасыны Коммунист партијасынын вә Совет дәвләтинин баниси В. И. Ленин ирәли сүрмүшдүр. Бу идеја сәнаје мәркәзләринин габагчыл фәһләләринин зәһмәткеш кәндлиләрлә билаваситә әләгәсини јаратмаг, кениш кәндли күтләсинә мүнәзәм олараг сијаси, иғтисадн вә мәдәни јардым кәстәрмәк јолу илә онлары социализм гуручулуғу ишинә чәлб етмәјә јөнәлдилмишдир. В. И. Ленин кәстәрирди: «... әсас сијаси мәсәлә шәһәрин кәндә мүнәсибәтиндән ибарәтдир вә бизим бүтүн ингилабымыз үчүн бунун һәлледиши әһәмијјәти вардыр; биз өз һакимијјәтимизи она сәрф едә биләрик вә етмәлијик ки, шәһәр фәһләси һәгигәтән коммунизм идејаларыны кәнд пролетариаты ичәрисинә јеридән бир гүввә олсун» [2, 402].

В. И. Ленин идејалары шәһәрин кәнд үзәриндә һамилијини тәшкил вә инкишаф етдирмәк ишиндә Коммунист партијасынын вә фәһлә синфинин фәалијјәтинин әсасында дурду. Кәнддә социализмин галиб кәлмәсиндә вә мөһкәмләндирилмәсиндә шәһәрин кәндә һамилик көмәјинин мүнһүм ролу олду. Социализм гуручулуғунун мүнәсир мәрһәләсиндә шәһәрин фәһлә синфинин совет кәндиңә һамилик көмәјинә партија рәһбәрлији кениш вус'әт алмыш, формача мүнхәлиф олмуш вә мәзмунча даһа да зәнкинләшмишдир.

Сов.ИКП МК-нын март 1989-чу ил пленумунда М. С. Горбачев кәстәрир: «...вәтәндаш мүнәрибәсинин ағыр илләриндә, онун ән бөһранлы мәгамларында партија кәнддә ишләрин вәзијјәтини, фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы проблемини нәзәрдән гачырмырды» [22, 17 март, 1989]. Кәндә фәһлә көмәји Совет һакимијјәтинин илк илләриндә фәһлә-кәндли иттифагынын мөһкәмләндирилмәсиндә әсас вәситәләрдән бири олмуш вә бу күн дә олмагадыр. Беләликлә, шәһәрин кәндә һамилик көмәји өз актуаллығыны итирмәмишдир.

70-чи илләрдә Азәрбајчан ССР-дә шәһәрин кәндә һамилик көмәјинә партија рәһбәрлији индијәдәк хусуси тәдгигат објекти олмамышдыр. Доғрудур, А. М. Елдаровун, Н. Г. Гәдированын монографијаларында вә Т. Б. Гаффаровун мәгаләләриндә бу мөвзунун мүнхәлиф чәһәтләри ишығландырылмышдыр. Лакин онлар кәстәрилән хронологи чәрчивәни әһатә етмир. Мүнәлиф һәчмчә кичик олан бу мәгаләдә конкрет фактларла республиканын колхоз вә совхозларынын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәсиндә шәһәрин кәндә һамилик көмәјинә партија рәһбәрлијинин ролуну кәстәрмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур.

Мүнәсир мәрһәләдә сәнаје мүнәсисәләри коллективләринин кәнд әмәкчиләринә һамилик көмәји үчүн характерик олан чәһәтләр бу әмәкдашлығын мәзмунунун дәринләшмәси вә тәтбиг саһәләринин чоғалмасы, һабелә кәнддә күтләви-сијаси ишин вә мәдәни тәдбирләрин хејли дәрәчәдә кенишләнмәсидир.

«Сов.ИКП-нин XXV гурултајында белә бир нәтичә чыхарылмышдыр ки, индики социализм дөврүндә чәмијјәтин һәјатында партијанын ролу артыр» [4, 68]. Вә шүбһәсиз, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмләnmәсиндә, бу иттифагын бүтүн формаларынын инкишафында вә тәкмилләшмәсиндә партијанын ролу артмышдыр. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачовун партијанын XXVII гурултајына сијаси мәрузәсиндә дејилдији кими, «фәһлә синфинин, кәндлиләрин, зијалыларын иттифагынын мөһкәмләnmәсинә даими гәјғә Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын күшә дашыдыр» [5, 69]. Игтисади вә социал вәзифәләри сүр'әтлә һәлл етмәк ишиндә партија күчү мөһз бу иттифагын мөһкәмләндирилмәсиндә алыр.

Азәрбајҹанда фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагынын мүһүм формаларындан бири олан һамилијин миҹјасынын кенишләnmәсиндә Азәрбајҹан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин вә онун илк тәшкилатларынын фәалијјәтинин, ролу бөјүк олмушдур.

1971—1980-чи илләрдә Азәрбајҹанын кәнд тәсәррүфатында баш вермиш ирәлиләјишләр кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын үмуми тәдәрүкү, бу сәһәдә эмәк мөһсулдарлығынын жүксәлмәси кими көстәричиләрдә өзүнүн үмумиләшмиши әксини тавыр.

Республикада кәнд тәсәррүфатынын интенсифләшдирилмәсиндә, бүтөвлүкдә өлкәнин кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын инкишафына республикамызын көстәрдији көмәјин артмасында Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин Азәрбајҹан һаггында баш гәрарынын, о чүмләдән «Азәрбајҹан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын ихтисаслашдырылмасы вә үзүмчүлүјүн вә шәрабчылығын инкишаф етдирилмәси тәдбирләри һаггында» вә «Азәрбајҹан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын даһа да интенсифләшдирилмәси тәдбирләри һаггында» гәрарларын ролу аз олмамышдыр.

Сон 10—20 илдә шәһәрин кәндә көмәјинин кенишләnmәсиндә Азәрбајҹан КП МК-нын нојабр (1975-чи ил) пленумунун гәбул етдији «Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин Азәрбајҹан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын даһа да интенсифләшдирилмәси тәдбирләри һаггында» гәрарынын јеринә јетирилмәси сәһәсиндә республика партија тәшкилатынын вәзифәләри барәдә» гәрарынын вә Азәрбајҹан КП МК-нын 1975-чи ил нојабрын 25-дә кеңирилмиш бүросунун «Сәнајә, тикинти мүәссисәләри вә диқәр тәшкилатларын коллективләринин Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин гәрары илә әлағәдар республика кәнд тәсәррүфатынын даһа да интенсифләшдирилмәсинә јөнәлдилән вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә кениш иштиракы вә Бақы шәһәринин һамилик көмәјинин даһа да инкишаф етдирилмәси», һабелә Азәрбајҹан КП МК-нын 1979-чу ил јанварын 14-дә гәбул етдији «Сәнајә, тикинти, нәглијјат вә рабита мүәссисәләринин 1971—1975-чи илләрдә кәнд тәсәррүфатына һамилик көмәји һаггында» вә 1979-чу ил мајын 15-дә гәбул етдији «Сов.ИКП МК ијул (1978-чи ил) членумунун гәрарлары илә әлағәдар республика кәнд тәсәррүфатына һамилик көмәјинин күчләндирилмәси тәдбирләри һаггында» гәрарларын бөјүк ролу олмушдур.

Азәрбајҹан КП МК вә Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин 1971-чи ил јанварын 14-дә гәбул етдикләри 13 нөмрәли гәрарда гејд едилди ки, «кәнд тәсәррүфатына бундан сонра даһа мүтәшәккил көмәк көстәрмәк мөһсәдилә назирликләр, идарә вә мүәссисәләр 1971—1975-чи илләр үчүн тәдбирләр планы ишләјиб һазырламышлар» [9]. һәмин гә-

рарда «Азәрнефт», «Азәрбајҹан нефт машинлары», «Хәзәрдәнизнефт» вә әлвәи металлуркија бирликләри, Автомобил нәглијјаты, Јерли сәнајә, Коммунал тәсәррүфаты назирликләри, Азәрбајҹан бору-прокаты заводу вә диқәр мүәссисә вә тәшкилатларын кәнд рајонларында һамилијә көтүрдүкләри тәсәррүфатлара көстәрәчәкләри көмәклә әлағәдар конкрет вәзифәләри мүәјјәнләшдирилди. Кәнд тәсәррүфаты илә биләваситә бағлы олмајан 20 назирлик вә баш идарәнин мүәссисәләри, һабелә иттифаг табелијиндә олан 7 ири завод республиканын бүтүн колхоз вә совхозларыны һамилијә көтүрдүләр вә өз имканларыны көтүргөј едәрәк, мүһүм тәдбирләр кечирмәји гәрар алдылар. Азәрбајҹан КП МК тәрәфиндән һәртәрәfli мүзакирә вә тәсдиғ едилдикдән сонра «31 һөјвандарлығ фермасы тикмәк вә механикләшдирмәк, 83 артезиан гујусу газмағ, 1,2 км узунлуғунда су көмәри чөкмәк, 79 насос стансијасы гурмағ... гәрар алынды. һәмчинин гәнаәт вә пландан әләвә мөһсул истәһсалы һесабына колхоз вә совхозлара дәмир-бетон диқәкләр, су борулары, дэзкаһлар вә хејли ишәат материалы вермәк нәзәрдә тутулур» [10].

Партија тәсәррүфат фәалларынын јығынчағларында кениш мүзакирә олунан «Азәрбајҹан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын даһа да ихтисаслашдырылмасы вә үзүмчүлүјүн вә шәрабчылығын инкишаф етдирилмәси тәдбирләри һаггында» Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин гәрары сәнајә мүәссисәләри эмәк коллективләринин кәнд зәһмәткешләри илә һамилик әлағәләринин кәләчәк инкишафына тәкан верди, өһдәликләрин характерини мүәјјәнләшдирди. Мәсәлән, Петров адына Бақы машингајырма заводуна үзүм топламадан өтрү нәзәрдә тутулан механизмләр тәкмилләшдирилмиш, Товуз вә Шамахы рајонларынын үзүмчүләринә һамилик көмәји һесабына тәнәкләрин ишәаләрә галдырылмасы үчүн ләзым олан дәмир-бетон диқәкләр һазырламыш, һәмин рајонларын тәсәррүфатчыларына үзүм дашынмасында ишләдилән мүхтәлиф гургулар көндәрмишди [18, 23 мај 1979].

Сов.ИКП МК-нын партијанын XXV гурултајына һесабат мәрузәсиндә дејилди ки, «Илк партија тәшкилатлары игтисади вә мәдәни гуручулуғун габағ сыраларында кедир, халгын лап ичәрисиндә фәалијјәт көстәрирләр. Онлар бүтүн өз ишләри илә партијанын сијасәтинин күтләләрин чанлы јарадычылығы илә бирләшдирмәјә, тәсәррүфат-сијаси вәзифәләрин вә идеја тәрбијәси вәзифәләринин мүвәффејјәтлә јеринә јетирилмәсинә фәал сурәтдә көмәк едирләр» [3, 74].

Партија гүввәләри өзүнүн илк тәшкилатлары вәзифәсилә башлыча вәзифәнин — истәһсалын сәмәрәлијјини вә ишин кејфијјәтинин жүксәлдилмәси вәзифәсинин јеринә јетирилмәсинә сәфәрбәрлијә алыр, кениш сијаси вә тәрбијә иши апарыр. Партија тәшкилатлары фәһлә синфинин кәндлиләрә рәһбәрлији методларынын даһа рәнкарәнк вә һәртәрәfli олмасына чалышарағ, бу ишдә В. И. Ленинин белә бир көстәришини әсас тутурдулар: «Кәндлиләрлә иттифагы мөһкәмләндирмәк үчүн, онларын көзүнү ачмағ үчүн... гој һәр бир партија тәшкилаты, һәр бир һәмкарлар иттифагы, һәр бир фабрик, е'малатхана вә и. а. хусуси оларағ бир нечә һаһијә илә әлағәјә кирсин... [1, 106].

Әзизбәјов рајон партија комитәсинин һамилик иши сәһәсиндә чохиллик тәчрүбәсинин тәһлилине һәср олунмуш материалда көстәрилирди ки, кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын кәләчәк мүвәффејјәтләринин мәс'улијјәти тәкчә кәнд коммунистләринин дејил, «һәмчинин шәһәрлә-

рин сәнаје, тикинти вә нәглијат мүәссисәләри партија тәшкилатларынын үзәринә дүшүр» [20, № 9, 1976].

Ҡамилик һәрәкатынын инкишафы республика шәһәр вә кәнд районлары илк партија тәшкилатларынын вә район партија комитәләринин әлағәләринин мөһкәмләндирир, идеоложи иши, мұһазирә тәблиғаты, социализм жарышынын тәшкили сәһәсиндә тәчрүбә мұбадиләси үчүн әлверишли шәрант јарадыр.

Шаумјан (индики Хәтәи) район партија комитәси һамилијә көтүрдүју районларла бирликдә бир сыра конфранслар кечирмиш, кәндләрин партија фәаллары «Коммунист әмәји мәктәбләринин фәалијјәтинин јакшылашдырылмасы јоллары вә методлары» мөвзусунда конфрансда, партија вә комсомол маарифи, итисади тәһсил шәбәкәләриндә тәблиғатчыларын ишинин јекунларына һәср олунмуш конфрансларда иштирак етмишләр [6, 22]. Шамхор районунда завод партија вә һәмкарлар иттифагы комитәләри нүмәјәндәләринин иштиракы илә сијаси-тәблиғат тәдбирләри кечирилмишдир [13, 1]. Гарадағ район партија комитәсинин кәнд районларында идеја-сијаси ишин мұхтәлиф актуал мәсәләләри илә, зәһмәткешләрин мәһәви тәрбијәси мәсәләси илә әлағәлар бир сыра мұһазирәләр, методики, елми-практики конфранслар кечирмишләр [19, 2 август 1978].

Нәриманов районунун мүәссисә вә идарәләринин коллективләри һамилик етдикләри Пушкин вә Чәлилабад районларындакы тарла дүшәркәләриндә, клубларда әјани тәшвиғат стендләри тәртиб етмишләр. Шәһәрдән кәлмиш комплекс бригада сәһбәт кечирмиш, тәблиғатчылар кәнд әмәкчиләри гаршысында мұһазирәләрлә чыхыш етмишләр [18, 30 октябр 1980].

Халг күтләләринин маарифләnmәсиндә, елми наилијјәтләрин тәблиғинин күчләnmәсиндә сијаси вә елми биликләри јажан Үмүмиттифаг чәмијјәтинин («Билик» чәмијјәтинин) ролу бөјүкдүр. Кениш илк тәшкилатлар шәбәкәсинә малик олан бу чәмијјәт өлкәмизин ән бөјүк сијаси-маариф тәшкилатларындан биринә чеврилмишдир. «Билик» чәмијјәтинин, демәк олар, бүтүн ири мүәссисәләрдә јарадылмыш илк тәшкилатлары да һамилик һәрәкатынын сијаси-маариф ишинә чәлб едилмишдир. «Билик» чәмијјәтинин үзвләри бир гәјда оларағ сәнаје мүәссисәләринин республиканын районларына кәдән комплекс тәшвиғат бригадаларынын тәркибинә дахил едилир. Чәмијјәтин тәкчә Хәтәи району (Бақы ш.) тәшкилатынын үзвләри 1976-чы илдә Балакән, Загәтала, Гах вә Шәки районларынын колхоз вә совхозларында 100-дән чох мұһазирә охумушлар [7, 22].

«Билик» чәмијјәти Кировабад (Индики Кәнчә) шәһәсинин үзвләри 1976-чы илдә Гасым Исмајылов, Шамхор, Ханлар вә Кәдәбәј районларынын колхоз вә совхозларында 20 мұһазирә вә мә’рузә охумуш, 6 елми-нәзәри вә елми-практики конфранс кечирмишләр [12, 2].

Ҡамилик һәрәкаты мәсәләләринә Азәрбајҗан КП МК-нын бөјүк диггәт јетирмәси вә бу мәсәлә илә әлағәдар гәбул олунмуш партија сәнәдләри илк тәшкилатлары фәаллашдырыр. Тәшәббүсләр доғурур, шәһәр вә кәнд районларынын әмәк коллективләри арасында әлағәләри јени мәзмунла зәнкінләшдирирди. Сәнаје районларында тәркибинә партија вә тәсәррүфат ишчиләринин, идарә вә мүәссисә рәһбәрләринин дә дахил олдуғу гәраркаһларын јарадылмасы да бу сәһәдә бөјүк тәшкилатчылығ ролу ојнамаға башлады. Ҡамилик һәрәкатынын тәшәббүсү илә јаранан гәраркаһлар конкрет фәһлә көмәјинин мұјјәнләшдирил-

мәси сәһәсиндә мұһүм иш көрүрдүләр. Гәраркаһлар сәнаје мүәссисәләринин имканларыны ајдынлашдырыр, јерләрдә колхоз вә совхозларын еһтијачларыны дәғигләшдирир вә һамилик көмәји үзрә узунмүддәтли комплекс планларын әсасларыны һазырлајырдылар. Мәсәлән, 1975-чи илдә Хәтәи район партија комитәси нәздиндә кәндә һамилик көмәји үзрә мәркәзи гәраркаһ јарадылмышдыр. Хәтәи району зәһмәткешләринин һамилијә көтүрдүкләри Балакән, Загәтала, Гах вә Шәки районларында да белә гәраркаһлар тәшкил олунмушду. Хәтәи район партија комитәсинин әмәкдашлары, мәркәзи гәраркаһын үзвләри кәнд районларына кедир, һәммин районлардакы гәраркаһларын үзвләри илә бирликдә тәсәррүфатларын еһтијач вә тәләбләрини өјрәнир, һамилик көмәји үзрә кениш социал-иғтисади вәзифәләри әһатә едән бешиллик комплекс планлар тәртиб едирдиләр. План һамилијә көтүрүлмүш кәнд районлары партија комитәләринин бирликдә кечирдикләри бүро ичласында тәсдиғ едилирди. Киров район партија комитәсинин Кәлбәчәр район партија тәшкилаты илә сых әлағә сахламасы, һамилик иши илә бағлы мәсәләләрин биркә мұзакирәси даһа мәғсәдәујғун вә тәсирли програмын мејдана кәлмәси илә нәтичәләнди. Ҡамилик көмәји илә әлағәдар әсас мүәссисә мұјјәнләшдирилди вә мұғавиләләрин, һабелә кәлбәчәрлиләрин ајры-ајры сифаришләринин јеринә јетирилмәси сәһәсиндә ишин ағырлығынын јалныз бир нечә мүәссисәнин үзәринә дүшмәмәси үчүн гәраркаһ Киров районунун, демәк олар, бүтүн сәнаје мүәссисәләрини бу ишә чәлб етди [14, 1].

Азәрбајҗан Коммунист партијасы Әли Бајрамлы шәһәр комитәси бүтүнлүкдә XI бешиллик үчүн тәдбирләр планы һазырламағдан өтрү һамилијә көтүрдүју районларын рәһбәр ишчиләри илә бирликдә чох иш көрмүш, шәһәрин сәнаје мүәссисәләринин әмәк коллективләринин һамилик ишинә кениш чәлб етмишдир [15, 1]. Әли Бајрамлы шәһәринин 20-дән чох идарә вә мүәссисәсинин коллективи Сабирабад вә Күрдәмир районларынын тәсәррүфатларына һамилик көмәји көстәрирдиләр [15, 1].

Азәрбајҗан КП Кәнчә ШК-нин 1975-чи ил декабрын 23-дә кечирдији бүро ичласында шәһәр партија комитәси нәздиндә 16 нәфәрдән ибарәт даими комиссия тәшкил олунду вә бу, һамилик ишинин хејли чанланмасына көмәк етди. Артығ 1976-чы илдә һамилијә көтүрүлмүш районларын ајры-ајры колхоз вә совхозларына тәһким едилмиш 50 сәнаје мүәссисәси кәнд районларында көрәчәји ишин һәчмини вә характерини мұјјәнләшдириш, тәсәррүфатларла мұғавиләләр бағламышдылар [12, 1].

Гејд етмәк ләзымдыр ки, сәнаје районлары вә һамилијә көтүрүлмүш кәнд районлары партија комитәләринин биркә ичласлары һамилик һәрәкаты кедишиндә шәһәрлә кәндин әлағәләринин мөһкәмләндирилмәсинин тәсирли вәситәләриндән бири кими партија һәјаты практикасына дахил олмушдур.

Кәндә көмәјин тәшкили мәсәләләри партија тәшкилатларынын бүро ичласларына даһа тез-тез чыхарылып, партија ичласларында мұзакирә объектинә чеврилир вә һамилик ишинин кедиши мәтбуатда мүн-тәзәм оларағ ишығландырылып, республиканын кәнд районлары илә әлағәләрин кенишләндирилмәсинә вә дәринләшдирилмәсинә јөнәлдилән гәрарлар гәбул едилир, бу, илк партија вә тәсәррүфат тәшкилатларынын ишини фәаллашдырырды. Мәсәлән, Азәрбајҗан КП Минкәчевир шәһәр комитәси өзүнүн «кәнд тәсәррүфаты зәһмәткешләринә һа-

милик көмөжү көстөрмөк хагында» гэрары илэ жол тикинтиси машын-лары тә'мири заводунун вә шәһәрин дикәр идарә вә мүәссисәләринин коллективләринә бир вәзифә оларат тапшырды ки, өз өһдәликләрини бир дә нәзәрән кечирсинләр. Варташен вә һамилијә көтүрдүкләри дикәр кәнд рајонлары әмәкчиләринә һамилик көмөжини јахшылашды-рылмасы вә тәкмилләшдирилмәси үчүн јоллар ахтарыб тапсынлар [16, 17].

Сәнајә мүәссисәләри коллективләринин көтүрдүкләри өһдәликләр-рин јеринә јетирилмәси кедишинә республиканын партија органлары тәрәфиндән мүнтәзәм нәзарәт олунмасы да һамилик һәрәкатынын са-бит шәкилдә инкишафына көмәк етди. Мәсәлән, 1976-чы ил јанварын 15-дә Кәнчә алүминниум заводунда кечирилән партија тәсәррүфат фәаллары јығынчагында Ханлар рајонундакы Н. Нәриманов адына совхоза һамилик көмөжү көстәрилмәси сәһәсиндә 1976—1980-чи илләр үчүн нәзәрдә тутулан тәдбирләр планы илэ јанашы, бу өһдәликләрин јеринә јетирилмәси кедишинә нәзарәт едәчәк комисијанын тәркиби дә тәсдиг олунду.

Шамхор рајонундакы Һәзи Асланов адына совхоза һамилик кө-мөжү көстәрилмәси илэ әлағәдар 6 нәфардән ибарәт белә комисија 1976-чы илдә Совет Азәрбајҗанынын 50 иллији адына чини габлар за-воду партија комитәси нәздиндә дә јарадылды [17, 1].

Азәрбајҗан КП Сумгајыт шәһәр комитәси 1976-чы илин јанварын-да кечирдиј бир ичласында колхоз вә совхозлара һамилик көмөжү са-һәсиндә шәһәр партија тәшкилатынын вәзифәләрини музакирә етмиш вә гәбул етдији гәрарда көстәрмишдир ки, «бир сыра мүәссисәләрин рәһбәрләри, партија комитәләри вә бүролары кәндә һамилик көмөжини күчләндирмәк мәсәләсинин вачиблијини дүзкүн гијмәтләндирмирләр». [21, 30 јанвар 1976]. Бүро бу ишдә формализм вә эпизодиклији ара-дан галдырмаг мәгсәдилә шәһәрин ајры-ајры сәнајә мүәссисәләринә, тикинти вә рабитә тәшкилатларына конкрет колхоз вә совхозлары тәһ-ким етмишдир. Мүәссисәләрин коллективләринә тапшырылды ки, он күн мүддәтиндә һамилијә көтүрдүкләри тәсәррүфатларла әмәкдашлыг муғавиләләри бағласынлар, чар ил вә бүтүнлүкдә бешиллик үчүн тәд-бирләр планы тәртиб етсинләр. Гәрарда ејни заманда көстәририлди ки, «партија комитәләри вә бүролары һамилик әлағәләри мәсәләләрини мүнтәзәм музакирә етмәли, партија тәшкилатларынын сә'јләрини мүәс-сисә коллективләринин кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын интенсивләш-дирилмәси, кәндләрин абадлашдырылмасы ишиндә кениш иштиракы-нын тә'мин едилмәсинә јөнәлтмәлидирләр» [21, 30 јанвар 1976].

Шәһәрин кәндә һамилији чоһмилләтли Советләр өлкәсинин һәјаты үчүн характерик һалдыр, республикаларын бириндә јаранан тәшәббүс-ләр бүтүн совет адамлары арасында јайылыр, һәр бир әмәк коллекти-винин кәндлә әлағәсинин мөһкәмләnmәси ишиндә јени еһтијат мәнбә-ләри вә имканлар ахтарышына сәбәб олур.

1976-чы илин мәһсул јығымы дөврүнүн гызғын чагында Кубан зәһмәткешләри дөвләтә тахыл сатышына даир өһдәликләрини хејли артыгламасы илэ јеринә јетирмәк, бүтүн әкинчилик вә һејвандарлыг мәһсуллары тәдарүкү үзрә планлары артыгламасылә өдәмәк, онунчу бешилијин биринчи илинин планларына вә социалист өһдәликләринә мүвәфғәғијәтлә әмәл етмәк барәдә вәтәнпәрвәрлик тәшәббүсү ирәли сүрдүләр. Кубанлыларын тәшәббүсү Сов.ИКП МК тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилди, өлкәнин кәнд тәсәррүфаты вә сәнајә әмәкчиләри тәр-әфиндән гызғын мудафиә едилди.

Азәрбајҗан КП Бакы шәһәр комитәси Кубан тахылчыларынын вә-тәнпәрвәрлик тәшәббүсү илэ әлағәдар кәндә һамилик көмөжинин даһа да күчләндирилмәси барәдә мәсәлә музакирә етди, кәнд тәсәррүфаты үчүн әлава мәһсул бурахмаг барәдә шәһәрин габагчыл мүәссисәләри коллективләринин тәшәббүсүнү бәјәнди. Шәһәрин габагчыл мүәсси-сәләри—М. Әзизбәјов адына, 26 Бакы комиссары адына заводлары, Забрат авиасија мүәссисәсинин, Азәрбајҗан кәнд тикинтиләрини лаји-һәләшдирмә институтунун, автомобил нәглијјаты бирлијинин коллек-тивләри республиканын кәнд тәсәррүфаты истәһсалы илэ әлағәдар олан сәнајә мүәссисәләри зәһмәткешләринә мурачиәт едәрәк, онлары кәнд әмәкчиләринин көтүрдүкләри өһдәликләрин угурла јеринә јетирилмәси-ни јүксәк мәһсулдар әмәклә тә'мин етмәјә чағырдылар.

Азәрбајҗан КП Бакы шәһәр комитәси гәбул етдији гәрарда шәһә-рин бүтүн рајон партија комитәләринә, сәнајә мүәссисәләринә, тикинти нәглијјат, елм вә лајиһә-конструктор идарәләри вә тәшкилатларына тәклиф етди ки, кубанлыларын тәшәббүсүнүн тәблиғи вә изаһы сәһә-синдә сијаси-күтләви иши кенишләндирсинләр [18, 14 август 1976].

Доггузунчу вә онунчу бешилликләр дөврүндә һамилик һәрәкатына партија рәһбәрлији мәсәләсинин тәдғиги инандырычы шәкилдә сүбут едир ки, бүтүн өлкәдә олдуғу кими, Азәрбајҗанда да фәһлә синфи илэ колхозчу кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмләндирилмәсинин бу формасына диггәт артмышдыр.

Азәрбајҗан Республикасынын материалларындан ајдын олур ки, милли республикаларын Коммунист партијалары тәрәфиндән мудафиә едилән Сов.ИКП-нин фәалијјәти илк партија тәшкилатларынын да иши-ни фәаллашдырмышдыр. һамилик һәрәкатынын даһа да чанланмасына вә инкишаф етмәсинә јөнәлдилән тәшәббүсләрлә илк нөвбәдә респуб-лика шәһәрләринин сәнајә мүәссисәләринин партија тәшкилатлары вә әмәк коллективләри чыхыш едирләр. Мәһз онларын тәшәббүсү, мә-сәләјә јарадычы мүнәсибәти кәндлиләрин һәјатынын јени, конкрет фәал сәһәләринин—игтисади, сијаси, мәдәни-мәишәт сәһәләринин чанлан-масына сәбәб олур.

Муәсир мәрһәләдә һамилик һәрәкатынын характерик хүсусијјәти шәһәр вә кәнд рајонлары партија комитәләринин сых әмәкдашлығыдыр ки, бу да кәндлә сијаси-тәрбијә ишинин артмасына, кәнд әһалисинин идеоложи јеткинлијинин јүксәлмәсинә көмәк едир.

Көрдүјүмүз кими, кәндин игтисади вә социал-мәдәни инкишафын-да шәһәрин кәндә һамилик көмөжү һәлледији амилләрдән биридир. Тәәсүф ки, чәмијјәтимизә јад олан дурғунлуг дөврүнүн мәнфи харак-терләри кәндә һамилик көмөжинә дә өз тә'сирини көстәрмишдир. Бу чәһәт Азәрбајҗан КП МК-нын март (1982-чи ил) пленумунда тәнгид едиләрәк көстәрилмишдир ки, шәһәрин вә мүәссисәләрин јардымы ла-зымынча кенишләндирилмәмишдир. Пленумдакы тәнгиди гејдләр һа-милик ишинин сонракы кедишинә истәнилән тә'сири көстәрмәмишдир. Мәсәлән, 1982-чи илдән 1984-чү илэ гәдәр олан дөвр әрзиндә шәһәрләр-ин мүәссисә вә тәшкилатларынын гүввәси илэ 33 гарамал көкәлтмә мејданчасы тикилмәли олдуғу һалда, чәми 20 мејданча тикилиб исти-фадәјә верилмишдир.

Кәнд рајонларына мәгсәдјөнлү, сәмәрәли, даими тә'сирли көмәк көстәрән Азәрбајҗан шәһәрләри сәнајә мүәссисәләри партија тәшки-латларынын, әмәк коллективләринин фәалијјәти республикада кәнд

тәсәррүфатынын даһа да инкишафына вә интенсифләшмәсінә көмәк етмишдир.

Јеткинләшмәкдә олан соснализм мәрһәләсиндә соснализм шәһәринин фәһлә синфинин Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында кәндә һамилији шәһәрлә кәнд арасындакы мүнүм фәргләрин арадан галдырылмасыны сүр'әтләндирмәјә көмәк едәчәк, фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин вә зијалыларын иттифағыны даһа да мөһкәм-ләндирәчәкдир.

Әдәбијат

- ¹ Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијаты, 37 ч.
- ² Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијаты 45 ч.
- ³ Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары. Б., 1976.
- ⁴ Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары. Б., 1981.
- ⁵ Горбачев М. С. Сов ИКП XXVII гурултајына Сов.ИКП МК-нын Сијаси мә'ру-зәси. Б., 1986.
- ⁶ Әлијев Н. Шаумјан рајону зәһмәткешләринин кәндә көмәји. «Тәшвиғатчы», 1979, № 7.
- ⁷ Нусејнов Н. Шаумјан рајону кәндә көмәк едир «Тәшвиғатчы», 1979, № 7.
- ⁸ МЛИ АФПА, ф. 1, сијаһы 424, сәнәд 30, в. 9.
- ⁹ МЛИ АФПА, ф. 1, сијаһы 406, сәнәд 43, в. 48.
- ¹⁰ МЛИ АФПА, ф. 1, сијаһы 406, сәнәд 71, в. 18.
- ¹¹ Кировабад ШПК сәнајә шө'бәсинин чари архиви. Сов.ИКП МК вә ССРи НС гәрәрынн партија тәшкилатлары тәрәфиндән јеринә јетирилмәси һагда арајыш.
- ¹² Кировабад ШПК сәнајә шө'бәсинин чари архиви. Шәһарин сәнајә мүәссисәләри вә тәшкилатларынын 1976-чы илдә һамилик көмәји барәдә арајыш.
- ¹³ Л. Шмидт адына заводчн чари архиви. Республиканын кәнд тәсәррүфатына һамилик көмәји һаггында арајыш. 1980.
- ¹⁴ Б. Сәрдаров адына машингајырма заводунун чари архиви. Киров РИК үчүн һазырланмыш арајыш. 1977.
- ¹⁵ Әли Бајрамлы ШПК сәнајә шө'бәсинин чари архиви, һамилик көмәјинин вәзиј-јәти һаггында арајыш. 1980.
- ¹⁶ Јол тикинтиси машинлары тәмири заводунун архиви. Минкәчевир кәнд тәсәр-рүфаты зәһмәткешләринә һамилик көмәји һаггында арајыш. 1979.
- ¹⁷ Совет Азәрбајҗанынын 50 иллији адына чини габлар заводунун чари архиви. 1978. Сов.ИКП МК вә ССРи НС 9 ијул 1975-чи ил гәрәрынн јеринә јетирилмәси сәһәсиндә завод партија тәшкилатынын иши барәдә арајыш.
- ¹⁸ «Бакинскии рабочий».
- ¹⁹ «Вышка».
- ²⁰ «Кәнд һәјаты».
- ²¹ «Сумгајыт коммунисти».
- ²² «Әдәбијат вә инчәсәһәт».

И. Б. Магеррамов

ШЕФСКАЯ ПОМОЩЬ СЕЛУ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ, НАУЧНЫХ И ТВОРЧЕСКИХ КОЛЛЕКТИВОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1971—1980-е годы)

Рабочее шефство над селом является одной из форм проявления союза между рабочим классом и крестьянством. На современном этапе социализма шефская помощь города селу возросла, приобрела новые свойства, обогатилась по содержанию и стала разнообразной по форме. В соответствии с заключенными договорами между городскими предприятиями, колхозами и совхозами шефская помощь селу осуществлялась на основе долгосрочных планов. Рабочие коллективы строят хозяйственные помещения, занимаются ремонтно-монтажными работами, отправляют селу строительные материалы, оборудование и запасные части. Принимают активное участие в уборке сельскохозяйственных продуктов. Наряду со всем этим шефская помощь рабочего класса социально-культурному развитию азербайджанского села отразилась в распространении передовой культуры социалистического города на селе, повышении уровня культуры сельских тружеников, расширении сети школ и культурно-просветительных учреждений, оказании медицинской помощи населению села, развитии физкультурного движения среди сельской молодежи, электрификации колхозов, благоустройстве сел и других мероприятиях.

В статье все это приводится в конкретных фактах и цифрах.

АЗЕРБАЙҖАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1990, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Серия истории, философии и права, 1990, № 3

Т. С. АЙДАМИРОВ

К ВОПРОСУ О ПОДГОТОВКЕ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ РАБОЧИХ КАДРОВ И ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ ДЛЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР 1938—1941 гг.

С первых шагов создания советской системы профессионально-технического образования определился новый социалистический взгляд на роль рабочего в производстве, на его теоретическое обучение и практическую подготовку. В. И. Ленин еще в ранних своих работах неоднократно отмечал значение профессиональной подготовки рабочего, независимо от материально-технической базы произ-водства.

Повышение квалификации и подготовка новых кадров рабочих содействовали важнейшим задачам социалистического строительства. Эту двусединую задачу В. И. Ленин определил как воспитание, обучение и подготовку «...всесторонне развитых и всесторонне подготов-ленных людей, которые умеют все делать» [1].

В постановлении Совнаркома «О высших технических учебных заведениях», подписанном В. И. Лениным 4 июня 1920 г., указыва-лось, что «все преподавание в высших технических учебных заведе-ниях должно строго соответствовать современным нуждам РСФСР» [2]. Это положение, выдвинутое В. И. Лениным, стало программным для Коммунистической партии в области политики на всех этапах социалистического строительства.

Генеральный секретарь ЦК КПСС М. С. Горбачев на июньском (1985 г.) пленуме ЦК КПСС отметил, что сегодня «особую актуаль-ность приобрела систематическая работа по подготовке и переподго-товке кадров, прежде всего, по новым специальностям, рождаемым техническим прогрессом» [3].

Новый этап развития социалистического общества предъявляет серьезные требования к вопросу подготовки квалифицированных рабочих кадров и инженерно-технических работников для всех отрас-лей промышленности страны.

В постановлении январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС опре-делены задачи кадровой политики на современном этапе. В связи с этим партия придает большое значение активному вовлечению рабо-чего класса в борьбу за ускорение, постоянному повышению профес-сионального мастерства и культуре труда, овладению рабочими и инженерно-техническими работниками современной передовой тех-никой.

Вопрос подготовки кадров квалифицированных рабочих и инже-нерно-технических работников в промышленности Советского Союза в исследуемый период строительства социализма получило научное освещение в обобщаемых трудах [4], коллективных монографиях [5] и работах отдельных авторов [6]. По изучаемой теме защищены диссертации в ряде союзных республик и областей страны, в которых

данный вопрос освещается в аспекте деятельности партийных организаций по подъему культурно-технического уровня рабочего класса и инженерно-технических работников [7].

Новизна данной статьи заключается в том, что в ней впервые показана динамика роста квалифицированных рабочих и инженерно-технических работников республики в годы третьей пятилетки, приводятся новые архивные документы, раскрывающие деятельность Бакинского института в деле повышения квалификации ИТР и хозяйственников.

В 1938 году трудящиеся Советского Азербайджана включились в борьбу за выполнение третьей пятилетки. 7 июня 1938 года открылся XIV съезд КП(б) Азербайджана. В области промышленности съезд потребовал установить большевистский порядок во всех звеньях производства, повысить качественные показатели предприятий и наладить их ритмичную работу. Перед нефтяной промышленностью республики ставилась задача в кратчайший срок покрыть задолженность по добыче нефти и добиться досрочного выполнения плана [8]. Состоявшийся в марте 1939 года XVIII съезд ВКП(б) указал, что «важнейшим условием выполнения программы роста производства в третьей пятилетке является подготовка квалифицированных рабочих кадров, техников и инженеров, а также широкое развертывание работ по внедрению новейшей техники и научной организации производства» [9]. Для организации, для обеспечения качественного роста производственных кадров и освоения техники, подъема культурно-технического уровня рабочего класса съезд поручил партийным, хозяйственным организациям наметить и провести в жизнь мероприятия по развертыванию широкой сети школ и курсов по подготовке квалифицированных кадров [10].

В связи с решениями съезда в Азербайджане была проведена большая работа по подготовке квалифицированных кадров и развитию системы профессионально-технического образования, повышению квалификации рабочих кадров. Эти задачи решались путем организации непосредственно на предприятиях различных форм повышения квалификации, таких, как производственно-технические курсы, школы передовых методов труда и стахановские школы, массовые обучения вторым профессиям.

Одной из форм пополнения индустрии Азербайджана квалифицированными рабочими явились школы фабрично-заводского ученичества. Школы ФЗУ создавались, в основном, при отдельных предприятиях и главный упор при подготовке кадров в них делался на те профессии, в которых нуждалось данное предприятие. Подготовка кадров в школе ФЗУ была подчинена узким текущим нуждам данного производства. В школах ФЗУ в целом подготавливали рабочих массовых профессий — слесарей, токарей и т. д., то есть наблюдалась односторонняя специализация. Между тем многие отрасли промышленности испытывали нужду в высококвалифицированных рабочих кадрах ведущих профессий.

Школы ФЗУ имели 3-летний срок обучения. На обучение принимались подростки с неполным средним образованием. Содержались эти школы за счет средств тех предприятий, при которых они находились, и рассматривались как составная часть предприятий.

Еще во время второй пятилетки со всей остротой встал вопрос о массовом техническом обучении рабочих, занятых на производстве. Массовый подъем технической учебы рабочих в третьей пятилетке способствовал повышению их технической грамотности. Система обучения рабочих без отрыва от производства имела целью, во-первых, подготовить новые квалифицированные кадры рабочих, во-вторых, значительно повысить технический уровень уже занятых на производстве рабочих, в-третьих, повысить культурно-технический уровень всего рабочего класса в целом.

Благодаря проведенным Коммунистической партией и Советским правительством мероприятиям, направленным на массовую подготовку квалифицированной рабочей силы, в Азербайджане увеличилось число рабочих, повысивших свою техническую квалификацию. В 1939 г. оно составляло 9302 человека, в том числе по нефтедобывающей — 4273 рабочих, по текстильной промышленности — 836 рабочих, по пищевой — 876 рабочих [11], в том же году курсы по подготовке массовой квалификации, а также школы ФЗУ окончили 44834 человека. На 1 января 1940 г. на указанных курсах, а также в школах ФЗУ обучалось 21327 учащихся [12].

Школы передовых методов труда имели своей целью массовое обучение рабочих для внедрения в производстве передовых методов труда, обеспечивающих повышение производительности и экономию материалов, инструментов, энергии, улучшение качества и снижение себестоимости выпускаемой продукции. Обучение проводилось без отрыва от производства.

Одним из важнейших факторов повышения технического уровня рабочего класса явилось применение стахановских методов работы. Движение стахановцев широко развернулось в годы третьей пятилетки. Потому и VIII пленум ВЦСПС в своем постановлении отметил: «Обязать фабрично-заводские и местные комитеты, цеховые комитеты и профгруппоргов шире организовать передачу методов работы стахановцев у станка через стахановские школы» [13].

Стахановские школы в Азербайджане распространились на нефтеперерабатывающих заводах. Например, только в первом квартале 1939 года в 10 стахановских школах конторы бурения треста «Сталиннефть» обучалось 509 человек [14].

Первая стахановская школа на крекинг-заводе им. Ваню Стурюа была организована в январе 1939 года в цехе крекингования — одном из основных цехов завода. К концу года на этом заводе были созданы 13 стахановских школ. С их помощью было обучено 120 рабочих ведущих профессий и подсобных. Успешно действовали стахановские школы и на заводе им. Сталина, где в течение 1939—1940 гг. в 23 школах было обучено 1029 человек [15].

Стахановские школы организовались и на предприятиях легкой промышленности, хотя здесь они не получили такого размаха, как на предприятиях тяжелой промышленности. В 1939 году на предприятиях легкой и тяжелой промышленности республики насчитывалось всего 23 стахановские школы. Среднегодовой контингент учащихся составлял 204 человека, из них школу окончили 17 человек. Из них на предприятиях шелковой промышленности в среднем было 10 стахановских школ, среднегодовой контингент учащихся составлял 219 человек, из них окончили школу 69 человек [16].

В Азербайджане, как и по всей стране, отсутствовала единая система подготовки квалифицированных кадров рабочих. В связи с этим на июльском пленуме ЦК ВКП(б) в 1940 году было принято решение о создании государственных трудовых резервов [17]. 2 октября 1940 г. на Политбюро ЦК ВКП(б) обсуждался вопрос о подготовке и распределении в общегосударственном масштабе квалифицированных кадров [18]. В этот же день был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР «О Государственных трудовых резервах», в соответствии с которым Совнарком принял постановление «Об образовании Главного управления трудовых резервов при Совнаркоме СССР». На Главное Управление возлагалось руководство подготовкой и распределением государственных трудовых резервов для промышленности и транспорта страны [19].

Отмечая большую роль ГТР в обеспечении промышленности квалифицированными рабочими кадрами, М. И. Калинин в своем докладе на торжественном заседании, посвященном XXIII годовщине Советской власти, в 1940 г. отмечал: «К числу больших мероприятий Советского правительства относится создание Государственных трудовых резервов, чем решается одна из важнейших проблем социалистического строительства» [20].

В Азербайджанской ССР еще до конца 1940 г. была проведена большая работа по созданию школ нового типа. Взамен существующих ведомственных школ ФЗО были созданы три типа учебных заведений: ремесленные училища — для подготовки металлургов, металлургов, химиков, нефтяников, рабочих морского и речного транспорта, предприятий связи и других отраслей; железнодорожные училища — для подготовки помощников машинистов, слесарей по ремонту паровозов и вагонов, бригадиров по ремонту путей, котельщиков и рабочих ряда других сложных профессий; школы фабрично-заводского обучения (ФЗО) — для подготовки рабочих массовых профессий средней квалификации для угольной, горнорудной, металлургической, нефтяной промышленности и строительства. В ноябре 1940 г., т. е. к началу учебного года, на базе имеющихся в то время 16 ведомственных школ ФЗО и путем создания новых училищ было сформировано 12 ремесленных, 2 железнодорожных училища и 18 школ фабрично-заводского обучения.

Важное значение в системе трудовых резервов республики занимала подготовка квалифицированных рабочих кадров для ведущей отрасли народного хозяйства Азербайджана — нефтяной промышленности. Так, 19 ремесленных училищ и школ ФЗО из 32 учебных заведений трудовых резервов были заняты подготовкой квалифицированных рабочих-нефтяников [21].

Ремесленное училище № 1 Ленинского района, где в 72 группах обучалось 2100 человек, готовило бурильщиков, ремонтников подземного бурения, операторов, электромонтеров, токарей и т. д. [22].

К концу октября 1940 г. в школы фабрично-заводского обучения г. Баку было подано более 4300 заявлений. Заметное увеличение числа заявлений было в нефтяных районах. Так, например, в Сталинском районе на 250 мест было подано 510 заявлений. В Шаумяновском — на 375 мест — свыше 600 заявлений [23].

Согласно приказу № 1 Главного Управления трудовых резервов при СНК СССР, по Азербайджану на 1 декабря 1940 г. был запла-

нирован набор 10000 учащихся для ремесленных и железнодорожных училищ, а также школ фабрично-заводского обучения [24]. Если имевшиеся в 1940 г. школы ФЗО готовили около 2000 учащихся, то в училищах нового типа к занятиям приступили свыше 5 тыс. человек. В мае 1941 года школы ФЗО дали первый выпуск [25].

Под влиянием технического прогресса, в результате роста числа квалифицированных рабочих произошли серьезные изменения в профессионально-квалифицированном составе и структуре рабочей силы. Так, например, в металлургической промышленности в 1939 г. из 52,8 тысяч рабочих токарей было 6108 человек, электро- и газосварщиков — свыше 200, электромонтеров — 7134, инструментальщиков, лекальщиков — 245 человек [26].

Наряду с повышением квалификации и подготовкой новых кадров рабочих важнейшей задачей коммунистического строительства было воспитание, обучение и подготовка в высших технических учебных заведениях инженеров и техников.

Приказом по Главному управлению учебными заведениями и Главнефти Наркомтяжпрома СССР от 14 января 1935 г. Единый Бакинский факультет был реорганизован в бакинский Институт повышения квалификации хозяйственников и инженерно-технических работников. Институт проводил систематическое техническое обучение руководящих кадров, мастеров, техников для промышленности и, в первую очередь, для азербайджанской нефтяной промышленности. В Институт принимали дипломированных инженеров, хозяйственников, трудящихся с начальным и средним образованием.

Бакинский институт хозяйственников и повышения квалификации Наркомнефти вел работу в двух направлениях: 1) подготовка хозяйственников; 2) повышение квалификации инженерно-технических работников. Объединение двух направлений произошло в 1937 г. До 1937 г. эти направления вели раздельную работу по подготовке хозяйственников и повышению квалификации инженерно-технических работников, т. е. у каждого из них были свои планы по обучению, своя программа и индивидуальные планы. Они были представлены как две разные организации. В 1937 году произошло объединение их в единый Бакинский институт хозяйственников и повышения квалификации инженерно-технических работников. Предназначение института заключалось в том, чтобы: а) дать хозяйственникам технический минимум; б) повысить уровень хозяйственников до уровня инженера и техника, обучая их по программе Промакадемии, ВТУзов и техникумов; в) повысить квалификацию отдельных хозяйственников по отдельным специальным вопросам их практической работы и г) повысить квалификацию инженерно-технических работников на основе достижений науки, техники и стахановского движения. Институт имел 4 факультета: нефтепромысловый, химико-технологический, механико-энергетический и строительно-межотраслевой, на факультетах было 20 кафедр [27].

Кадры, выпускаемые Бакинским институтом повышения квалификации хозяйственников и ИТР, проходили 4 вида обучения: технический минимум, основной курс повышения квалификации и курс с отрывом от производства. По всем видам обучения рабочие, мастера, техники, инженеры и хозяйственники повышали не только свой теоретический, практический, технический, но и культурный уровень.

Бакинский институт хозяйственников и повышения квалификации ИТР, в соответствии с задачами стахановского движения, осваивал основные формы организации труда в нашей стране, заключал договора по социалистическому соревнованию с другими институтами повышения квалификации [28], как например, с Тбилисским институтом хозяйственников [29], с Грозненским институтом хозяйственников и повышения квалификации [30].

Бакинский институт выполнил план приема 1938—1939 гг. и выпуска хозяйственников с повышенной квалификацией по видам обучения и инженерно-технических работников по степени обучения, т. е. по высшему и среднему звену с отрывом и без отрыва от производства.

В 1938 г. прием хозяйственников на техникум составлял 313 человек, на основной курс — 61, на повышение квалификации — 17 человек, т. е. всего 391 человек; выпуск соответственно: 87,2 и 6 человек; итого окончило институт 95 хозяйственников. С отрывом от производства обучалось 350 инженерно-технических работников, без отрыва — 2268; по среднему звену: с отрывом от производства 314 техников, без отрыва — 1523, т. е. всего обучалось 4450 студентов. Окончило институт по высшему звену с отрывом от производства — 267 техников, без отрыва — 873, итого — 2720 инженерно-технических работников [31].

В 1939 г. план приема хозяйственников по техническому минимуму составлял 83 человека, по основному курсу — 2144 человек, повышения квалификации — 22 человека, т. е. всего 319 человек. Окончили же по техническому минимуму — 137 человек и повысили квалификацию — 26, т. е. всего 163 хозяйственника. По высшему звену с отрывом от производства подготавливалось 109 инженерно-технических работников, без отрыва от производства — 754; по среднему звену с отрывом от производства — 180 техников, без отрыва — 595, всего 1638 человек. Окончило же учебу без отрыва от производства — по высшему звену 151 человек, без отрыва — 938 по среднему звену с отрывом от производства — 151, без отрыва — 623, итого: 1863 инженерно-технических работников [32].

Основной причиной отсева является пересмотр всего состава слушателей. Несмотря на некоторый основной рост отсева, относительный отсев в 1939 г. понизился против 1938 г., что видно из следующих данных: в 1938 г. отсев составил 2,56%, в 1939 — 2,44%. В основном причина отсева заключается в несовместимости учебы с работой, переездом в другой город, отзывом предприятий, призывом в Армию, поступлением в другое учебное заведение, преклонным возрастом и т. д.

Институт повышения квалификации хозяйственников и инженерно-технических работников в 1940 г. обучал и повышал квалификацию не только работников промышленности Азербайджанской ССР, но и других районов СССР. Такие предприятия, как Туркменнефть, Грознефть, Горинептебаза, посылали своих работников учиться вместе с хозяйственниками, инженерно-техническими работниками азербайджанских предприятий и заводов, как, например, Ворошиловнефть, Артемнефть, 6-промысел, Лениннефть, Молотовнефть, Азизбековнефть, Кировнефть, Орджоникидзефть, Азнефтепереработка, Главнефте-сбыт, завод им. Сталина, трест Нефтепергонный завод, Азнефтемаш

и др., причем 73 человека были с начальным образованием, 8 человек — с неполным средним образованием, 22 человека — со средним образованием, 1 — с высшим, т. е. всего 104 человека. Переходящий контингент составлял: хозяйственников 405 человек, инженерно-технических работников 397 человек [33].

Ввиду ликвидации Бакинского института хозяйственников и ИТР по указанию Наркомнефти СССР 21 лучший студент были допущены к занятиям во Всесоюзную Промышленную Академию им. С. М. Кирова [34].

Немаловажную роль в подготовке высших технических кадров играл Азербайджанский индустриальный институт. Вызывает интерес тот факт, что если институтом в 1928 году было выпущено 380 человек, в 1933 году — 257 специалистов, то в 1939 году — 485 специалистов. Всего за 20 лет институт дал стране 6267 инженеров [35].

Воспитанники профтехобразования Азербайджана — Герои Социалистического труда Мирза Баба Абталыб оглы, Ханоглы Байрамов, Атаяр Асланов, Тубу Меликова, Севиль Казиева и др. на практике доказали, чего может достичь квалифицированный трудовой человек [36].

Среди первых представителей инженерно-технической интеллигенции Азербайджана, подготовленных за годы Советской власти, были Сулейман Везиров, Сугра Гаибова, Анна Плешко, Сулейман Салимов, Сакина Кулиева и др.

В 1940 году выпускник АЗИИ Н. Байбаков был назначен заместителем Наркома нефтяной промышленности. Большой путь от рабочего до академика прошел Муртуз Нагиев, выпускник Азербайджанского нефтяного института. В эти годы высшие учебные заведения закончили Таира Таирова, А. Д. Лемберанский, И. Сеидова и др. [37].

Таким образом, период III пятилетки стал важным этапом процесса количественных и качественных изменений в социальной структуре рабочих и инженерно-технических работников Азербайджана. В целом, динамика численности и состава работников физического и умственного труда в республике отразила основные черты и особенности формирования советского рабочего, инженера и техника в изучаемый период. Рабочие, инженеры и техники Азербайджана все свои знания, опыт, творческую энергию отдавали делу успешного решения стоящих перед страной задач, внесли свой весомый вклад в ускорение научно-технического прогресса.

Вопрос подготовки кадров имеет важнейшее значение и в наши дни. В политическом докладе Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза М. С. Горбачев говорил: «...необходимо полнее реализовать ленинский принцип соединения обучения с производительным трудом, решительнее добиваться повышения эффективности обучения, коренного улучшения подготовки молодежи к самостоятельной жизни и труду, воспитания сознательных строителей нового общества» [38].

Примечания

1. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 41, с. 33.
2. В. И. Ленин о науке и высшем образовании. Сборник документов.—М., 1971, с. 333, 334.

3. Речь М. С. Горбачева на Июньском Пленуме ЦК КПСС.—М.: Политиздат, 1985.
4. Очерки истории рабочего класса (1917—1965 гг.) — М., 1966; Краткая история Советского рабочего класса 1917—1967 гг.—М., 1968 г.; История Азербайджана, т. 3, ч. 2, — Баку, 1963; Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР (1917—1940 гг.), т. 1. — Баку, 1974.
5. Расцвет народного образования в Азербайджане.—Баку, 1980.
6. *Ананьев А.* Профессиональное образование в Азербайджане. — М., 1960., *Аллахвердиев Т. А.* Профессионально-техническое образование в Азербайджане. В кн.: *Расцвет народного образования в Азербайджане.* — Баку, 1980; *Батышев С. Н.* Очерки истории профессионально-технического образования. — М., 1981; *Быстров Ч. Ф.* Деятельность КПСС по подготовке кадров и инженерно-технических работников в годы довоенных пятилеток. — М., 1981; *Исмаилов А.* Формирование квалифицированных рабочих кадров в Узбекистане. — Ташкент, 1975; *Мамедов А. А.* Рабочий класс Азербайджанской ССР (1926—1941 гг.) (автореферат). — Баку, 1980.
7. *Бритова В. М.* Компартия в борьбе за культурно-технический подъем рабочего класса в годы третьей пятилетки — М., 1954; *Кравченко В. Я.* Компартия за дальнейшее повышение культурно-технического уровня рабочего класса в годы третьей пятилетки (1938—1941 гг.) — Новочеркасск, 1972; *Масальский В. И.* Борьба КПСС за повышение культурно-технического уровня рабочего класса (1938—1941 гг.) — Донецк, 1981; *Фельдман М. А.* Деятельность партийной организации Урала по подъему культурно-технического уровня рабочего класса в годы третьей пятилетки (1938—1941 гг.). — Свердловск, 1982 и др.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1953, т. 5, с. 353.
9. Там же, с. 362.
10. Очерки Коммунистической партии Азербайджана. — Баку, 1963, с. 543.
11. *Забелин Н. И.* Народнохозяйственное значение государственных трудовых резервов. — М., 1959, с. 21.
12. 20 лет Азербайджанской ССР. Статистический сборник. — Баку, 1940, с. 109.
13. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР, т. 1.—Баку, 1974, с. 251.
14. Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. 3. — М.: Профиздат, 1963 с. 55.
15. Отчет Центрального Комитета профсоюзов рабочих нефтепромыслов Кавказа (октябрь 1937 — ноябрь 1939). — Баку, 1939, с. 20.
16. Стахановцы нефти. — М. — Л., 1941, с. 161.
17. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР, т. 1, с. 260.
18. *Москатов Т.* Государственные трудовые резервы. — Большевик, 1941, № 7—8, с. 40.
19. Индустриализация СССР, 1938—1941 гг.
20. Сборник постановлений и распоряжений правительства СССР. — М., 1940, с. 840—841.
21. Бакинский рабочий, 1940, 11 ноября.
22. Азербайджанское нефтяное хозяйство, 1964, № 9, с. 45.
23. Молодой рабочий, 1940, 11 ноября, Гяндж большевик, 1945, № 5, с. 22.
24. Бакинский рабочий, 1940, 11 ноября.
25. Сборник постановлений и распоряжений правительства СССР, с. 843—845.
26. Расцвет народного образования в Азербайджане. — Баку, 1980.
27. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Азерб. ССР.—М., 1963, с. 110, 112, 121.
28. ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1409, оп. 3, Д. 1026, л. 17.
29. Там же, л. 19
30. Там же.
31. Там же, д. 173, л. 1.
32. Там же, оп. 3, д. 102, л. 19.
33. Там же, ф. 1409, оп. 3, д. 102, 19 (а) л., 19 (б).
34. Там же, л. 22.
35. Там же, ф. 1658 оп. 1, д. 204, л. 72.
36. *Мусаева Т. А.* Революция и народное образование в Азербайджане — Баку: Элм, 1979, с. 220.
37. *Аллахвердиев Т. А.* Профессионально-техническое образование в Азербайджанской ССР. В кн.: *Расцвет народного образования в Азербайджане.*
38. *Мусаева Т. А.* Революция и народное образование в Азербайджане.
39. *Горбачев М. С.* Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1986 г.—М.: 1986, с. 61.

Т. С. Ајдәмиров

АЗӘРБАЈҖАН РЕСПУБЛИКАСЫ СӘНАЈЕСИ ҮЧҮН МҮҢӘНДИС-ТЕХНИКИ ИШЧИЛӘР ВӘ ИХТИСАСЛЫ ФӘҢЛӘ КАДРЛАРЫ ҺАЗЫРЛАНМАСЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР (1938—1941-чи илләр)

Мәғаләдә үчүнчү бешиллик илләриндә республика сәнајеси мҮһәндис-техники ишчиләрин вә ихтисаслы фәһләләрин артым динамикасы кәстәрилир. Бақы МҮһәндис-Техники вә Тәсәррүфат Ишчиләринин Ихтисасартырма Институтунун фәалијјәтинин әкс етдирән јени архив материаллары кәтирилир. Гејд едилир ки, үчүнчү бешиллик Азәр-бајҖан фәһләләри, мҮһәндис техники ишчиләринин сәсиал структурундақы мигдар вә кејфијјәт дәјишикликләри просесиндә мҮһүм мәрһалә олду.

Б. САДЫГОВ

ХІХ ƏСРИН ƏВВƏЛЛƏРИНДƏ РУСИЈАНЫН ХАРИЧИ СИЈАСƏТИНДƏ ГАФГАЗ ПРОБЛЕМИ

Күлүстан мугавилəси (1813) Русија илə Иран арасындакы нормал гоншулуғ мунасибəтлєрини кєзлєнилєн дєрєчэдə тəмин едə билмəди. Русија Гафгазда, кўрчў вə ермєнилєр истисна олмагла, бєјўк гўввəјə малик олан азербайҶанлылар арасында өзүнə дајағ тапа билмəди. Бу да сəбəбсиз дєјилди: Шимали АзербайҶан ханлығларынын ишғалына башлајаркєн чар забитлєри Чар-Балакєн вə Кєнчэдə өз гəддарлығларыны бүтўн Загафгазијада нўмајиш етдирмишдилєр. Зоракылығ вə гəддарлығ Чар Русијасынын пєракєндə АзербайҶан ханлығларыны элə кечирмєк үчўн əсас васитəси иди.

Шимали АзербайҶан чар Русијасы тəрəфиндєн ишғал едилдикдєн сонра Русијанын һаким даирəлєри јерли ханлары вə нўфузлу феодаллары өз тəрəфинə чəлб етмєк мəгсəдилə онлара кенерал, полковник рўтбəлєри верир, јўксəк мəвачиблєр тəјин едирдилєр. Лакин бу тəдбирлєр кєзлєнилєн нəтичəни вермəди. Ону да гејд етмєк лəзымдыр ки, Русија бирлəшдирилєн ханлығларын һамысында єјни сијаси режим јарадылмамышды. Онлардан бəзисиндə, демəк олар ки, сабиг феодал идарə системи сахланылса да, бүтўн дахили ишлєрдə рус чиновниклєриндєн асылы идилєр. Белə ханлығларда комендант системи јарадылмышды. Лакин комендантларын сəвијјєлєри тутдуглары вəзифəлєрə ујғун кəлмирди; онлар идарə етдиклєри дијарла демəк олар ки, таныш дєјилдилєр, халгын адəт-ən'əнəлєриндєн, мəдəнијјəтиндєн хəбəрлєри јох иди. АзербайҶан дилини билмирдилєр, дўнјакєрўшў бахымындан исə сон дєрєчэдə мəһдуд идилєр.

Комендантларын вəзифəлєри əслиндə мəркəз үчўн Гафгаз һаггында мəлумат топламағ вə өз чиблєрини долдурмагла мəһдудлашырды. Һəмин мəмурлар адəтєн мəлуматы јерли əһалидєн тəрчўмєчилєр васитəси илə топлајырдылар. Буна кєрə дə онларын мəркəзə кєндєрдиклєри мəлумат да чох заман дєгнғ олмурду.

Ханлығларын бəзиси елə ишғал олундуғу кўндєн Русијанын һərбинизибати бəлкўсў-ујєздинə чеврилмишди.

Бəзи ханлығлар исə мугавилə əсасында, «көнўллў» сурəтдə Русија империјасына дахил едилмишдилєрсə дə, əслиндə бу тарихи акт гылынч кўчў илə ишғал едилмəкдєн башга бир шєј дєјилди. Мəһз буна кєрə дə ханлар бу мəғлубијјəтлə барышмајыб, Рус дєвлəтинə нифрəт едирдилєр. Гаршыда онлары «рам» етмєк кими дə чидди мəсəлə дурурду.

І Рус—Иран мўһарибəси заманы бир нечə Шимали АзербайҶан ханларынын Һəмин мўһарибэдə мəғлуб олмуш Ирана гачмасы Иран һаким даирəлєриндə интигам һисси ојатмышды. Инкилислєр тəрəфиндєн Русија илə јени мўһарибəјə тəһрик олунан шаһ һєкўмəти мўһарибэдєн дєрд ил сонра инкилис забитлєри тəрəфиндєн тəлим алмыш гошунларынын мўһарибə апармаға там гадир олдуғу кўман едиб [1],

өз нўмајєндəсини Петербурга кєндєрəрəк Русијадан Талыш ханлығыны, Муған [2], Һəминини Кўлўстан мугавилəсинин шəртлєрини јенидєн нəзəрдєн кечирмəји тəлəб етди [3].

Император І Александр шаһ һєкўмəти илə јухарыдакы мəсəлəлєр барədə данышығлар апармағ мəгсəдилə кенерал А. П. Јермолову хўсуси тəлиматла Ирана кєндєрди [4]. Тəлиматы тəһлил етмєк мəгсəдимизə ујғун олмаса да, бир чəһəти гејд етмєк јєрсиз олмазды. Оун бир јєриндə дєјилрди ки, Гарабағ вə Шимали Талышы Ирəван вə Нахчыван ханлығлары илə дəјишə билсəниз, исə олмаз [5].

А. П. Јермоловун дипломатик фəалијјəти кениш тəдгигат тəлəб етдијиндєн биз бу мəсəлəнин дə үзєриндə дајанмајачағығ. Јалныз ону гејд едəк ки, Ирандакы инкилислєрини фəалијјəти сажəсиндə шаһ сарајында Јермолов лəјағəтлə гаршыланмамыш, тəклиф етдији һеч бир мəсəлəнин Һəллинə наил ола билмəмиш, белəликлə дə рус-Иран мунасибəтлєри кəркин шəкилдə галмагда давам етмишдир.

Јери кəлмишкєн ону да гејд етмєк лəзымдыр ки, бир сыра јерли һаким феодалларын чаризмə нифрəт бəслəмəсиндə Иран вə Тўркийə часусларынын да ролу аз олмамышдыр. Гафгазын «мўсəлман» əјалəтлєриндə Иранын вə Тўркийəнин емиссарлары сəрбəст һэрəкəт едєрəк халгы руслара гаршы чиһада-мўгəддєс мўһарибəјə чағырырдылар. Онлар мəсчидлєрдə, шəһəрлєрин мєјданларында, əсасєн базар мєјданларында вə кəндлєрдə Султан ІІ Маһмудун, Фəтəли шаһын вə Иран тахтынын вариси Аббас-Мирзəнин фəрманларыны охујарағ əһалини руслара гаршы чыхмаға чағырырдылар.

Русијанын харичи сијасəт архивиндə (АВПР) бу кўнə кими һифз едилєн «Султан Маһмудун Дағыстан вə чеченлєрə [кєндєрдији] бəјаннамəси» адлы сənəd тəдгиг етдијимиз мөвзу үчўн дə сəчијјəвидир. Бəјаннамədə дєјилрди: «Бүтўн мўсəлманлара нифрəт бəслəјєн тəкəббўрлў вə ловға руслар өzləринə хас олан мəкр вə һијлəкəрликлə бизим бир сыра торпағларымызы зəбт етдикдєн сонра кўндєн-кўнə даһа да тамаһкар олмушлар. Онлар, аллаһ кəстəрмəсин, бүтўн дўнјада ислам өвлəдларыны вə мөһтəшəм шəһəрлєрини јєрлə јексан етмєк фикриндєдирлєр. Өз бəd əмəллєрини һəјата кечирмєк мəгсəди илə мənə хəрəч верєн јуанлары гијама тəһрик етмишлєр» [6]. Бəјаннамəнин сонунда ІІ Маһмуд бир даһа «мўсəлманлары» руслара гаршы чыхмаға чағырырды.

Һəмин бəјаннамə 1828-чи ил мўһарибəси заманы верилмишдир. Лакин мўһарибə башламаздан хєјли əввəl кенерал Јермолов статс-катиб граф Несселрода Гафгазын мўсəлман əһалисинə русларын əлєјһинə јазылмыш бир чох мəктуб кєндєрмишди. 1821-чи илдə Јермоловун Несселрода кєндєрдији тўрк дилиндə јазылмыш мəктубунда дєјилрди ки, куја руслар Истамбулда мəхфи корпус јаратмышлар. Онларын мəгсəди Истанбул шəһəрини алмағ вə белəликлə дə Анадолу јарымадасында Тўрк дєвлəтини лəғв етмəкдєн ибарəтдир. Кенерал Јермолов мəктубунда јазырды ки, султанын мəктубунун һеч бир əсасы олмаса да, «мўсəлманлар» арасында бєјўк чакнашмаја сəбəб олмушдур. Əслиндə о заман Русија Гафгазда Һəлəлик белə тəблиғаты апармағ игтидарында дєјилди. Русијанын һаким даирəлєри јерли əһалинин рəғбəтини газанмағ мəгсəдилə мўсəлманлара гаршы демəк олар ки, һеч бир тəдбир Һəјата кечирмирдилєр: јени ишғал олмуш ханлығларда Һəлə торпағ барədə һеч бир ислаһат Һəјата кечирилмəмишди, халгын игтисади вə зијјəтини јəхшылашдырмағ һаггында, нə тичарəт, нə дə дикəр сəһədə дə

жишклик едилмәмишди. Чүнки чаризмин идарә үсулу илә барышма-
жан јерли феодалларын дахили дүшмәнә чеврилмәк, онун харичи дүш-
мәнләри илә әләгә јаратмаг тәһлүкәси һәлә совушмамышды. Русијанын
јени әлдә едилмиш Гафгаздакы торпагларынын Иран, Түркијә вә бәзи
јерли тајфаларын гәфләтән басгынларына мәруз галмаг горхусу да
вар иди. Онсуз да Гара дәннәз тәрәфдән ачарлар Күрчүстана басгын
едир, түрк әскәрләри иә сәрһәд бојунда јерләшән христиан әјаләтлә-
ринин горху алтында сахлајырдылар. Абхазияны Анапа пашасынын
тәбәәләри талан едирдиләр. Русијада һәлә дә Имерети, Мингрели вә
Абхазия һаггында там тәсәввүр јаранмамышды [7].

Иран сәрһәддә дә сакит дејилди. Шаһзадә Аббас-Мирзәнин Тәб-
риздәки сарајы Шимали Азәрбајҗан Русија тәрәфиндән ишғал едил-
дикдән сонра орадан гачан сабиг ханларын сыгыначагына чеврилмиш-
ди. Онлар өз часуслары васитәсилә Шимали Азәрбајҗанда Русија әлеј-
һинә тәблиғат апарырдылар [8].

1820-чи ил јанвар ајында Јермолов Несселродејә көндәрдији мәк-
тубунда рус команданлыгындан кенерал-лейтенант рүтбәси алмыш
Шамакы ханлығынын сабиг һакими Мустафа хан һаггында јазырды
ки, о, гәлбән бизә дүшмәндир, гачыб дағлара чәкилмиш, Губадлы
Шыхәли ханын Аббас-Мирзә илә әләгә сахламасына шәрант јаратмыш,
онун Гафгаза тәхрибат мәгсәди илә көндәрдији пулу өз торпагындан
бурахмыш вә бу пуллар лазыми мәгсәдә сәрф олунмушдур. О өз гајна-
тасы Газыгумхлу Сурхај ханын васитәсилә дағыстанлылары әлејһи-
мизә галдырмышдыр [9].

1821-чи ил августун 8-дә Јермолов Несселродејә јазырды ки, Ши-
мали Азәрбајҗан әһалиси бизим дүшмәнләрә әләгә јарадыр [10].
Буну дағлара гачан Губалы Шыхәли хандан тапылан мәктүб бир даһа
сүбүт едир. Јермолов мәктүбунда јазырды ки: «Мәним Гарабағ ханы-
нын (иранлыларла—*h. C.*) мәхфи әләгәләриндән хәбәрим вардыр,
лакин бу күнә кими бизә садиг олан Талыш ханынын һәрәкәтләри дә
сон заманлар шүбһә доғурмаға башламышдыр... Газыгумхлу Сурхај
хан да хаиндир, о, бизим гәддар дүшмәнимиздир, Аббас Мирзәнин
Дағыстан халглары арасындакы нүмајәндәсидир... [11] Јерли «мүсәл-
ман» феодалларын әксәријјәти Русија дәвләтинин тәбәәлијини гәбул
етсә дә, әслиндә һакимијјәтләрини әлдән вердикләри үчүн пешиман ол-
мушдулар. Јермолов рус һөкүмәти тәрәфиндән кенерал-мајор рүтбәси
верилмиш Гарабағ ханы Мейдигулу хан (1806—1822) һаггында Петер-
бург көндәрдији мәктүбунда онун барәсиндә белә јазырды: «Мейди
хан өз бачысына — Иран шаһынын арвадына белә јазырды: «Мейди
хан өз бачысына—Иран шаһынын арвадына бағлыдыр [12]; буна көрә
о, Иранла әләгә сахлајыр» [13]. Лакин буна бахмајараг, Јермолов
гејри-сәмими олса да, Мейдигулу ханла «достлуг» мүнәсибәти јарат-
маға чалышыр, ону Ирана етибар етмәмәјә чағырырды.

Мәсәлә бурасындадыр ки, Русијанын тәбәәлијини гәбул едән бир
чох Азәрбајҗан ханлары чаризмә гаршы нифрәтләрини кизләдә бил-
мирдиләр. Мәһз буна көрә дә рус чиновникләри вә команданлыгы һәм
белә һалларын гаршысыны алмаға чалышыр, һәм дә чаризмин мүстәм-
ләкәчилик сијасәтинин әлејһинә галхан үсјанлары амансызчасына ја-
тырараг јерли әһали арасында тәшвиш вә горху һисси ојадырдылар.
А. Грибоједевдин јаздыгына көрә, дағыстанлылар Јермоловун ады илә
ушагларыны горхудур, ону «аллаһын бәласы» адландырырдылар.

Русијаја «хәјанәт» едән һәр бир јерли феодалы Јермолов гылынч-
дан кечирир, она ағыр ишкәнчә верирди. Јерли феодалларын Түркијә
вә Ирана рәғбәт бәсләмәсинин мәһз бунула, һәмчинин онларын мүс-
тәгиллијини вә вар-дәвләтини итирмәси илә изаһ етмәк لازمдыр.

1821-чи ил августун 8-дә Јермолов Несселродејә јазырды ки, «јер-
лиләр» ...бизим дүшмәнләримизлә әләгәләрини кәсмәмишләр» [14].
Һәмин илдә русларын һакимијјәти илә разылашмајыб дағлара чәкилән
Дәрбәнд ханлығынын сабиг һакими Ших Әли ханын оғлу 1820-чи илдә
Тәбризә гачмыш вә Иран тахтынын варисинин јанында сыгыначаг тап-
мышды.

Кенерал Јермоловун мәркәзә јаздыгы мәктүбларын мөвзусундан
елә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Русија өз һакимијјәтини Гафгазда мөһ-
кәмләндирмәк үчүн бир чох чәтинликләрә гаршылашмышдыр. Дикәр
тәрәфдән, бу ону көстәрирди ки, Гафгазда һәлә дә Русија дәвләтинә
кин бәсләјән гүввәләр мөвчүд иди. Белә гүввәләри әсасән сабиг хан-
лар, бәјләр, гисмән дә мәликләр вә али руһаниләр тәшкил едирдиләр.

Мүсәлманлардан фәргли олараг Гафгазын христиан аләми әввәл-
ләр демәк олар ки, Русијанын бүтүнлүклә Гафгаза саһиб олмасына тәр-
рәфдар иди. Лакин чох кечмәди ки, онларын да арасында пешиман
оланлар тапылды. Чар Русијасынын илк заманлар күрчү задәканла-
рына көстәрдији «мәрһәмәт» мүәјјән вахтдан сонра онлары даһа тә-
мин етмәди. Өз чарлары дөврүндәки күрчү мүлкәдарларына чох баһа
баша кәлди. Русија «тәбәәси» олмалары күрчү задәканларынын чоху-
на һеч нә вермирди.

Кенерал Јермоловун вердији мәлүмата көрә Иран Күлүстан мү-
гавиләсиндән (1813) сонра да Загафгазијада Русијанын әлејһдарлары
илә әләгә сахлајыр, һәтта онларын бир чохуна, о чүмләдән сабиг
Картли-Кахетија чары II Ираклинин оғлу Александра мадди јардым
көстәрмәкдә давам едирди.

Ирандан көмәк алмыш Александр ләзкиләрин муздулу гошунлары
илә Кахетијаја басгын едәркән бир чох күрчү мүлкәдарлары өз тәбәә-
ләри илә она гошулмуш, сонра иә бирликдә Күрчүстанын әразисини
тәрк етмишләр [15].

Александрын бу һәрәкәтләриндән һиддәтләнән кенерал Јермолов
Аббас Мирзә билдирмишди ки, Загафгазијада руслара достлуг мү-
насибәти бәсләјәнләр арасына гарышыгыг салан күрчү шаһзадәси
илә һеч бир әләгәдә олмасын. О, күрчү мүлкәдарлары барәдә чох кәс-
кин ифадәләр ишләтмишди: «Күрчүстанда демәк олар ки, елә кнјаз
аиләси јохдур ки, онун бир нечә үзвү сатгыныг едиб Иранда вә јахуд
Түркијәдә мәскән салмамыш олсун» [16]. Даһа сонра Јермолов јазы-
ларынын бириндә билдирди ки, күрчү кнјазлары арасында бизә садиг
оланларын сајы хәјли азалмышдыр [17].

Јермоловун тәшвигинә бахмајараг, Петербургун һаким даирәлә-
риндә елә шәхсијјәтләр тапылырды ки, онлар буна демәк олар ки, әһә-
мијјәт вермир. Русијанын Гафгазда әлдә етдији јени торпаглар үчүн
Иранын вә Түркијәнин һеч бир тәһлүкә доғурмадыгына әмин олдугла-
рыны билдирдиләр. Русијада елә адамлар да вар иди ки, Јермоловун
чанфәшанлығыны онун мәнсәбпәрәстлији илә изаһ едирдиләр. Статс-
катиб граф Несселроде Јермоловун әлејһинә чыхараг һәтта шаһзадә
Александрын нүмајәндәсини Петербургда гәбул едәрәк она поручик
рүтбәси дә вермишди.

Жермоловун көндөрдүңи маълумата Петербургда нәинки әһәмијјәт вермиш, һәтта ону Иранла јени мұһарибә гызышдырмагда тәгсирлән-дирмишләр. Артыг бу заман бейнәлхалг вәзијјәт хејли кәркинләшмиш-ди: бир тәрәфдән Балкан һадисәләри вә јуан һәрәкәти илә әләгәдар олараг Инкилтәрәнин Түркіјә вә Иран сijasәтиндә антирусия тәмају-лү өзүнү бирүзә верир, дикәр тәрәфдән исә Петербургун јуан һәрә-катына мәнфи мүнәсибәт бәсләмәси, Русијанын һәрби даирәләриндә декабрист әһвали-руһијјәсинин мөвчуд олмасы, Иран—Түркіјә рәга-бәти, Гафгазда чаризм әлејһинә галхан үсјанлар чох еһтијатла дав-ранмаға, Иран вә Түркіјә арасында баш верән ихтилафлары шиширт-мәдән дипломатик јолла һәлл етмәји тәләб едирди.

Тәсадүфи дејилдир ки, 1821-чи ил августун 29-да Русијанын Тәб-риздәки ишләр вәкили Мазаревич Петербурга Түркіјә илә Иран ара-сында баш верән тоггушма барәдә маълумат вердикдә Несселроде Ирандакы вә Түркіјәдәки мүнәкилләрини өзләрини сакит апармаға вә һеч бир ишә гарышмамаға чагырмышдыр. Бунула белә, Түркіјә илә мұһарибәдә Русија Ирана көмәк етмәк фикринә дүшмүшдү. Белә олдугда Русија Ираның Загафгазија торпагларындан көзүнү чәкмәси-нә бир нөв зәманәт әлдә етмиш оларды. Чүнки шаһзадә Аббас Мирзә нәјин баһасына олурса-олсун бу торпаглары әлә кечирмәјә вә Ирана табе етмәјә чалышырды. Мәһз буна көрә Иранла Түркіјә арасында баш вермиш савашда Русија Ираның гәләбәсини әрзуламаса да, чә-тин анларда рәгибләри барышдырмаг мөвгејиндә дурмушду [18].

Инкилтәрә дә өз нөвбәсиндә русларын Иранда јүрүтдүкләри си-јасәтә биканә гала билмәзди. Онлар һәр васитә илә руслары Ирандан узаглашдырмаға чалышырдылар. Тәсадүфи дејилдир ки, инкилис акентләри Русија илә һәмсәрһәд олан Ираның шималындакы әјаләт-ләрдә өз фәалијјәтләрини кенишләндирир, Аббас Мирзәнин ордусуну һәрби сурсат вә тәлиматчыларла тәмин едирдиләр. Бу барәдә кечән әсрдә дәрч олунмуш мәгаләләрин бириндә дејилирди: «Инкилтәрә си-јаси хадимләри һинд кампанијасы хатиринә Ирана мөһрибан мүнәси-бәт бәсләјир, әл алтындан исә бурада Русијаја олан дүшмәнчилик мүнәсибәтини гызышдырдырды. 1820-чи илдә бизим Загафгазија вилајәт-ләримиз васитәсилә Иранла сүр'әтлә инкишаф едән тичарәт Сентжер-мен кабинәсини о дәрәчәдә тәшвишә салды ки, бу тичарәти тамамила-ләв етмәк үчүн Ираны бизимлә ачыг мұһарибә етмәјә вадар етди» [19].

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, һәлә 1810-чу илдә Инкилтәрә Иранла мұғавилә бағлајаркән, Русија вә ја һәр һансы бир Европа дөв-ләти илә мұһарибә апарарса, өзүнүн һинд корпусу илә она көмәк едә-чәјинә бојун олмушду. Инкилтәрә ејни заманда Ирана орада низами-гошун јаратмаға сөз вермишди.

1817-чи илдә Жермолов Иранда данышыглар апардығы заман о, инкилисләрин Тәбриздә нә кими чанфәшанлыгга Иран ордусуна көмәк етмәсинин вә Русијанын чәнуб сәрһәдләриндә дөјүшә һазыр орду һиссәләри јаратмасынын шаһиди олмушдур [20].

Инкилис забитләри тәрәфиндән тәшкил олунмуш Иран ордусунун һазырлығыны Жермолов истәр-истәмәз бәјәнмишди. Тәбриздәки батал-јонлардан биринин тәлимини мұшаһидә едән Жермолов өз тәәсүра-тында јазырды: «Белә баталјондан бир дәнә дә олсун мәним Күрчүстан-дакы гошунларымын арасында јохдур. Мән елә гәнаәтә кәлдим ки, бу чүр баталјонларын сајы бурада даһа артыгдыр. Баталјонла тәлим ке-

чән инкилис капитанына дедим ки, Парисдә инкилис ордусуну көрмү-шәм, лакин белә көзәл тәлим алмыш полк һәлә көрмәмишәм» [21].

Инкилтәрә һәрби тәлимчиләринә Иран ордусунда бөјүк «сәләһиј-јәт» верилмишди. Жермоловун дедијинә көрә, онлар табеликләриндә оланларын ағзына силлә дә вурурдулар. Капитан Гартон тәлими әлин-дәки дөјәнәклә «апарырды». Оун һөкмү чох кенишди. Гартонун һәтта полковник вә забитләри фалаггаја салмаға ихтијары варды. О, бун-дан бә'зән истифадә едирди [22].

А. С. Грибоједовун фикринчә, һәммин дөврдә инкилисләр Ираның харичи сijasәтинә мұдахилә едир, оун дипломатиясыны истәдикләри истигамәтә јөнәлдир, дахили ишләринә гарышыр, шаһын малијјәсинә нәзарәт едир вә ордусунун мөһкәмләnmәсиндә билаваситә иштирак едирдиләр. Грибоједов сәһв етмирди. Буну Жермолов да өз јазыларында дәфәләрлә билдирмишди. О, әләвә олараг көстәрирди ки, инкилисләр нәинки Ираның дахили ишләринә гарышыр, һәтта шаһы Русијаның әлејһинә гызышдырырдылар [23].

Бунун нәтичәси иди ки, Иран һөкүмәти Күлүстан мұғавиләсинин шәртләри илә һесаблашмадан Ирана пәнәһ кәтирән фәрари рус сол-датларыны гәбул едир, һәммин фәрариләрдән һәрби һиссәләр јарадыр, рус һәрби әсирләрини вәтәнә гәјтармагдан имтина едир, сәрһәдбоју сәһәләрдә ара гызышдырмаға чалышырды.

Күлүстан мұғавиләсинин шәртләриндән бириндә Иран шәһәрлә-риндә рус тачирләри үчүн лазыми шәраит јаратмагдан бәһс олунурду. Лакин мұғавиләнин бағланмасындан беш ај кечмәмиш Русијаның Ирандакы нұмајәндәси Мазарович мәркәзә хәбәр верир ки, «Иранда тичарәтлә мәшгул олан рус тәбәәләринин вәзијјәти чох ағырдыр, тачир-ләримиз һәр тәрәфдән мәни әһатәјә алыб онлары сыхышдыран јерли Иран рәисләриндән шикајәт едирләр. Мән онлары мұдафиә етмәк үчүн бүтүн гүввәми сәрф едирәм. Тәбриз мә'мурларындан саваж, мән һеч кәсә тә'сир көстәрә билмирәм...» [24]. Белә бир хошакәлмәз вәзијјәтин гаршысыны алмаг хатиринә Мазарович сәрһәд шәһәрләрдә рус консул-ханаларынын тә'сис едилмәсини мәсләһәт көрүрдү [25].

Гафгазда да вәзијјәт ағыр иди. Грибоједовун фикринчә, Бухарест вә Күлүстан мұғавиләләри бурада вәзијјәти һеч дә сабитләшдирмәди; бурада һәлә дә силаһ сәсләри ешидилирди. Чар һөкүмәти әсасән ја да-ғыстанлылары, ја да Гара дәниз вә Хәзәр дәнизи кәнарында јерләшән халглары сакитләшдирмәјә чалышырды. Загафгазијада јашајанлар һеч дә әмин-аманлыг шәраитиндә һәјат сүрә билмирдиләр; онларын евләри, әшјалары, ат вә арабалары тез-тез орду үчүн мұсадирә еди-лирди. Бу исә әһалијә ағыр мадди зәрбә олурду.

Рус дөвләти Загафгазијада мұһарибә нәтичәсиндә әлә кечирдији әјаләтләри илк чағларда јалныз орду һесабына сахлајыб идарә едирди. Гара дәниз вә Хәзәр дәнизи лиманларына рус дөвләтинин нұмајәндә-ләри орду дәстәләри олмадан јахынлашмаға чүр'әт етмирдиләр. Грибо-једовун сөзләри илә десәк, һәрби Күрчүстан јолу рус солдатларынын ганына бојанмышды.

1826-чы илин әввәлләриндә Ирана 1825-чи илдә Русијада баш вер-миш декабр силаһлы үсјаны һаггында хәбәр чатды. Ираның һаким даи-рәләриндә елә кұман етдиләр ки, бу үсјан рус дөвләтини хејли сарсыт-мыш олар вә Русија илә интигам мұһарибәсинин әсл вахты кәлиб чат-мышдыр. Әввәлләрдә олдуғу кими, бу дәфә дә Ираны мұһарибә алов-лары ичинә атан инкилисләр олдулар, онларын тәһрики илә Иран ру-

һаниләри мусәлманлар арасында Русијаја гаршы мұһарибә е'лан етдиләр.

Беләликлә, 1826-чы ил ијулун 16-да икинчи рус-Иран мұһарибәси башланды.

Әдәбијат

1. М. А. Исмаилов. Об участии азербайджанцев в рядах русских воинов в русско-иранских и русско-турецких войнах первой трети XIX в. Труды института истории и философии. Баку, 1954, с. 2.
2. Азербайжан тарихи, ч. II, Баку, 1960, с. 34.
3. Јенә орада.
4. АВПР, ф. Главный архив, 1—7, л. 7 (1816), л. 1.
5. ЦГАВМФ, фонд 19, оп. 441, л. 14, об.
6. АВПР, фонд переписки ген. Ермолова по политическим и военным делам на Кавказе и в Турции, д. 1—9, № 3, л. 79.
7. Записи А. П. Ермолова. Изд. Н. П. Ермолова. М., 1865, с. 31.
8. «Кавказ», 24 ноября, 1874 г., № 138.
9. АВПР. Көст. фонд вә сәһәд.
10. Јенә орада.
11. Јенә дә орада.
12. Јенә дә орада.
13. Ибраһим Хәлил хан (1763—1806) мәчбуријјәт гаршысында галыб гызы Агабәјим Ағаны вә оғлу Әбүлфәт бәји шаһын сарајына көндәрмишди.
14. АВПР, д. 1—9, 1820, №3, Переписка ген. Ермолова по делам на Кавказе. Доносение Нессельроде от 8 авг. 1821.
15. Записки Ермолова, т. II, с. 15.
16. Јенә орада, с. 39.
17. Јенә орада.
18. АВПР, Глав. арх. д. 126, л. II.
19. АВПР, глав. архив (1818—1824). Копия с депеши статс.-секретаря Нессельроде к ген. Ермолову, 17 декабря 1821 г., л. 53.
20. «Русская старина», 1872, т. VI, с. 190.
21. А. П. Ермолов. Журнал посольства в Пер. генерала А. П. Ермолова. Чтение в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, апрель — май, кн. 2, М., 1863.
22. Записи Ермолова, с. 11.
23. «Русская старина», 1904, апрель, с. 85; Записи Ермолова, т. II, с. 18, с. 181.
24. А. П. Ермолов. Көст. әсәри.
25. АВПР. Дело переписки поверенного в делах в Персии Мазоровича, д. 16 (декабр 1819).
26. Јенә орада.
27. А. С. Грибоедов. Көст. әсәри, I ч., с. 135.

Г. Садыгов

КАВКАЗСКАЯ ПРОБЛЕМА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РОССИИ В НАЧАЛЕ XIX СТОЛЕТИЯ

Гюлистанский договор не смог обеспечить нормальных добрососедских отношений между Россией и Ираном. Это прежде всего следует объяснить тем, что Россия, приобретающая Кавказ силой оружия, не успела полностью укрепить своего господства там и найти прочную опору среди различных групп, особенно местного «мусульманского» населения, ибо последние убедились, что политика царизма по отношению к ним была политикой насилия, устрашения и военного террора. Об этом красноречиво свидетельствовало беспощадное разорение Джаро-Белоканского общества (1803) и не менее беспощадное покорение маломощного Гянджинского ханства Российской империей.

После столь жестоких поступков попытка царизма привлечь на свою сторону оставшихся в северном Азербайджане местных ханов и владетельных особ путем пожалования им генеральских и полковничьих чинов и соответствующего этому жалования, своего рода подкупа, не дала желательных результатов.

Неприязнь к русской власти, с другой стороны, была вызвана враждебной деятельностью на Кавказе агентов Ирана и Турции. Почти во всех уголках Кав-

каза, где проживали «мусульмане», и в Дагестане были распространены манифесты султана Махмуда II, Фетали шаха и его преемника принца Аббас-Мирзы. Суть манифестов была одна — вооружаться против неверных — русских. Русский генерал Яролюлов назвал такие манифесты «возмутительной прокламацией». В анти-русской пропаганде, особенно в Иране, особую активность проявили англичане, с помощью которых шах реорганизовал свою армию и снарядил ее новым вооружением.

Во избежание новой войны с Ираном и Турцией царское правительство, командировав на Кавказ ген. Ермолова, поручило ему во что бы то ни стало предотвратить конфликт. Чтобы выполнить свою миссию, Ермолов разъезжал по Грузии, особенно по Азербайджану, был в Табризе, Нахичевани, Ширване, всегда и всюду стараясь нейтрализовать неблагонадежные силы. Ермолов даже вел переговоры в Тегеране с шахом.

В 1721 году, когда между Ираном и Турцией возник военный конфликт, Россия старалась не вмешиваться в их дела, а фактически держала сторону Ирана, чтобы последний, учитывая это, отказался от своих претензий на Азербайджан. Однако и это не помогло.

Иран, наладив отношения с Турцией, подстрекаемый Англией и находившимися в Иране некоторыми ханами Северного Азербайджана, разорвал дипломатические отношения с Россией и приступил к новой войне с Россией, которая продолжалась с 1826 по 1828 и завершилась Туркменчайским договором в 1828 г.

Т. Ф. АЛИЕВ

АЗЕРБАЙДЖАН В ПЕРВОМ РУССКОМ ГЕОГРАФИЧЕСКОМ СПРАВОЧНИКЕ XVII ВЕКА

«Новый период русской истории», начавшийся, как отметил В. И. Ленин, «примерно с XVII века» [1] характеризовался подъемом русской науки и культуры. Начиная с XVII века, в истории русского государства также происходят значительные сдвиги.

Все более увеличивался престиж русского государства на международной арене, благодаря чему оно вошло в число крупнейших держав Европы [2]. Россия в это время занимала огромную территорию — начиная от северных берегов Каспийского моря на юге, кончая северным океаном. Однако Россия не имела «окна» в Европу на берегах Балтийского моря. В Черном море господствовала Турецкая флотилия. Что касается Каспийского моря, то оно сулило много надежд. В нем в основном плавали небольшие иранские и подвластные ему азербайджанские, а также среднеазиатские — туркменские торговые суда, которые ни в коей мере не могли составить конкуренцию русским судам. Русские суда чувствовали себя вольготно только в Каспийском море. Последнее обратило на себя внимание русских деловых кругов прежде всего тем, что на его западном берегу находились весьма богатые в природном отношении местности — особенно Ширван, который благодаря интенсивной торговле в древности вошел в русский лексикон и даже фольклор [3]. Русский путешественник XIX в. Егоров, будучи в Шемахе, в своих воспоминаниях писал: «Ходя по базару и каравансараям, где множество мелких торговцев и разных лавок, в числе коих есть известный по русским песням шемахинский шелк» [4].

Заинтересованность Московского государства на Кавказе, в частности, в Ширване отчетливо определялась еще во второй половине XVI в., после того, как южные границы этого государства после присоединения Казанского (1552), а затем Астраханского (1556) ханств вплотную подошли к северным берегам Каспийского моря. Как справедливо отмечает советский историк А. В. Фадеев, «Кавказ всегда играл существенную роль во внешних сношениях русского государства» [5].

Хотя экономическая заинтересованность русского государства на Кавказе породила мысль о военно-феодалной экспансии, однако в течение XVI и XVII веков не было еще достаточных внутренних предпосылок для того, чтобы эта экспансия отчетливо определилась и приняла агрессивный характер. Дело в том, что в самом начале XVII в. международная обстановка для России была весьма сложной. Московское государство постепенно выходило из «великого разорения», последние поляки-интервенты, засевшие в Кремле, только в 1613 г. начали покидать Москву. В этом году земский собор выбрал Михаила Федоровича Романова царем Русского государства.

Предстояло в первую очередь изгнание польско-шведских интервентов со всей территории России, а также восстановление нарушенных дипломатических и торговых связей с европейскими и восточными странами, в том числе с Сефевидским Ираном, где до этого (1612 г.) происходили кровавые столкновения между последним и Османской Турцией за господство в Закавказье. В результате этих войн войска Османской Турции, почти полностью захватив Азербайджан, добрались до западных берегов Каспийского моря. Это, в свою очередь, создало серьезную угрозу для южных границ России, осложнились взаимовыгодные торговые отношения Русского государства со странами Востока, в частности, нарушились связи с Сефевидским Ираном через Азербайджан, был закрыт путь русским купцам в Ширван, являющийся наиболее удобным источником сырья и рынком сбыта. «Захват турками Дербента и Баку не только поставил под контроль русско-иранскую торговлю, свел на нет не только значение Астрахани как центра в торговле с Ираном и ханствами Средней Азии, но и привел к стратегическому охвату Московского государства с юга и юго-востока» [6].

О войне Сефевидского Ирана с Османской Турцией на территории Закавказья, в частности Азербайджана в XVII в. довольно подробно написано в трудах И. П. Петрушевского [7], А. А. Рахмани [8], П. П. Бушева [9] и др. Поэтому на этом вопросе мы не останавливаемся, отметив лишь ту сложившуюся обстановку в Закавказье, которая не позволила русским деловым кругам подробно ознакомиться с Азербайджаном, в частности, с Ширваном, куда до этого стекалось множество караванов русских купцов [10].

Изучению Кавказа также препятствовали внутренние силы Москвы, как финансовые, так и военные, расшатанные социально-политическим кризисом. Все эти факторы, как было указано выше, не позволили русским властям думать о приобретении новых земель. Предстояло еще предварительно изучить Кавказ. Для этого необходима была длительная пора разведок, изысканий, обобщений, результаты которых должны были лечь в основу курса государственной политики. Экономическая и политическая заинтересованность русского государства [11] на Кавказе совпадали с развитием русской географической мысли в XVII в. Однако необходимо отметить, что географическая мысль в России в это время была тесно связана с исторической мыслью. Поэтому географическую мысль следует рассматривать в купе с исторической наукой, которая в предыдущем столетии делала первые попытки систематического изложения событий. Пройденный путь определенной систематики [12]. Что касается XVII века, то в этот период наблюдаются попытки критического изложения событий, создаются определенные условия для превращения знаний в науку [13]. В XVII в., являвшимся важным звеном в истории Русского государства, как было сказано выше, происходило становление русской культуры, средневековая Русь постепенно становилась империей, общественная мысль приступала к теоретическому осмыслению новых явлений. Известные русские ученые А. А. Земин и Д. М. Лебедев в истории России XVII столетие определяют также «...временем развития географических знаний на Руси» [14]. В этот период появилось большое количество теоретических трактатов и рассуждений, ставивших

перед собой весьма ответственные проблемы. В течение XVII в. русские люди сделали ценнейшие географические открытия, значительно расширившие представления о территории Русского государства, составили несколько описаний восточных стран и тем самым внесли свой очень большой вклад в мировую географическую науку» [15]. К этому периоду относится появление сведений и данных об Азербайджане в русских географических источниках.

В этом деле большая заслуга выпадает на долю русских посланников-дипломатов, которые, отправляясь в Сефевидский Иран и Индию через Азербайджан, останавливались в Ширване, в частности в Шемахе и пополняли свои дневники — «дорожники» данными об Азербайджане.

Любопытно отметить, что еще задолго до появления официальных географических справочников в России в «дорожниках» уже появлялись данные о городах Азербайджана, имевших транзитное значение для русской торговли со странами Востока. Подтверждением тому является «Роспись приказа тайных дел о путях из России в Индию» [16], где указан «конный путь». В нем имеются сведения о пристанях на Каспийском море и «роспись сухому пути» вокруг Каспийского моря.

«Дорожники» довольно подробно описывают сухопутную и морскую дороги по западным берегам Каспийского моря, т. е. по той части Азербайджана, которая интересовала Россию как торговая и транзитная магистраль. В частности, в «Дорожнике» говорилось: «от Астрахани... до Дербени (Дербента — Т. А.) 1 день, до Шемахи 5 дней, а от Шемахи дорога по загоры до Ардебиля 8 дней, до Казвине 6 дней...» [17].

Поездки русских купцов в Иран и Индию через азербайджанские земли фактически возобновились после изгнания польско-шведских интервентов с территории Русского государства, а турецких завоевателей — из Закавказья, в частности из Азербайджана.

Первым русским посольством, отправленным в Сефевидское государство в XVII в., было посольство, возглавленное М. Н. Тихоновым и Бухаровым в 1613 г. Спустя два года в Иран прибыли Брехов и Афанасьев. Затем следовали поездки в Иран Шахматова (1615), Леонтьева и Тимофеева (1616), Барятинского (1618), Котова (1623), Романчука (1636), князя Орловского (1646), Суханова (1650—1652) и, наконец, князя Лобанова-Ростовского (1653) [18].

Русские послы-путешественники в изучаемый период проявляли большой интерес к посещенным ими местностям, городам, их местоположениям, благоустройству, водоснабжению. Вниманию русских людей привлекали также и вопросы военно-топографического характера. Данные русских дипломатов, купцов и путешественников сказались на росте и обогащении географических знаний.

В этой связи прежде всего следует отметить первый русский географический справочник «Книга Большого чертежа», оригинал которого был составлен еще в 1627 г. [19]. «Книга Большого чертежа» была одним из ранних опытов географических работ, содержащая и данные старых «чертежей», составленных при прежних государях [20]. Она является ценным географическим источником, который дошел до наших дней в многочисленных списках XVII—XIX вв. [21]. Эта книга фактически явилась сводом географических и отчасти

этнографических сведений и была практически руководством при отправке служивших людей, послов, посланников, царских купцов за рубеж.

В XVII веке «Книга Большого чертежа» вполне удовлетворяла потребность современников в географических сведениях о России и сопредельных ей землях и тех странах, куда ездили русские купцы-путешественники. В книге говорится: «...чертеж всему Московскому государству и во все окрестные государства» в том числе и «...от Дербени железные ворота к Шемахе и до устья реки Кура, и Иверскую Грузинскую землю до Кызылбаш (Сефевидского государства. — Т. А.) [22].

Существуют 8 основных редакций «Книги Большого чертежа». Ее первое редактирование было осуществлено еще в первой половине XVIII в. известным историком и государственным деятелем, губернатором Астраханской области В. И. Татищевым. Первое же ее издание было осуществлено Н. И. Новиковым в 1775 г. в Санкт-Петербурге под названием «Древнероссийская гидрография, содержащая описание Московского государства, рек, протоков, озер, кладезей и какие на них урочища и на каком они расстоянии» [23].

В последующие годы «Книга Большого чертежа» неоднократно переиздавалась. Об этом весьма подробно говорится во введении «Книги Большого чертежа», написанном К. Н. Сербиной [24].

В «Книге Большого чертежа» наряду с русскими и прочими городами приводятся сведения и о городах Азербайджана. Впервые на «Книгу большого чертежа» обратила внимание А. Г. Воробьева при написании диссертации по азербайджано-русской торговле в XVII веке. Автор в своей работе приводила данные из «Книги большого чертежа», касающиеся торговли [25]. Мы же рассматриваем эту книгу с точки зрения исторической географии Азербайджана.

«Книга большого чертежа» охватывает почти все земли, которые посещали русские купцы. Из закавказских стран она охватывает почти полностью всю Грузию и северо-восточный Азербайджан. В ней, в частности, говорится: «И промет реки Терка, и реки Кура, и иных рек, и по Хвалынскому (Каспийскому. — Т. А.) морю Грузинская и Иверская земля, и Ширван, Шемаха».

«А на полуденной стороне за горами от Черного моря, от гор за 100 верст вытекала река Кура и протекала возле гор 630 верст, и протекала к Хвалынскому морю. А из Куры с левой стороны вытекала река в Хвалынское море, от Астрахани 500 верст» [26]. Далее в «Книге говорится: «А ниже Терка реки река Кура пала в Хвалынское море. А на устье реки Куры с левой стороны, у Хвалынского моря город Солях, от города Шемахи 50 верст [27]. Сочинитель «Книги» после этих слов переходит к описанию грузинских земель, город «Тифлис», а затем вновь возвращается к Азербайджану: «На реке Ларише от Куры верст в 20 город Ачекала, а на другой стороне город Шюнкюр» [28].

С первого взгляда все эти три наименования незнакомые, однако нетрудно догадаться, что «Шюнкюр» — искаженное название Шамкира, который в настоящее время называется Шамхором. А что касается реки Лариша, то такой реки в настоящее время на карте Закавказья не значится. По всей вероятности автор имел в виду реку Лори, которая впадала в реку Борчалу, ныне носящую название «Депет».

Атекала скорее всего Агджакала, которая находилась на правом берегу реки Борчалы [29].

В «Книге Большого чертежа» упоминаются такие города как, «Кгенжа» и «Карабас». «А ниже Шюнкюра, — читаем в «Книге», — 60 верст пала в Куру реку, а на ней от Куры 10 верст город Кгенжа. А ниже того города 10 верст на Куре город Карабаг. А ниже Карабага город Бирде [30].

Нет ни малейшего сомнения—говоря «Кгенжа», составитель имел в виду современную Гянджу, а под названием Бирде — город Барда. Что касается названия города или «града Карабас», то затрудняемся что-либо предположить. Если в «Книге» приводилась «местность Карабас», то могли полагать, что имеется в виду Карабах. Однако в доступных нам экземплярах «Книги» четко написано «город», или «град» Карабас [31]. По всей вероятности, Карабас либо является одним из исчезнувших городов Северного Азербайджана, либо искаженное название Карабахского беглярбегства.

В «Книге Большого чертежа» наряду с общеизвестными названиями городов Азербайджана имеются наименования тех городов и местностей, которые в настоящее время не значатся на карте, и даже в средневековых источниках в книге читаем: «Противу того (Барды.— Т. А.) за рекою за Курой 10 верст град Ерень, а из-под него течет в Куре исток.

А противу града Кгенжа пала Куру ж река Лабан, течет из гор. А с верху реки Лабани протоку 30 верст; а на ней град Крым, а ниже Крыма река Лабан: потекла серед город протоку 110 верст. На реке на Лабани град Заем: под градом под Заемом [32] из гор пал ручей. А од Заем: под градом 40 верст река Лабан, пала в реку в Кур» [33]. Однако последующие перечисленные города по сей день существуют в Азербайджане. В «Книге» говорится: «А ниже реки Лабани 30 верст пала в Кур, река протоку 100 верст, а на ней от верха 20 верст град Кабала, а от моря тот град 50 верст, а ниже того на той же реке град Акдаш.

А ниже Акдаша 40 верст на Куре град Кгенян. А ниже тое реки 30 верст пала с левых стороны река, а на ней град Шемаха» [34]. Далее в книге читаем: «А ниже Шемахи 50 верст, на устье реки Кура, Саян.

А от Баки город Мюкшур, от моря Мюкшур 10 верст.

А от Мюкшура 20 верст Шаран.

А от Шарани 50 верст, у моря на берегу город Дербент, Железные ворота тоже, а по турецки Темир-Капы.

А от Дербента 80 верст, меж гор и Хвалынского моря, городище Тарки» [35].

Как видно из приведенной выдержки, территория Ширвана была изучена с географическими подробностями того времени. Это дает основание полагать, что такое изучение, прежде всего, было связано с торговлей, ибо караванные пути по Азербайджану и Каспийскому (Хвалынскому) морю для русских купцов играли важную роль также в транзитной торговле не только со странами Востока, но и Западной Европы. В одном из источников XVII века написано: «...наивыгоднейший путь из Индии в Россию через Каспийское море, Персию и Шемаху» [36].

Данные «Книги Большого чертежа» позволяют констатировать, что русские торговые люди шли в Азербайджан либо караванным путем, либо морем. Азербайджанские города Шемаха, Шабран*, Шамхор, Мюкшюр, Агдаш, Кабала, Барда и Гянджа играли заметную роль в русской торговле. Почти все сведения о городах Азербайджана даны либо в связи с расстоянием к морю, либо в связи с Курой. Это и не случайно. Ибо по территории Азербайджана, в частности, Ширвана проходили караванные пути, к его морским берегам подплывали бесчисленные торговые суда. Почти все города, являвшиеся торговыми центрами и гаванями Ширвана, нашли свое географическое отражение в «Книге Большого чертежа».

Подытоживая вышесказанное, отметим, что упоминание наименования городов Азербайджана, главным образом, Ширвана, в русском источнике говорит о том, что еще в начале XVII века русские деловые люди серьезно интересовались этим краем, благодаря чему в настоящее время мы располагаем любопытными географическими данными о городах Ширвана в XVII веке.

Примечания

1. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 1, с. 153.
2. Прокофьев В. А., Новосельский А. А. Международное положение русского государства в 20—30-х годах и Смоленская война 1632—1634 гг. В кн.: Очерки истории СССР, период феодализма XVII в.—М., 1955, сс. 462—475; Мальцев А. И. Международное положение Русского государства в 50-х годах и русско-шведская война. — Там же, сс. 496—505; Базарский Я. Я. Международное положение Русского государства и русско-турецкая война. — Там же, сс. 518—530; Греков И. Б., Мальцев А. И. Международное положение России в начале 30-х гг. «Вечный мир» 1686 г. и Крымские походы 1687 и 1689 гг. — Там же, сс. 531—540.
3. Агахан У. П. А. Бакиханов. — Баку, 1948, с. 11; Гулиев Г. А. О некоторых видах художественного ремесла. Этнографический конгресс в Будапеште в 1963 г.—Будапешт, 1965, с. 200.
4. Егоров Н. Шемаха — Кавказ, 1852, № 13; Подробно о торговле шелком-сырцом в Азербайджане с купцами русского государства см.: Гейдаров М. Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XIX в. — Баку, 1967.
5. Фадеев А. В. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. — М., 1960, с. 11.
6. Бушев П. П. История посольств в дипломатических отношениях Русского и Иранского государств в 1586—1612 гг. — М., 1976, с. 57.
7. Петрушевский И. П. Азербайджан в XVI—XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1 — Баку, 1949, с. 262.
8. Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. — Баку, 1981, с. 39.
9. Бушев П. П. Указ. раб., с. 259.
10. См. подробно: Зевакин Е. С. Очерки по истории Азербайджана и Ирана XVI—XVII вв. В. ч. 1. — Баку, 1938; Гейдаров М. Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. — Баку, 1967; Его же. Города и городское ремесло Азербайджана XIII—XVII вв. — Баку, 1982.
11. Полиевктов М. А. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. — Тифлис, 1932, с. 7.
12. Лаппо-Данилевский А. С. Очерки по русской историографии — Русский исторический журнал, кн. 6, 1920, с. 11.
13. Пешти С. П. Русская историография XVIII в. — Л., 1961, с. 14.
14. Земин А. А. Русские географические справочники XVII в. См.: Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Вып. 21. — М., 1959, с. 220; Лебедев Д. М. География России XVII в. — М.—Л., 1949, с. 175.
15. Бахрушин С. В., Устинов Н. В. Научная и техническая мысль. См.: Очерки истории СССР, период феодализма, XVII в.—М., с. 579.

* В настоящее время проводимые археологические раскопки на территории ныне не существующего Шабрана свидетельствуют о былом величии данного города который просуществовал на территории Азербайджана за 1721 г.

16. Русско-индийские отношения. — М., 1958, с. 218.
17. Там же.
18. Лебедев Д. М. География в России в XVII в. — М.—Л., с. 176.
19. Книга Большого чертежа. Подготовка к печати и редакция К. Н. Сербиной, — М.—Л., 1950, Сербина К. Н. «Книга Большого чертежа» и ее редакция.—Исторические записки, кн. 14, сс. 134—135.
20. Белокуров. Сношения России с Кавказом, вып. 1.—М., 1889.
21. Полиевктов М. А. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. — Тифлис, 1932.
22. Книга Большого чертежа, с. 50.
23. Бажанова Л. К. Книга Большого чертежа. См.: СИЭ, т. 7, с. 437.
24. Сербина К. Н. Указ. раб., сс. 1—7.
25. Воробьева А. Г. Азербайджано-русская торговля в XVII в. — Баку, 1972. (автореф. канд. дис.).
26. Книга Большого чертежа, с. 88.
27. Там же.
28. Там же.
29. Книга глаголемя Большой чертеж, изданная по поручению императорского общества истории и древностей российских, действительным членом общества Г. И. Спасским. — М., 1846, с. 241 (Примечания).
30. Книга глаголемя Большой чертеж..., с. 60; Книга Большого чертежа..., с. 89.
31. Книга глаголемя Большой чертеж..., с. 59.
32. Пока нам не удалось обнаружить в словарях географические названия Лаба, Ерень, Заем, Крым. В данном случае последнее название к современному Крыму никакого отношения не имеет.
33. Книга глаголемя... с. 60; Книга Большого чертежа..., с. 89.
34. Там же.
35. Там же.
36. Отдел письменных источников Государственного исторического музея. Ф. 449, д. 45, л. 85.

Т. Ф. Әлијев

АЗƏРБАЈЧАН XVII ƏСР ИЛК РУС ЧОҒРАФИ МƏ'ЛУМАТ КИТАБЫНДА

XVII əср Русија тарихинин јени мәрһәләсидир. Бу дөврлә һәм Үмүрүсија базары јараныр. һәм дә сәнаје, хусусилә мануфактура кенниш вүс'әт тапыр. Инкишаф етмәкдә олан Русија сәнајесинин һәм зәнкин хаммала еһтијачы варды, һәм дә һазыр маллар үчүн әлверилиш базара еһтијач дујулурду. Лакин Русијанын нә Балтик, нә дә Гара дәнизә чыхмаға имканы вар иди. Балтик дәнизиндә Исвечрә, Гара дәниздә исә Түркия һөкмранлыг едирди. Русија һөкүмәти јалныз Хәзәр дәнизинә кәми чыхара биләрди. Лакин Хәзәр дәнизи боју јерләшән шәһәр вә лиманлар һалә лазымынча өјрәнилмәмишди. Мәһз бу мәсәдлә Русија һөкүмәти тачирләрин набәләд јерләрә кетмәсинә көмәк мәсәдилә «мә'лумат китаблары», «бәләдчи» вә с. вәсант һазырламалы олду. XVII әсрин илк чоғрафи мә'лумат китабы «Книга Большого чертежа» ады илә мәшһурдур. Бу мә'лумат китабында Русија вә гоншу өлкәләрлә јанашы, Азәрбајчанын бир чох шәһәрләри дә өз әксини тапмышдыр. Мә'лумат китабына әсасән Ширван вә Хәзәр дәнизинин гәрб саһилләриндә јерләшән Азәрбајчан шәһәрләринин ады, шәһәрләр арасында олан мәсафә, бә'зән дә сонралар өз тичарәт әһәмийјәтини итирмиш шәһәрләр дахил едилмишди. Бу исә XVII әсрдә рус чаризминин Азәрбајчанла мараг-ландығыны көстәрән дәлилләрдәндир.

АЗƏРБАЈЧАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1990, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Серия истории, философии и права, 1990, № 3

Р. И. ИСМАИЛОВ

ВОССТАНИЕ 829—832 гг. В ЕГИПТЕ

По словам Ф. Энгельса, «революционная оппозиция феодализму проходит через все средневековье. Она выступает, соответственно условиям времени, то в виде мистики, то в виде открытой ереси, то в виде вооруженного восстания» [1]. И следует отметить, что «все крупные восстания средневековья исходили из деревни» [2], ибо основными классами феодального общества, противостоящими друг другу, являются феодально-зависимые крестьяне и феодалы, сосредоточившие в своих руках собственность на землю — основное условие производства средневекового общества. В. И. Ленин писал о том, что «классовое деление общества — основа хозяйственного строя» антагонистических формаций, а классовая борьба есть «закономерность истории этих формаций» [3], ее возникновение и развитие определяется состоянием производительных сил и производственных отношений. Поэтому история феодального общества — это история борьбы эксплуатируемых масс против эксплуататорского меньшинства. За всю историю феодализма, если сказать словами В. И. Ленина, «...вся масса крестьян боролась со своими угнетателями, ...боролась как умела и как могла» [4]. Этот процесс, характерный для стран не только европейского, но и восточного средневековья, ярко прослеживается и в Халифате, особенно в годы правления Аббасидов (750—1258). Прав Е. А. Беляев, когда пишет: «некоторые движения, являвшиеся проявлением социальных противоречий и классовой борьбы, составляли основное содержание истории Багдадского халифата» [5]. Ибо в период борьбы за власть Аббасиды давали народным массам множество обещаний, однако, придя к власти, позабыли об этом. Механизм эксплуатации трудящихся продолжал работать бесперебойно, увеличивался объем существующих налогов, к ним прибавлялись новые. Как результат этого с первых же дней правления Аббасидов, в различных областях халифата, в том числе и в Египте, против них начались народные выступления. Этот процесс усиливается особенно в IX веке. Этот век, в целом, является периодом дальнейшего обострения социальных противоречий и временем чрезвычайно высокого подъема классовой борьбы не только в Египте, но и во всем Халифате. Народные движения, имевшие место в этом веке и в которые втягивались широкие массы крестьянского населения, охватывают обширные территории и, если можно так выразиться, носят общехалифатский характер, так как они не ограничиваются пределами одной области, а к ним присоединяются различные области и даже страны. Последствия же этих восстаний оказывают свое влияние не только на отдельные области и страны, но и на все сферы жизни Халифата в целом. В этой связи следует отметить движение хуррамитов под руководством Бабека (816—837) в Азербайджане [6], движение зинджей (869—883) в Ираке [7], и восстание карма-

тов, ведших на протяжении ста лет вооруженную борьбу с ортодоксальным исламом и Аббасидским халифатом [8]. Так же было и в Египте. Локальные волнения, выступления и восстания, происходившие в начале века, приняли более глобальные масштабы и в 30-е годы приобрели общеегипетский характер.

А вообще в этот период халифат, мобилизовавший все свои силы для борьбы против хуррамитов, столкнулся с большими экономическими, политическими и военными трудностями. Создавшаяся ситуация накладывала глубокий отпечаток на все страны, входившие в состав халифата [9]. И в Египте народ подвергался все новым лишениям, тяжелым материальным трудностям, что сопровождалось ростом экономической эксплуатации. По этой причине по стране прокатилась волна новых выступлений, произошло восстание 829—832 гг., которое оставило ощутимые следы не только в масштабах Египта, но и всего Халифата.

Восстание началось в ал-Хауфе с выступления арабских племен йеменитов и кайситов в январе 829 г., затем к ним присоединились и копты.

Причиной восстания послужило увеличение размера хараджа наместником Египта Исой б. Йазидом. Движением йеменитов и кайситов руководил Ибн ал-Джалис [10]. Наместник направил против восставших армию, возглавляемую его сыном. В апреле 829 года [11] повстанцы одержали победу в боях под Бильейсом [12]. Так же, как и в предыдущие периоды, центральное руководство, испугавшись опасности дальнейшего расширения восстания и с целью обуздать возрастающий гнев восставших, заменило Ису б. Йазид Умейром б. ал-Валидом. Стержнем политики нового наместника стало стремление подавить восстание любой ценой. Он приступил к созданию сил, способных выступить против восставших. В то же время с целью выигрыша времени, ослабления внимания восставших и расчленения их сил, Умейр б. ал-Валид проводил переговоры с кайситами и йеменитами в отдельности, стремясь привлечь их на свою сторону [13]. Из сведений Ибн Тагриберди мы узнаем, что йемениты и кайситы, отвергнув его попытки, продолжили восстание под руководством своих предводителей Ибн ал-Джалиса и Абд ас-Салама [14]. Наместник, убедившись в тщетности своих намерений, начал военные операции против них. В решающих сражениях, происходивших в мае, стороны понесли большие потери, а сам Умейр б. Валид был убит в ходе боев [15]. Правительственные силы отступили.

После этих событий Иса б. Йазид вновь был направлен наместником в Египет. В период его второго правления восстания кайситов и йеменитов расширилось, а количество участвующих в них увеличилось [16]. Как пишет Ибн Тагриберди, порядок в Египте в этот период был полностью деморализован, всю страну охватили восстания [17]. Чтобы выйти из этой кризисной ситуации, наместник собрал сильную армию и начал борьбу против восставших. Наконец, в местечке Муньят Матар стороны столкнулись лицом к лицу. Велись ожесточенные сражения, в которых наместник вновь терял большие силы и понес сокрушительное поражение. Ибн Тагриберди пишет, что это событие произошло в сентябре 829 года [18].

Из вышеизложенного ясно, что положение стало безвыходным. Правительственные войска, находившиеся в Египте, были не в состоя-

нии справиться с восставшими. Последние каждый раз одерживали над ними верх и эти победы еще более усиливали повстанцев морально. В конце концов, весть дошла до халифа Ма'муна. Халиф направил в Египет четырехтысячную армию, состоявшую только из турок, под предводительством своего брата Му'тасима. Он, прибыв в Египет в октябре 829 года, начал бои против кайситов и йеменитов. С этого времени ход событий становится неблагоприятным для повстанцев, которые впервые за весь период восстания потерпели поражение. Они были разгромлены войсками Му'тасима. Многие из их руководителей были убиты в боях, другая часть вынуждена была сдаться в плен. Таким образом халифские и египетские войска, возглавляемые Му'тасимом, победили восставших [19]. После этого ситуация в Египте на незначительное время стабилизировалась. Абдавейх б. Джабала, назначенный наместником страны в 830 году, старался укрепить порядки, установленные в Египте Му'тасимом. Однако попытки его были бесплодны. В октябре этого же года в ал-Хауфе вновь начались выступления кайситов и йеменитов против наместника. Войско, посланное Абдавейхом б. Джабалой против восставших, одержало ряд побед и подавило восстание [20]. Теперь уже сам наместник выступил против халифа и отказался от отправления податей в Багдад. В этот период такие случаи часто имели место не только в Египте, но и в других странах Халифата. Местная знать, особенно наместники, стремились в собственных корыстных интересах использовать силу крестьянского сопротивления в борьбе против халифской администрации, державшейся по-старому за централизованную ренту, за старые формы управления и эксплуатации. По существу, это было борьбой за ренту непосредственных производителей. Для того, чтобы заставить Абдавейха б. Джабалу повиноваться, халиф направил в Египет в начале 831 года Афшина Хейдара б. Кавуса. Афшин разгромил войска наместника, а его самого убрал с должности [21]. После чего Афшин направился в Барку. А наместником Египта назначается Иса б. Мансур. Надо отметить, что накал социально-классовой борьбы в IX веке в Египте пришелся именно на период его правления. По сообщениям ал-Кинди, в середине 831 года крайне обострилось недовольство среди коптов и арабов Нижнего Египта. Непрекращающиеся волнения, происходившие в различных местах, переросли наконец в мощное восстание [22]. Вновь причиной этому стал произвол налоговщиков [23]. Восставшие выгнали их из деревни и вообще вышли из подчинения наместника. Уместно будет отметить, что в Халифате значительная, если не основная, масса прибавочного продукта непосредственных производителей — крестьян выкачивалась из них в форме государственной централизованной ренты — как натуральной, так и денежной. В соответствии с этим сборщик податей, олицетворявший собой государство, являлся для крестьянина этого времени наиболее ненавистным представителем господствующего класса. Источники этой эпохи, особенно папирусы, полны жалоб на тяжесть обложения, на жестокость и несправедливость податных чиновников [24]. Именно поэтому восстание в скором времени распространилось на многие территории, восставшие превратились в крупную и многочисленную силу и направились в провинции Верхнего Египта [25]. Положение стало угрожающим. Войско, посланное наместником против восставших, не могло справиться с ними.

Военные операции против повстанцев терпели поражение. Наконец, повстанческие отряды, состоявшие из коптов и арабов, подошли к Фустату, захватили город и с позором выгнали оттуда самого наместника [26].

События, которых мы вкратце коснулись, наглядно показывают, что Египет в это время фактически находился в руках восставших. А власть Аббасидов здесь подверглась серьезной опасности. Поэтому Багдадское правительство вновь было вынуждено обратиться к Афшину для подавления восстания. В этот период он находился в Барке, откуда в июле 831 года прибыл в Египет и объединился с войсками наместника Исы б. Мансура. И Афшин, и наместник начали серьезную подготовку к борьбе против повстанцев [27]. А за этот промежуток времени по стране прокатилась еще одна мощная волна восстаний. Жители Тану и Тумейи также поднялись на восстание, начали вести бои против находившихся здесь войск [29]. Они собрались в Ашлеме и избрали своим руководителем Ибн Убейдуса аль-Фахри [30]. Уместно будет отметить, что Афшин после этих событий ускорил борьбу против восставших и именно против повстанцев из Тану и Тумейи были направлены первые военные операции. Афшин предпринял атаку на Ашлим, между сторонами имели место многочисленные и продолжительные сражения. В боях с регулярной армией восставшие теряли много сил, многие из них гибли, часть попала в плен. Таким образом повстанческие отряды в Ашлеме были разгромлены и отступили [31]. После этой первой победы над восставшими Иса б. Мансур вернулся в Фустат, а Афшин вошел в ал-Хауф [32], где его войска разбили восставших. Здесь он устроил кровавое побоище повстанцам, часть которых была взята в плен, а большее число убито. Однако все эти карательные меры не устранили повстанцев и они не успокаивались. Еще некоторое время после прихода Афшина в ал-Хауф восстания здесь не прекращались [33].

Народные восстания поднимались и в других провинциях страны. Это, естественно, в определенном смысле расчленяло правительственные войска, что делало успешным военные операции, ведшиеся против них восставшими. К примеру, в то время, как Афшин одерживал победы в ал-Хауфе, в Александрии активизировалось племя Бену мудлидж, которое часто создавало беспокойство для правительства. Следует отметить, что и народные массы городов на протяжении IX века не раз выступали против халифской администрации и эти движения иной раз даже перерастали в восстания. Именно по этой причине Афшин оказался перед необходимостью отправить в Александрию карательные отряды под предводительством одного из своих военачальников Абдаллаха б. Язида. Однако отряды Бену мудлидж, поднявшиеся на открытое восстание, окружили силы Абдаллаха б. Язида и разгромили их [34]. Ал-Кинди пишет, что это произошло в шаввале 216 года (ноябре 831 г.) [35]. Из сообщения ал-Кинди становится известным, что вспыхнуло восстание и в Абу Хейсеме, в провинции Шаргийюн. Поэтому Афшин направился туда. Здесь произошли жестокие бои между восставшими и правительственными войсками. Они закончились победой Афшина, а руководитель восстания Абу Сур ал-Дахми был убит. Вслед за этим значительные выступления имели место в Дамире, где народ поднялся против наместника. Афшин ввел сюда войска и вновь одержал победу в сражениях,

происшедших в декабре 831 года [36]. Наряду с Афшином борьбу с восставшими вел и Иса б. Мансур, объединивший свои силы после возвращения в Фустат. Он направился в Тумейи и повел сражения с его повстанческим населением. После длительного сопротивления восставшие и здесь потерпели поражение. А племя Бену мудлидж в окрестностях Александрии не успокаивалось. Афшин сам направился туда и начал бои против восставшего Бену мудлидж. Войска Афшина впервые столкнулись с ними в Харибте и в первом же сражении одержали победу. Второе сражение произошло в Махаллат ал-Хулафа, где они вновь разгромили повстанцев и взяли много пленных. Несмотря на эти победы, продвижение к Александрии все более затруднялось. Поэтому Афшин обосновался в Гартасе и в наидание другим восставшим приказал отрубить головы пленным. В результате длинной борьбы ему все же удалось приблизиться к городу. И в такой решающий момент некоторые из руководителей восстания — Бахр б. Али ал-Лахми, Ибн Угаб ал-Лахми и другие — поняв бессмысленность сопротивления, покинули город. Это предательство не сразило повстанцев. Они объединились под руководством Абдулахида б. Худейджа и приняли решение продолжить борьбу. Но Афшин смог все же сломить их волю и 29 января 832 г. его войска вошли в Александрию и город был захвачен [37]. Но это еще не означало полной сдачи восставших как в городе, так и в его окрестностях. С этой точки зрения уместно будет отметить выступления населения Башарруда. После захвата Александрии Афшин неоднократно направлялся в Башарруд. Однако ему не удавалось достичь ощутимых результатов в борьбе против восставших. Население Башарруда оказывало ему очень серьезное сопротивление и до прибытия в Египет самого халифа Ма'муна не подчинилось и отказалось от уплаты податей [38].

Вся страна охвачена была восстанием. Стоило потушить один очаг восстания, как другой вспыхивал еще ярче. Хотя военные операции, ведшиеся Афшином в Нижнем Египте, были для него в основном удачными, однако они не давали желаемого результата. Восстания, происходившие в Верхнем Египте, еще более усиливались, ибо и войска Афшина, и войска наместника были заняты восставшими в Нижнем Египте. Подытоживая вышеизложенное, можно сказать, что в тот период, когда восстание Бабека на востоке Халифата делало реальным падение Багдада, Египет также создавал немалую опасность на западе. Естественно, что это не могло не беспокоить халифа Ма'муна. Видимо поэтому он оказался перед необходимостью лично отправиться в Египет и в феврале 832 г. прибыл в страну. Халиф был разгневан Исой б. Мансуром и его окружением и заявил, что создавшаяся в стране кризисная ситуация — это прямой результат их деятельности. Ма'мун обвинил наместника и его администрацию в том, что они взвалили на народ невыносимо тяжелые подати и объявил о том, что пока ситуация не превратилась в реально угрожающую от него скрывали истинное положение вещей [39]. Он сместил Ису б. Мансура с должности и лично возглавил войска, подготовленные для ведения борьбы с восставшими. А в целом, до назначения в Египет нового наместника, халиф взял управление страной в свои руки. В этом деле ему помогал выходец из Средней Азии Ахмад б. Бистам ал-Азди [40], — сахиб аш-шурта Египта. Норма-

лизовав положение в Фустате, халиф начал борьбу против восставших провинций. Из Фустата он направился в их сторону. А другое войско под предводительством Абу Мугиса Мусы б. Ибрагима было направлено в Саид — Верхний Египет. Оно должно было вести борьбу против вышеупомянутых отрядов Ибн Убейдуса ал-Фахри. Видя, что бои против восставших не дают определенных результатов, халиф послал еще одну армию в Саид — Верхний Египет во главе с Рашидом ат-Турки. Объединенные правительственные силы сумели победить отряды Ибн Убейдуса ал-Фахри в Тахе, руководитель восстания был взят в плен и по приказу халифа обезглавлен [41]. Затем халифские войска направились в Асфал ал-Ард и ал-Хауф, чтобы помочь Афшину, сражающемуся здесь против восставших. Войдя сперва в Саху, а затем в Башарруд, войска объединились с силами Афшина и именно после этого начали вести успешные военные операции против восставших. В ходе боев восставшие отряды один за другим были разгромлены, число убитых и взятых в плен не поддавалось исчислению. Восставшим была устроена кровавая бойня. Уместно будет отметить, что большая часть восставших здесь были копты и значительная доля их состояла из землевладельцев-крестьян. Именно поэтому крестьянские массы подверглись самым тяжелым карательным акциям. Ал-Кинди пишет, что когда на милость халифа была отдана участь восставших, он приказал истребить всех мужчин, а женщин и детей продать в рабство [42]. Здесь же автор сообщает, что многие пленные были убиты, многие проданы в рабство, а некоторая часть вообще была согнана с постоянного места жительства и рассеяна [43]. Выразившие малейшее недовольство уничтожались, было убито и много женщин [44]. Эти сведения ал-Кинди прекрасно характеризуют те кровавые меры, которые были предприняты против восставших.

После этого войскам Ма'муна удалось потушить очаги восстаний, имевшиеся в других местах Египта. Как все крестьянские восстания средневековья, были подавлено и восстание 829—832 гг. в Египте. Однако ни оно, ни другие восстания не прошли бесследно. Именно страх перед возможным повторением таких восстаний побудил халифа Ма'муна (813—833) понизить высшую ставку хараджа мукасама с 1/2 до 3/5 урожая.

Отметим, что несмотря на неудачи крестьянских восстаний, они привели, с одной стороны, хотя и на короткий срок, к ослаблению экономического и социального гнета, лежавшего на крестьянах, к воздержанию феодального государства от усиления эксплуатации крестьянства — повышения ренты или налогов, а с другой стороны, способствовали сплочению крестьянства и росту, в какой-то мере, его классового самосознания.

Примечания

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 7, с. 361.
2. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 52.
3. Ленин В. И. Полн., собр. соч., т. 25, с. 44; т. 26, с. 58.
4. Ленин В. И. Полн., собр. соч., т. 7, с. 184.
5. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. — М., 1965, с. 246.
6. Бунятов З. М. Азербайджан в VII—IX вв. — Баку, 1965.

7. Али-заде Э. Э. Восстание зинджей в Аббасидском халифате (868—883). — Баку, 1985.
8. Бунятов Дж. З. Восстание карматов. — Баку, 1988.
9. Исмаилов Р. И., Алиев А. Г. К раздроблению Аббасидского халифата и возникновению феодальных государств. — Изв. АН АзССР, сер. ист., филос., право, 1972, № 3—4 (на аз. яз.), сс. 55—66.
10. Ал-Кинди Мухаммад ибн Ясуф. Вулат Мыср.—Бейрут, 1959, с. 208; Ибн Тагриберди Джамал ад-Дин Абу-л-Махасин ал-Атабеки. Ан-нуджум аз-захира фи мулук Мыср ва-л-Кахира, ал-джуз ас-сани, ал-Кахира. 1963, с. 204.
11. Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 207.
12. Ал-Кинди. Вулат, с. 208.
13. Там же, с. 209.
14. Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 207.
15. Там же; Ибн ал-Асир. Ал-камил фи-т-тарих, ал-муджаллад ас-садис. — Бейрут, 1965, с. 409.
16. Там же, с. 208.
17. Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 208.
18. Там же.
19. Там же.
20. Там же, с. 208.
21. Там же, с. 212.
22. Там же.
23. Ал-Кинди. Вулат, с. 214; Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 215.
24. См.: Семенова Л. А. К истории социальных движений в Египте VIII—X вв. (по арабским папирусам) История и экономика арабских стран. — М., 1977, сс. 110—121.
25. Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 215.
26. Там же.
27. Ал-Кинди. Вулат, с. 214; Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 216.
28. Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 216.
29. Ал-Кинди. Вулат, с. 215.
30. Там же.
31. Ал-Кинди. Вулат, с. 215; Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 216.
32. Там же.
33. Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 216.
34. Ал-Кинди. Вулат, с. 215.
35. Там же.
36. Там же.
37. Там же.
38. Там же.
39. Ал-Кинди. Вулат, с. 216; Ибн ал-Асир. Ал-камил, IV, с. 421.
40. Там же.
41. Ал-Кинди. Вулат, с. 216; Ибн Тагриберди. Нуджум, 11, с. 216; Ибн ал-Асир, ал-Камил, VI, с. 421.
42. Ал-Кинди. Вулат, с. 216.
43. Там же.
44. Там же.

Р. И. Исмаилов

МИСИРДЭ 829—832-ЧИ ИЛЛЭР ҮСЈАНЫ

Аббасилэр хилафәтиндә (750—1258) соснал зиддијјәтләрин вә синфи мү-баризәнин тәзәһүрү олан бир сыра халг һәрәкәтә баш вермишдир. Бу просесин јүксә-лиш дөврү IX әсрә тәсәдүф етмишдир. Мисирдә 829—832-чи илләр үсјаны да әсрин ән күчлү һәрәкәтләриндән бири олмушдур.

Мәгаләдә үсјанын соснал-игтисади сәбәбләри, башланмасы вә кедишиндән бәһс олунур, үсјанын һәрәкәтләричи гүввәләриндән мәғлубијјәти сәбәбләриндән, еләчә дә әһәмијјәти вә нәтичәләриндән данышылыр.

ИГРАР АЛИЕВ

РАСПОЛАГАЕТ ЛИ НАУКА ДОКАЗАТЕЛЬСТВАМИ В ПОЛЬЗУ ИРАНОЯЗЫЧНОСТИ МИДЯН И АТРОПАТЕНЦЕВ? МОЖНО ЛИ СЧИТАТЬ МИДЯН ОДНИМИ ИЗ ПРЕДКОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА?

(Статья I)

Действительно, есть ли доказательства в пользу ираноязычности мидян и атропатенцев?

Вопрос этот покажется специалистам, несомненно, наивным и даже парадоксальным, ибо в науке уже много десятилетий тому назад на этот вопрос был дан положительный ответ. Однако у нас в республике большинство пишущих на эту тему думают иначе. Следует впрочем отметить, что все то, что сказано в этой области у нас, в подавляющем большинстве своем — высказывания не специалистов, профанирующих науку и сбивающих с толку широкого читателя. Вот уже много лет голос этих, выдающих себя за знатоков проблемы, людей звучит довольно громко, влияние их сильно среди широких кругов читателей, в среде интеллигенции, конкретно — ученых и даже ученых-обществоведов.

Пишущие о мидийской и мидийско-атропатенской проблемах у нас полагают, что Мидия — это только географическое понятие, что не существовало никаких мидян (даже племенного союза, состоящего из собственно мидийских племен), имелся только союз племен Мидии, в который входили различные по происхождению племена, говорившие на разных, в том числе и тюркских языках, не существовало никакого мидийского языка (даже как континуума диалектов и говоров) и т. д. [1].

В общем так думают многие наши дилетанты, в частности Т. Гаджиев и К. Велиев, рассуждения которых, как я уже имел возможность об этом однажды писать, зиждятся не на научных принципах, а на недоразумениях, являются следствием полного незнания предмета исследования [2].

Возмутительны и безответственны разглагольствования А. Балаева и И. Камбарова, которые даже договариваются до того, что мидийский и атропатенский языки — это вообще фикция [3].

Находятся и такие мудрствующие дилетанты, как например, С. Алияров, которые считают, что Мидия и мидяне никакого отношения к истории Азербайджана не имеют и т. д.

Эти рассуждения, по существу, являются попытками во имя сомнительных целей оторвать нашу историю от мидийско-атропатенской среды, что на деле ведет к разрушению идеи преемственности поколений, живших и живущих на нашей земле, ломает звено, кровно и духовно, так сказать, этнокультурно связывавшее нас с нашими предками. Сказанное должно повлечь за собою иное толкование и

многих других проблем истории нашего Отечества, чего, конечно, не может допустить уважающий себя историк, видящий свою задачу в сохранении памяти народа, правды истории.

Все это заставляет меня попытаться разобрать эти суждения, которые, как я в этом глубоко убежден, несостоятельны и даже абсурдны.

А. Балаев и И. Камбаров, вступаясь в «спор меж славян», не задумываясь и не стараясь, утверждают, что ни я, ни мои «единомышленники» не можем представить ни одного конкретного доказательства (Разрядка моя. — И. А.) в пользу ираноязычности мидян и атропатенцев, что вывод этот учеными делается «априори». И поэтому они считают, что «так называемые мидийский и атропатенский» (среднемидийский) языки — это фикция (разрядка моя. — И. А.).

Сказанное — это чистой воды клевета и сущий вздор. Ситуация никуда ни делась такая же, как когда Скалигер сказал однажды о баснях вижаров-басен. Говорят, они понимают друг друга, но, по моему, что иранцы-басены, как известно, имеют право на чудачество. И в этом отношении не должно быть у тех, кто выступает в науке, никаких критериев. Иной раз, к сожалению, большая отрасль современной науки — лингвистика — критиков наказуемы двойным и даже тройным образом.

Из двух из упомянутых двух авторов, которые были выше приговорены, могут подписаться только те, кто ничего не знает и даже ничего не читал о мидянах и мидийском языке, отстал от жизни на много десятилетий, если не сказать — на целое столетие.

Как видим, авторы, не отличающиеся скромностью, беря на себя очень много, бросают перчатку специалистам. Эта, мягко выражаясь, «смелость» — не только демонстрация легкомыслия и опасное заблуждение, но и полное безрассудство, происходящее от полного незнания предмета и литературы вокруг него. Но еще древние говорили: *Isophratio non est argumentum*.

Моя критика у которых никто и никогда, вероятно, не спрашивал «за что вы такие и что вам тут делать?», просто не понимают, что судить могут только те, кто знает больше тех, кого судят. Конечно же, корень заблуждений авторов — чрезвычайно высокое мнение о себе и слепая вера в то, что они знают больше того, кого критикуют. Как тут не вспомнить известного француза Монтеня, справедливо утверждавшего, что «даже и во что не верят столь твердо, как в то, о чем они знают, и никто не разглагольствует с такой самоуверенностью, как сочинители всяких басен»?!. Добавлю от себя — сочинители басен в истеричной стряпне, бездумно названной «Третьяковская драва», ведомственность, монополизм, догматизм. Так таинственно и красноречиво названа статья, которой «Молодежь Азербайджана» (1988, IX, 88) открыла организованное шельмование, третирование и даже настоящую травлю «инакомыслящих», основным объектом которых на сей раз выбран был я.

Вне всякого сомнения, что споры об иранстве и неиранстве мидян, основанные на единичных и случайных фактах и толкованиях, следует считать отошедшими в Лету. Это уже хорошо знают просто образованные люди.

Имевшийся в нашем распоряжении мидийский языковой материал [4] более чем достаточен, говоря словами Н. В. Юшманова, как «определитель», вполне достаточен, чтобы распознать в нем иранский язык. «Фактов» у нас много, «конкретных доказательств» также немало. И не наша вина, что два дилетанта не видят этих «фактов» и «конкретных доказательств».

Незрячие...Ничего не поделаешь!

Возмутительно и неверие в «высказывания известных ученых», которые, как утверждают в блаженном неведении предмета два критика, «априори считают мидян ираноязычными». Это не только полное отсутствие этики, деликатности и, наконец, простого человеческого уважения к тем, среди которых имеются и титаны, но и сущая неправда и клевета.

Неужели эти «всезнайки» думают, что вся читающая публика состоит только из школьников и что серьезные люди поверят их наветам? Неужели они не знают, что В. Б. Хеннинг, Э. Бенвенист, В. И. Абаев, В. Хинц, И. Гершевич, И. М. Дьяконов, Р. Шмитт, М. Майрхофер и другие титаны хорошо, очень хорошо знают свое дело?! Именно они, а не наши критики, знают, что в науке действительно «есть только один авторитет — это его величество факт». Эти-то факты, к сожалению, не видят, не хотят видеть или, скорее, не могут видеть те, кто разного рода словоблудием прикрывает свое невежество.

Отсутствие письменных памятников мидийского языка вовсе не позволяет считать, что язык этот — фикция. (Впрочем, великий знаток иранских языков В. Б. Хеннинг считал, что одна из надписей, обнаруженных в Мидхете и написанная разновидностью арамейского письма, содержит мидийский, точнее — среднемидийский текст).

Сам факт отсутствия текстов на мидийском языке не может являться основанием для нигилистического вывода о нем, для утверждения о том, что мы о нем ничего не знаем, а тем более — для отрицания хорошо аргументированного вывода об иранском характере этого языка.

Несмотря на отсутствие связанных текстов на мидийском языке, мы все же с полным основанием можем говорить о мидийском языке, и не только общими фразами, но и выявить некоторые его особенности, отнести мидийский к конкретной группе определенной языковой семьи.

Кстати, связанных текстов нет и на скифо-сарматских наречиях, однако это не мешает ученым сделать вывод не только об иранском характере их, но и выявить основные черты, характеризующие фонетику, некоторые особенности морфологии и в первую очередь — словообразования в этих наречиях и т. д. [5].

И все это стало возможным на основании изучения ономастического материала, прежде всего — анализа имен. А имен мидийских мы уже знаем немало.

Непосвященные могут возразить, что имя — не показатель языка носителя этого имени. Да, это так, но только тогда, когда мы дело имеем с приверженцами догматических, прозелитических религий (арабск. *ahl al-kitab*).

Как известно, ономастика, особенно атропонимика в древности и в средние века (в немалой степени и в новое время) была связана с

религией, культом. Принимая христианство, народ принимал вместе с Библией и библейские имена, принимая ислам — принимал вместе с Кораном и имена арабские. В таких, однако, случаях атропонимика лишь в той степени показательна для определения языка народа, в какой в ней отражена фонетика родного языка, например, др.-еврейск.

¹ *Yohānān*, греческ. *Ἰωάννης*, др.-армянск. (J) *ovhannes*, русск. Иоанн, Иван; арабск. *Muhammad*, азербайджанск. *Məhəmməd*, *Məmməd*, *Mamed* и т. д.

Совсем по другому обстоит дело, когда речь идет о приверженцах «естественных религий» — общинных культов, существовавших до появления догматических религий. В ту пору имена вне всякого сомнения (за редчайшими исключениями) давались в честь местных общинных, отечественных богов и, конечно, только на местном, родном языке. Это обстоятельство и позволяет для древности безоговорочно пользоваться ономастическими данными для установления языка народа.

Так были «восстановлены» некоторые вымершие языки. Так, по преимуществу, «восстанавливается» и мидийский язык. Эти истины не являются тайной.

Нам известно немало мидийских имен и названий. И уже поэтому и исходя из сказанного выше, никак нельзя утверждать, что о мидийском языке «ничего не известно». Последнее утверждение, за которое два «историка» ухватились с радостью, вырвано из контекста статьи В. И. Абаева.

Дело в том, что несколько неосторожно сказанные В. И. Абаевым слова — следствие его полемики, направленной против тех, кто слишком вольно пользовался данными реконструируемого мидийского языка при этимологическом анализе иранских языков. Однако несмотря на приведенное утверждение, следует указать, что В. И. Абаев никогда не сомневался в реальности существования древнемидийского (именно древнемидийского!) диалектного массива, о чем он определенно писал, заявляя, что на территории Мидии в древности было «...как и сейчас, множество диалектов (эти диалекты вопреки нашим критикам не были диалектами разных, как думают они, и тюркских языков. — И. А.) и говоров с перекрещивающимися изоглоссами» [6]. Это и есть то, что ученые, пусть несколько условно, называют «мидийским языком» [7]. Нижеследующий отрывок из письма В. И. Абаева, любезно присланного мне, должен окончательно охладить пыл двух любителей всерьез пофлиртовать с наукой. Вот что пишет патриарх иранистики: «Дорогой Играр Габирович! В бакинской газете «Молодежь Азербайджана» от 15 сентября 1988 года в статье А. Балаева и И. Камбарова, посвященной дискуссии об этногенезе азербайджанцев, имеется ссылка на мое замечание в адрес некоторых специалистов, которые слишком широко и свободно оперируют данными мидийского языка, «о котором ничего не известно». Сейчас я не повторил бы это утверждение... кое что о мидийском языке все же известно, и это «кое что» говорит в пользу его иранизма...» (письмо от 8. X. 88 г.).

Факт существования мидян и самого мидийского языка подтверждается многочисленными свидетельствами древних и раннесредневековых источников. О мидянах говорят древневосточные источники —

данные клинописи и Библии [8]. О мидянах и мидийском языке явно свидетельствуют и античные авторы, в частности Эсхил, Геродот, Ктесий, Ксенофонт, Страбон, Тит Ливий, Плиний, Аммиан Марцелин и многие другие [9], — раннесредневековые, по преимуществу армянские историки и т. д. [10].

Судя уже по античным источникам, мидяне осознавали свое единство. Так это и воспринималось внешним миром — представлялось в глазах окружающих народов, которые выделяли мидян из числа других народов и племен, населявших ту же Мидию. Античные авторы обычно говорят о мидянах, а не о тех или иных мидийских племенах (исключая разве только мидян), хотя Геродот и знал, что мидийских племен было шесть [11].

Однако он же сообщает о том, что «дейок объединил мидийский народ и царствовал над всей Мидией» [12]. По-видимому, для античных авторов мидяне представляли такую же реальность как, например, эллины, персы, египтяне, иудеи, лидийцы, фригийцы, парфяне и др.

Раз были мидяне, то существовал и их язык. О мидийском языке говорит тот же Геродот [13], говорят и другие авторы. В данном случае совсем не важно, был ли это единый общеразговорный язык, койнэ, континуум с перекрестными изоглоссами или что либо подобное. Это в данном случае не имеет особого значения, ибо мы хорошо знаем, что все они были «мидийскими». Среди них носителей именно этих диалектов или языка, не было никаких других, т. е. неиранских, точнее — несевверо-западноиранских — языков и образований, хотя таковые и обитали в Мидии и Атропатене. Члены других племенных образований, со своими другими языками (были они иранские или неиранские), были не мидийскими и жили не в мидийской. Сказанное не исключает возможности прижизненной мидянами каких-то других племен. Но в таком случае это не другие, а уже мидийские племена.

Что касается модного у нас утверждения авторов о том, что среди насельников Мидии, Атропатены и Албании были и тюркоязычные племена, то по этому поводу сразу следует сказать. Со всей определенностью необходимо указать, что у нас нет абсолютно никаких оснований хоть в какой-то степени согласиться с этим утверждением, ибо не взирая ни на что, никто еще даже и не попытался научно доказать наличие тюрков на названных территориях в эпоху древности. Я, конечно, не имею в виду писания дилетантов, каковые ни в коей мере не могут быть взяты в расчет. Все разговоры о тюрках в древнем Азербайджане, исходящие от наших историков и филологов, ничем по существу не отличаются от тех, которые были в ходу у ученых так называемого «донаучного» периода. Методы этих ученых просты и примитивны — это вседозволенность, «скачки на кофейной гуще». «Аргументами» для них служат не научные факты, а гадательные поиски в различных тюркских языках сходно с древними на территории Азербайджана топонимами и т. д. являющихся слов. Именно на основании звуковой и кажущейся семантической аналогии, внешней, так сказать, похожести между древними топонимами и т. д. на территории Азербайджана, с одной стороны, и тюркскими словами, подобранными из словарей, — с другой, т. е. того, что в науке уже давно получило название «сирены созвучия», делаются выводы этногенетического порядка [14].

Возвращаясь к сказанному выше о мидийском языке, следует сказать, что существование некоего языка или диалектного массива, который античные авторы называют «мидийским», не вызывает абсолютно никакого сомнения. Например, Геродот [15] сообщая о жене мидийского царского пастуха Митридата пишет, что ее по-мидийски звали Спако, а «спако» — по-мидийски «собака». Или Страбон [16], говоря о реке Тигр, пишет, что название быстротечной и стремительной реки происходит от мидийского «тигрис», ибо так мидяне называют «стрелу» и т. д.

Однако, что за язык этот «мидийский» и есть ли хотя бы «одно конкретное доказательство в пользу его иранизма»?

Уже сообщения античных авторов отчетливо свидетельствуют о том, что мидяне говорили на одном из иранских диалектов (resp. языков). Это почти несомненно вытекает также из данных одной надписи Дария I, где сказано: «Персия, Мидия, а также страны другого языка» [17].

Геродот сохранил предание о том, что в древности персов и мидян «называли ариями» [18]. А ариями, как известно, назывались только иранцы и индусы.

Юстин утверждает, что парфянский язык (язык безусловно иранский!) «средний между скифским (язык бесспорно иранский. — И. А.) и мидийским, помесь того и другого» [19].

Несколько античных авторов сообщают о родстве мидян с сарматами [20], последние из которых вне всякого сомнения были ираноязычны [21].

Страбон сохранил весьма ценное свидетельство Эратосфена, использовавшего в своем труде сведения сподвижников Александра Македонского. Вот что он писал: «Жители Персии, Мидии, Бактрии и Согдианы одноязычны до малого (*ὁμογλωττοὶ παραρῖκτοι*) (разрядка моя. — И. А.)» [22], т. е. по существу одноязычны.

Итак, отнесение мидийского к группе существующих во всяком случае в античное время на этой территории иранских языков или близко родственных наречий, широко распространенных, и при том распространенных в более или менее единообразных формах на обширнейших пространствах, начиная от Аракса и Урмии и кончая современной Туркменией, не вызывает никаких сомнений [23].

О том, что мидийский язык не только язык безусловно иранский, но и конкретно относится к северо-западной иранской группе, в настоящее время свидетельствуют довольно немалочисленные факты.

Иранский характер мидийского языка, о чем знали еще в прошлом столетии, вытекал, как отмечалось выше, уже из данных античных авторов и в первую очередь — Геродота. Анализ мидийской лексики, сохранившейся в труде Галикаркасского автора, посвящено весьма серьезное исследование Р. Шмитта [24].

Об иранизме мидян прежде всего свидетельствуют мидийские имена, в частности Дейок (Даяукку), Фраорт (Фравартиш), Арбак, Кнаксар (Увахшатара), Астнаг (Рштиванга), Интафренес (Винда-фарна), Тахмаспада, Аспатенес (Аспачана), Митридат, Спако, Масистос (Масишта), Датис, Гистасп (Виштаспа), Хшатрита и др.

Мидийских имен ныне известно уже множество десятков [25]. Все эти имена безусловно иранские.

Мы знаем также имя божества *Mitra*, слова: *tigris* (стрела), *xšayara* (п) (стран), *gaznaka* (сокровищница), *vazrka* (великий), *xšayayua* (царь), *vlsra* (все), *aspa* (лошадь), *zagna* (золото), *zagnakav* (ювелир), *sra* (собака), *aspasta* (клевер, букв. «лошадиная еда»), *zapa* (племя), *visrazana* ([охватывающий] все племена), *baga* (бог), *anyaha bagaha* (все боги и др.).

Все эти слова вне всякого сомнения иранские, а в последней фразе мы имеем сочетание с мидийской флексией множественного числа.

Следует отметить, что вся мидийская лексика засвидетельствована в иноязычных передачах и прежде всего в ассирийских, вавилонских, эламских, древнеперсидских, древнегреческих источниках.

Наиболее полная сводка мидийской лексики дана в упомянутой выше капитальной работе W. Hinz'a = *Altiranisches Sprachgut der Nebendbeileieferungen*. Общеметодологические проблемы реконструкции мидийского даны в очень содержательной работе М. Майрхофера, опубликованной в 1968 году [26].

Большинство мидийских слов в иностранных языках справедливо считается вкладом мидян эпохи существования Мидийской державы в области административной терминологии Переднеазиатского мира.

Возникает вопрос: каким образом исследователи восстанавливают само наличие мидийских слов, мидийского языка? Речь в данном случае, разумеется, не идет о тех нескольких словах, хорошо известных как мидийские.

Прежде всего, на основе историко-фонетических признаков тех или иных иранских слов, засвидетельствованных в клинописи и в других источниках, слов, отличных от древнеперсидского языка, зафиксированного в письменности, но в то же время выступающих, как правило, в именах собственных, о которых античные авторы сообщают, что их носителями были мидяне. Именно так выявляются мидийские слова.

Одним из важнейших «определителей» является сочетание *sr*, которое в юго-западно-иранских, в частности, персидском упростилось в *s*, сравн.: мидийское *aspa* (конь) в ряде имен собственных (хотя бы в *huvaspa* — «имеющий хороших коней») при собственном древнеперсидском *asa-*. Следует указать, что имена с *aspa*, т. е. типично мидийские, известны и в Западной Мидии еще в ассирийское время. Слово это засвидетельствовано и в вавилонских документах VIII в. до н. э. (сравн.: *aspasta* — клевер, люцерна, дословно: «лошадиная еда»). Оно употреблялось и позднее.

В Бехистунской надписи засвидетельствовано имя мидянина Тахмаспада (букв. «обладающий сильным войском»). Это имя важно для нас потому, что в нем отражены неперсидские, а собственно мидийские черты дважды: *sr* в *sra*da и сочетание *xm* в *tox*m, которое в древнеперсидском упростилось в *hm*, а потом *h* вовсе выпало и слово это превратилось в *tauma*.

Немало имен, в которых отразились северо-западные (т. е. мидийские) нормы, обнаружены и в документах конца VI—начала V в. до н. э. из Персеполя. Материалы эти были изданы американским ученым R. T. Hallock, от Вслед за этим появились труды E. Benveniste, I. Gershevitch'a, M. Mayrhofer'a и др., в которых скрупулезно анализировался ономастический материал этих документов. При

чем выяснилось, что некоторые из этих имен были широко распространены на территории Мидии и Южного Азербайджана еще в период ассирийской экспансии, что было показано в отличной монографии Э. А. Грантовского [27].

Существенным источником для изучения мидийского языка и его особенностей, как указал мне Э. А. Грантовский, могут служить и иранские элементы в вавилонских версиях ахеменидских надписей и в вавилонских документах доахеменидского и ахеменидского времени.

Дело в том, что при неадекватном отражении различных иранских диалектных особенностей в различных версиях ахеменидских надписей (эламская обычно отражает персидские нормы, и это вполне понятно), вавилонская регулярно следует исключительно неперсидской форме. В частности, персидское имя Бардия («высокий») точно так передается в эламской версии, однако в вавилонской наличествует форма *Barziya*, что соответствует тем нормам, которые мы знаем как мидийские.

Аналогична картина и в собственно вавилонских документах ахеменидской и доахеменидской эпохи.

Указанное обстоятельство ученые объясняют только тем, что нормы передачи иранских имен и отдельных слов в текстах, написанных по-вавилонски, сформулировались еще до образования Ахеменидской империи, в эпоху существования Мидийской и Нововавилонской держав, которые поддерживали между собою активные торговые, дипломатические и иные отношения, что рассмотрено в ряде специальных работ.

Как отмечалось выше, отдельные иранские слова в их неперсидской форме попадали в вавилонский еще в VIII веке до н. э.

Таким образом, мидийские имена собственные и нарицательные, встречающиеся в ассирийской военной литературе, вавилонских документах Ахеменидского и доахеменидского времени, вавилонских версиях персидских царских надписей, в трудах античных авторов и т. д. дают нам возможность изучать лексический состав, фонетические особенности мидийского языка, с полным основанием реконструировать его и считать таковой языком северозападной группы иранской семьи языков.

Если даже встать на позиции самых строгих критиков только что изложенных рассуждений, полагающих, что некоторые так называемые, мидийские особенности были свойственны и древнеперсидскому (этой точки зрения придерживаются у нас В. И. Абаев, Э. А. Грантовский и некоторые другие виднейшие ученые), то и тогда совершенно бесспорно мидийских слов, которые известны нам из упомянутых выше источников, окажется вполне достаточно, чтобы мидийский квалифицировать как безусловно иранский — конкретно северозападный иранский, по совокупности признаков стоящий ближе к авестийскому, чем к древнеперсидскому.

Именно об этом реконструированном по канонам компаративистики мидийском языке мои критики пишут, что о нем «ничего не известно» и что мидийский язык — это «фикция».

Откройте глаза... Пробудитесь!

Мидийский язык не исчез с падением ни Мидийской державы, ни даже Ахеменидской империи. Многие из мидийских диалектов, о которых говорят и средневековые источники, просуществовали вплоть до недавнего времени. Важно, что и в новое время эти диалекты, являв-

шиеся потомками мидийского языка или мидийских диалектов, были распространены, а в отдельных случаях и ныне распространены на территории именно исторической Мидии, т. е. там, где в древности был распространен мидийский язык и его диалекты, и в тех районах, куда основательно продвинулась мидийская экспансия, и так сказать, глубоко осели мидийские элементы, в частности, в зоне Южного Азербайджана, в будущей Атропатене. И уже поэтому опрометчиво и просто несерьезно утверждать, что среднемидийский атропатенский язык — это фикция.

К нынешнему времени начальная картина распространения названных выше диалектов нарушена, значительная часть их вытеснена персидским и тюркским языками.

Что касается Южного Азербайджана, то следует сказать, что там еще в эпоху Маннейского царства имелся значительный ираноязычный элемент [28], однако в ту пору на названной территории сохранялись и даже преобладали местные этнические элементы. Со времени же мидийского завоевания этноязыковая картина края начинает резко меняться. Это завоевание сыграло решающую роль в этнических судьбах Южного Азербайджана.

Примечания

1. См.: *Гаджиев Тофик*. История азербайджанского литературного языка (на азерб. яз.). Баку, 1976, с. 20.; *Гаджиев Т. И., Велиев К. Н.* История азербайджанского языка (на азерб. яз.). — Баку, 1983, с. 12.; *Гаджиев Тофик*. К вопросу о древней ономастике Азербайджана (на азерб. яз.). — Вопросы азербайджанской филологии, II, Баку, 1984; *Тахирзаде Адалат*. Кесревизм: корень, ядро, последователи, оживление, I (на азерб. яз.) — Там же; *Рагимов А.* К вопросу о происхождении слов «Мидия» и «маг» (на азерб. яз.). — Там же.
2. *Алиев И.* Изучение проблем древней истории, филологии и археологии в Азербайджане в 1977—1987 годах. — ВДИ, 1988, № 1.
3. *Балаев А., Камбаров И.* Трехглавый дракон: ведомственность, монополизм, догматизм. — Молодежь Азербайджана, 1988, 15 сентября.
4. *Meillet A., Benveniste E.* Grammaire du Vieux-perse. P. 1931, с. 6, сл.; *Herzfeld E.* Medisch und Persisch. — AMI, VII, 1934; *Benveniste E.* Le nom de la ville de Ghazna. JA, 226, 1935; *он же.* Titres et noms propres en Iran ancien. P. 1966; *Henning W. B.* Mitteliranisch. Handbuch der Orientalistik, I, IV. Iranistik, I. Linguistik. Leiden-Köln, 1958; *Kent R.* Old Persian. New Haven, 1953; *Schmitt R.* Medischer und Persischer Sprachgut bei Herodot. ZDMG, 117, 1967; *Mayrhofer M.* Die Rekonstruktion des Medischen. Anzeiger der Phil. — Hist. Klasse d. Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, I. 1968; *Hinz W.* Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen. Wiesbaden, 1975; *Дьяконов И. М.* История Мидии. — М.—Л., 1956, с. 64, 66—68 и др.
5. *Müllenhoff K.* Über die Herkunft und Sprache der Pontischen Scythen und Sarmaten. MKPAAW, 1866; *Миллер Вс.* Эпиграфические следы иранства на юге России. — ЖМНП, 1886, окт.; *Vasmer M.* Untersuchungen über die ältesten Vohnsitze der Slaven, I. Die Iranier in Südrussland. Leipzig, 1923; *он же.* Scythen Sprache. Reallexikon der Vorgeschichte, 12; *Zgusta L.* Die Personennamen griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste. Praha, 1955; *Абаев В. И.* Осетинский язык и фольклор, I. — М. — Л., 1949; *он же.* Скифоевропейские изоглоссы. — М., 1965; *он же.* Скифо-сарматские наречия. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. — М., 1979. О перекрестных изоглоссах. Этимология, 1966, М., 1968; Скифо-сарматские наречия. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. — М., 1979.
6. *Абаев В. И.* О перекрестных изоглоссах. — Этимология, 1966, М., 1968, с. 251.
7. *Дьяконов И. М.* История Мидии, с. 64, 65, 67, 68 и др.
8. См.: *Дьяконов И. М.* История Мидии, с. 12, сл. См. также: *Алиев И.* История Мидии. — Баку, 1960, passim.
9. См.: *Алиев И.* История Мидии, passim.
10. Не только древнеармянские авторы, но и арабы.
11. *Herod.*, I, 101.

12. Там же.

13. Там же. I, 110.

14. См. работы, указанные в примечании 1, а также *Осипов Ю. Б.* К значению древних топонимов в изучении этнической истории Азербайджана. Изв. АН АзССР, сер. лит., яз., искусство 1987. № 2, с. 101, и др. См. также мою статью: Несколько слов по поводу так называемых «протоазербайджанцев» и «протоазербайджанского языка» в древнем Азербайджане. — Изв. АН АзССР (сер. ист., филос. и права), 1989, № 3.

15. *Her.*, I, 110.

16. *Strabo*, XI, XIV, 8.

17. *Dar. Pers.*, g § 1.

18. *Her.*, VII, 62.

19. *Just.*, XIII, II. См. также *Herzfeld E.* Medisch und Persisch. AMI, VII, 1935.

20. *Diod.*, II, 43; *Plin.*, VI, 19.

21. См. *Harmatta J.* Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia. Budapest, 1952; *Zgusta L.* Die Personennamen griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste. Praha, 1955; *Абаев В. И.* Скифо-сарматские наречия. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. — М., 1979.

22. *Strabo*, XV, II, 8.

23. *Абаев В. И.* К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоевропейских народов. Древний Восток и античный мир. — М., 1972, с. 35.

24. *Schmitt R.* Medisches und Persisches Sprachgut bei Herodot. ZDMG, 117, 1967.

25. См. *Hinz W.* Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen. Wiesbaden, 1975.

26. *Mayrhofer M.* Die Rekonstruktion des Medischen. Anzeiger der Phil. — Hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, I, 1968.

27. *Грантовский Э. А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии. — М., 1970.

28. *Грантовский Э. А.* Указ. соч.

ӘБҮЛФӘЗ РӘҺИМОВ

ТАРИХИ ҺАДИСӘЛӘРИН БӘДИИ ӘДӘБИЈАТДА ӘКСИ
(Икинчи мәғалә)

«Еј кәнчлик!»

Сәнин өһдәндә бөјүк бир вәзифә вар. Сәндән әввәлки нәсил јохдан бир бајрағ, мүғәддәс бир идеал рәмзи јаратды. Ону мин мүшкиләтлә учал-
дарағ деди ки:
БІР КӘРӘ ЛҮКСӘЛӘН БАЈРАҒ БІР ДАҺА
ЕНМӘЗ!...
Әлбәттә ки, сән онун үмидини ғырмајачағ, бу күн Парламенто бинасы үзәриндә азериләрин јанығ үрәкләринә ениини бу БАЈРАҒЫ тәкрар о бина үзәринә дикчәк вә бу јолда ја ғәзи вә ја шәһид олачағсан».

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ

28 мај 1918-чи илдә Азербайжан Демократик Республикасы мүстә-
ғил бир дөвләт кими елан едилдикдән сонра дөври мятбуат һадисәләри
һәм чидди, һәм дә сатирик гәләмлә дәрч едирди. Чүнки чоһпартијалы
бу һөкүмәтдә сөз азадлығы мөвчуд иди.

26 Бақы комиссары «Сентрокаспи» диктатурасы тәрәфиндән һәбс
едилдикдән сонра да Андраник, Дро, Кери, Мурад (ермәнидир),
Карапет, Апрес бәј, Нжде, Мосес гардашлары Ирэван, Зәнкәзур,
Басаркечәр, Көјчә, Веди, Нахчыван, Гарабағ вә с. вилајәт вә шәһәр-
ләрдә гәтл вә гарәтлә мәшғул идиләр.* Бу ағласығмаз вәһшиликләрин
шәһиди оланлар көзләри илә көрдүкләрини тәсвир етмишләр.** Мүх-
тәлиф шәһидләр тәрәфиндән јазылмыш бу гејдләрдән мәлүм олур ки,
дашнақлар 70 ил бундан габағкы вәһшиликләрини бу күн дә давам ет-
дирмәкдәдиләр. Тарихи һадисәләр демәк олар ки, тәкрар олунмағда-
дыр. Дедикләримизи тәсдиғ едән бир нечә нүмунә:

«ТИФЛИС ДУМАСЫ»

Тифлис думасында сәсиалист дәриси өртмүш олан дашнақ кирвә-
ләримизин Бақы һадисаты һағгында нә мәзмунда мәрузә вердикләри-
ни Бақы гәзетләриндә охуғу. Дашнақсакан кирвәләрин мәрсијәси
Тифлис думасында әјләшән ағалара тәсир етдијиндән мүдһәтүл-гөвл
дума залына гара чәкилмәси вә Бақы думасына тәзијјәт вә изһари-јас
телеграфлары кәндәрилмәси илә Күрчүстанын мәдаһилиндән 50 мин

* Дашнақларын Зәнкәзурдакы вәһшиликләри Әјјуб Аббасовун «Зәнкәзур» рома-
нында ғыса шәкилдә олса да тәсвир едилмишдир.

** Дашнақларын Нахчыван вә онун әтраф вилајәтләриндә төрәтдикләри вәһ-
шиликләр Мирзә Бағыр Әлијевин «Ганлы күнләримиз» адлы бөјүк һәмкли күндәлијин-
дә кениш вә дәғиг тәсвир олунмушдур. Бу күндәлијин әлјазмасы Азербайжан
ЕА Республика Әлјазмалары Институтунда Б—3337, 4962 шифрә илә сахланылыр.
Һазырда әлјазмасы Т. Гулијев тәрәфиндән мүасир Азербайжан әлифбасына чеврил-
мәкдәдир.

рублә дә Бақыдакы ермәни хәсарәтдидәләринә нанә едилмәси гәрара
алынмышдыр.

Биз бу хәбәри охуғуғда һеч зәррәчә дә олсун тәшвишә дүшмәдик.
Нә олар, инсан кәрәк рәһмли олсун. Амма бирчә бурасы вар ки, бил-
мирәм бу рәһмли ағалар бу нечә илдә бүтүн Гафгазијада мүсәлман
ғаны чај кими аханда һарада идиләр...

Тифлис думасында кәмали-вүғар илә әјләшән «леви есерләр», јәни
сол сәсиалистләр вардыр. Дашнақсакан фирғәси нүмајәндәси мәрсијә
дәдикдә, паји-минбәр охујурмушлар.

Бу бичарәләр сәсиалист олдуғларындан өз мәсләкләри мөвчибинчә
белә дә олмалыдырлар. Бурада һеч бир гәрибә шеј јохдур. Бундан әла-
вә Гафгаз ислам әһалиси һамысы «контрреволүсионер», јәни «әксин-
гилабчы» олдуғларына көрә онларын гәтли вачибдир.

Кирвәләр әсл һәғиги сәсиалист, јәни чибкир олдуғларындан онлар
лазыми адамлардырлар вә өзләри дә аздырлар. Бир дә тәзәдән онлара
әл кәздириб азалтмағ јахшы дејилдир» [1].

Әлбәттә, бу фелјетонда гејд олунан Тифлиسدәки дума ичласыны
Москвадакы гурултај вә сәссијаларда ермәни депутатларынын чыхыш-
лары, хүсусилә илк заманларда онларын сәсинә сәс верән бәзи христиан
депутатларын чанфәшанлығы вә ДГМВ-јә олан 500 милјон манат
јардымы вә с. мүасир охучу өзү мүгајисә вә тәһлил етмәјә гадирдир.

Јахуд:

«Доғрудан да, һәја бир јахшы шејдир. Инсан ки, һәјасыз олду,
һеч нә. һәјасыз адамдан һәр нә десән баш верәр...

Бу һәјасызлардан бири дә Ермәнистан һөкүмәтинин баш команда-
ны Андраник кирвәдир ки, јенә Гарабағда баш ғалдырыб мүсәлман-
лары ғырмаға башламышдыр. Ермәнистан һөкүмәти дә көзләрини ју-
муб, әли илә ишарә еләјир. Ермәнистан һөкүмәтинин нә төвр сијасәт
јеритдијини вә нә фикирдә олдуғуну тәсвир етмәк артығдыр.*

Бу һөкүмәт дејир ки, Гафгазда Күрчүстан вә Азербайжан ола бил-
мәз. Бурада анчағ бир Ермәнистан ола биләр. Гафгазын һамысы ја
кәрәк Ермәнистан олсун, ја да Ермәнистана табә кими бир шеј олсун...

«Азербайжан» гәзетинин 56-чы нөмрәсиндә ** ...бир рус мәғаләсиндә
дејир ки, Гафгазда һеч Ермәнистан адлы бир шеј олмајыбдыр. Рус
Гафгазы алаңда бир Күрчүстан вар имиш, бир дә бир нечә дәнә түрк
ханлығылары» [2].

Андраник 1927-чи илдә АБШ-да өлдүјү үчүн онун гулдур дәстәси-
ни «ғарасағгаллылар», Ермәнистан һөкүмәтинин исә өз гәрарлары илә
Дағлыг Гарабағы Ермәнистанын тәркибинә вә онун бүдчәсини өз бүд-
чәләринә даһил едән Ермәнистан КП МК-сы вә Ермәнистан ССР Али
Совети әвәз етмишдир.*** Ермәни демишкән, «һинк һинк дасни һинк».

Мирзәбала Мәммәдзадәнин 70 ил бундан габағ дедикләри нечә дә
бу күн илә сәсләшир:

* Мүгајисә ет «Гарабағ», «Крунк» тәшкилатларынын фәалијјәтинә Ермәнистан
КП МК-нын вә Ермәнистан ССР Али Советинин мүнәсибәтини.

** «Азербайжан» гәзетиндә чап олунмуш бу мәғалә Тифлиسدә нәшр олунан
«Грузија» гәзетиндәки «Асимес» адлы мәғаләнин тәрчүмәси иди.

*** Бу фикри әсасән Азербайжан, Күрчүстан вә Түркіјә әразиләриндә хәјали «Бөјүк
Ермәнистан» јаратмағ уғрунда ғызғын фәалијјәт көстәрән вә бу планы һәр чүр бәд-
нам әмәлләр, тарихи сахтакарлығыла һәјата кечирмәјә чалышан Дашнақсутун парти-
јасынын Дағлыг Гарабағ вә Ермәнистандакы нүмајәндәләринин али мәчлисләрдә
20—II—88, 17—III—88, 15—VI—88, 1—XII—89, 9—I—90 13—II—90-чы илләрдә чы-
хардығлары гејри-ғануни гәрарлар тәсдиғ етмәкдәдир.

Ермәниләр «бүтүн Түркијәни тутмаг, бүтүн Гафгазијада һакимиј-јет гурмаг сijasәти јеритмәјә, ермәни милләтинин сәадәтинин гоншу милләтләрнин кәмикләри үстә јапмаға сәј едирди...»

Фәгәт биз арзу едәрдики ки, ермәни халгы о гәдәр ајылмыш олајды ки, кәнди ихтијарыны өз әлиһә ала биләјди. Зира аңчаг о вахт јапылачаг сүлһ даһа үмидли вә даһа әбәди оларды» [3].

Шаумјаны дөһшәтли март гырғынларынын «мәшһур гәһрәманы» вә «болшевик һамы илә ортаја атылаһ Шаумјан» адландыран «Бәсирәт» гәзетиндә охујурут:

«Ганлы николајларын дөврүндә көрүнмәјән зүлмләр бизә бу күн март ајынын 18—21 күнләри арасында рава көрүндү... 10 минләрлә мүсәлман ганы ахыдылмышды... һәр кәс бала вај, дејирди» [4].

«Бир дәстә даһнак солдатлар вә бир дәстә Шаумјан адамлары «Чәмијјәти—хејријјә»нин гаршысына кәлиб, о бинаји-мүгәддәсә, о мөһ-тәрәм имарәтә, о мүәззәм бинаја һаһанә бир сүрәтдә од вурурлар, ону јандырырлар» [5].

«Бу күн елә евләр вар иди ки, бир нәфәр инсан орада јох иди. Һәпс ермәни солдатларынын вә ермәни солдатларынын фелһнә ујан демократ үнсүрләрин әмри илә өлдүрүлмүшдүләр.

Бәли, бу күн евдән чыхдым, евинизни јанында олан Тәзәпир мәсчиди һәјәтинә кәлдим... Мәсчиди һәјәтиндә бир чох мејитләр гојулмушду. О мејитләрин чохусу јанмышды, көмүрә дөһмүшдү. Оиларын арасында балача бир ушаг чәсәди вар иди. Бу ушаг 4 јашында мәсум бир бала иди. Низә илә о заваллыны гаршыны дешмишләрди. Мән бу мәнзәрәни көрүб ағладым. Јанымда бир рус вар иди. О да мәнзәрәни көрүјорду. Бу бәдбәхтләрә тамаша едијорду. О да бунлары көрүб ағлајырды, һәм дә һөкүртмә илә ағлајырды...

Бунлар һамысы мүсәлманларә гаршы иди. Нә үчүн? Онун үчүн ки, мүсәлманларә әксингилабчы ады вериллирди. **МҮСӘЛМАНЛАР ӘКСИНГИЛАБЧЫ ОЛА БИЛӘРДИЛӘРМИ?**» [6].

Бүтүн бу вәһшиликләрин шаһиди олан зијалыларын бир һиссәси, о чүмләдән Үзејир бәј гоншу Иранә кедир, дикәр бир һиссәси исә өз доғма јурдларындан дидәркин дүшүб болшевик Шаумјанын һөкмү кечмәјән јерләрә кедирләр. А. Сәһһәт, М. Һәди дә өз доғма јурдларыны тәрк етмәјә мәчбур олмуш, Һ. Чавид, А. Шаһг вә башгалары тәсадүфән сағ галмышдылар. Һадисәләрин әсл маһијјәтини билән М. Һәди 1919-чу илдә досту С. Мәнсура јаздығы мәнзум мәктубунда дејирди:

Дедим габил дејилдир гардаш етмәк чүмлә әгвамы,
Иванла Аршагы, софи Худадады көрән күндән [7].

1918-чи илдәки бу Азәрбајҗан кенәсинин тәрәдән 26 Бакы комиссары вә онларын рәһбәри олан Шаумјан һағгында елми әсәрләр јазыб алимлик дәрәчәси алаһ алимләр һадисәләрин әсл маһијјәтини республикада апарылаһ мәңфур сijasәт нәтичәсиндә тәһриф етмиш, төкүлән күнаһсыз ганлары өз јалаһлары илә өрт-басдыр етдикләринә көрә инди дә хәчәләт чәкмирләр.

Әсрин әввәлләриндән башлајараг Америка, Инкилтәрә вә Русија империалистләри һәр чүр доһа кирмәји бачаран даһнаклара әрзаг, силаһ вә һәтта орду илә көмәк етдикләри үчүн онлары Түркијә, Иран вә Азәрбајҗанда өз хәјали «Бөјүк Ермәнистан»ларыны јаратмағ үчүн һәр чүр вәһшилик едирдиләр. Һијләкәр даһнаклар чох јахшы билирдиләр ки, Америка вә Инкилтәрә адлары чәкилән өлкәләрдән узағда јерләш-

дикләри үчүн онлара данми арха Русија олачагдыр. Русија империјасы исә артыг өз дөврүнү баша вурдуғу үчүн һакимијјәт коммунистләрин әлиһә кечәчәкди. Буна көрә онларын мөјјән дәстәләри Коммунист партијасы сыраларына кечир вә рәһбәрләрин рәғбәтини газанмаға чалышыр. Мүхтәлиф органларда ишә даһил олурдулар ки, түркдилли халғлардан интигам, гисас ала билсинләр. Бу узагкөрәнлик өз мүсбәт нәтичәсини вермиш вә вермәкләдир.

Азәрбајҗан Демократик Республикасы јарадылдығдан сонра бу һөкүмәт Русијадан башга дүјанын әһ бөјүк дәвләтләри тәрәфиндән белә танынды. Бакы нефтинин Совет Русијасынын әлиндән чыхмағ горхусу јарандығы үчүн јени ишғал планлары һазырланды. Бу кизли планлардан хәбәрләри олмајан бир дәстә вәтән хаһиләри илә бирликдә Сталин, Орчоникидзе, Киров, Микојан, Мирзојан вә башгалары Бакыда мејдан суламаға башладылар. Һадисәләрин шаһиди олан Әлаббас Мүзниб (1883—1938) вәтән вә милләт хаһиләринә мүрачиглә јазмышды:

Тапдајын гәһрү һәғарәт илә һүббүл-вәтәни,
Чан илә, баш илә сиз, ешгә вә севдәја бахын.

Мүхтәсәр, парчалајын бир «сағ ола» мәмләкәти.
Чиддү чәһд илә дуруб хидмәти-ә'дајә бахын [18]

Бәдри Сејидзадә (1882—1945) исә халгынын әзаб вә әзијјәтләрини ше'рләринин бириндә белә тәсвир етмишди:

Олмуш өвлади- вәтән зүлмү ситәмдән бағры хун,
Әл чәк еј бирәһм, залим, әл чәк еј чәллади-дун.

Гә'и-үмид ејлә, чәк биздән тәмаһ дәнданыны,
Бахма бича бизләрә, билмә бизи әһли-чүнун.

Кечсә мин илләрлә дәсти-дүшмәнә хаки-вәтән,
Кечмәрик хаки-вәтәндән, олмарыг зару-зәбун.

Вермәрик хаки-вәтәндән гејријә бир гәбзәсини,
Олса сәһралар бизим кәр ганымыздан лаләкун [9].

Чәнуби Азәрбајҗан шаһрләриндән Мирзә Әбдүлһүсәји Хазән исә вәтән хаһиләринә өз мүнәсибәтини белә билдирмишдир:

Вәтән хаһиләрин Аллаһ, залили-рузикар ејлә,
Онлар да биз кими әнкүштүмаји-рузикар олсун...

Нә шәһдән чарә вар биз милләтә, јаран, нә мәчлисдән,
Бизә һәр кимсә јар олса, она Аллаһ да јар олсун.

1917-чи ил октябр чеврилишинин тәлеји Бакы нефтиндән чох асылы олдуғу үчүн В. И. Ленин ашағыдакы телеграмлары вурур:

«И. Т. Смилгаја вә Г. К. Орчоникидзејә телеграм
17—III—1920-чи ил

Шифрлә

Гафгаз чәһәси Ингилаби Һәрби Шурасы Смилгаја вә Орчоникидзејә

Бакыны алмағ бизә олдуғча вә олдуғча зәруридир. Бүтүн сә'јинизи буна верин, һәм дә бәјанатларда сон дәрәчә дипломатик олмағ вә мөһкәм јерли Совет һакимијјәти һазырландығыны тамамилә јәгин етмәк ләзымдыр. Күрчүстан һағгында да ејнилә һәрәкәт етмәли, өзү дә Күрчүстана даһа еһтијатла јанашмағы мәсләһәт көрүрәм. Гүввәләр јеридилмәси һағгында Баш команданла шәртләшин» [10].

Коммунист В. И. Ленинни бу телеграмы император Бөйүк Пётрун 200 ил өңчө верилмиш эми илэ нечэ дэ сөслөшүр:
«Тәчилен Бақыя кет, мэккур шәһәри ал. Аллах ярдымчыи олу. Шәһәрин ачарларыны алыр, көндәрирсән».
1723-чү йилдә Матушкин Бакуйи алмышдыр.»*
И. В. Сталинә телеграм

Шифрлә

БАКЫ вә олдуғу йердә
Республика Ингилаби һәрби Шурасынын үзвү Сталинә
29—X (1920)

Шүбһәсиз һесаб едирәм ки, Күрчүстан Батуму йәгин ки, кизличә Антантаја верәчәк вә Антанта Бақынын үзәринә кәләчәкдир. Гурудан вә дәниздән Бақынын әтрафыны мөһкәмләтмәк, ағыр топлар кәтиртмәк вә санрә үчүн тәчили сурәтдә тәдбирләр дүшүнүб һазырлајын. Сизин гәрарынызы хәбәр верин. ЛЕНИН» [11].

Азәрбајҗанын рус империјасынын әлиндән чыхмасы, гүдрәтли бир дөвләтә чеврилмәси сијаси чәһәтдән дә Совет һөкүмәти үчүн әлверишли дејилди. Чүнки Азәрбајҗан империјанын башга мүсәлман мүстәмләкәләринә нисбәтән сијаси, итисади вә стратеги чәһәтдән бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Русијанын көз дикији Түрkiјә вә Ирана ғыса јол бурадан ола биләрди. Лакин чох тәәсүф ки, «милли дөвләти дахилән мөһкәмләтмәк чағырышларына (Фәтәли хан Хојски, Шәфи бәј Рүстәмбәјли вә б.) бахмајараг, кәч Азәрбајҗан демократијасы демократија алудәчилији илә деструктив (позучу) гүввәләрин әл-гол ачмасына шәраит јаратды. Бу гүввәләрин там олмајан сијаһысына Ермәнистан фитнәкарлары вә дахилдәки ермәни шейтанлары, Түрkiјә коммунистләри вә һәрби әсирләри, әлбәттә ки, «САПЫ ӨЗҮМҮЗДӘН ОЛАН БАЛТАЛАР» (курсив бизимдир—Ә. Р.) дахил иди. Мәһз онларын биркә иши нәтичәсиндә 1920-чи ил апрелин 1-дә Н. Јусифбәјли һөкүмәти истәфа вермәјә мәчбур олду. Тәхминән бир ајлыг һөкүмәт бөһраны шәраитиндә XI ордунун јүрүшү Азәрбајҗан Демократик Республикасынын тарихә чеврилмәсинә сәбәб олду».**

27 апрел 1920-чи илдә әввәл Бақы, сонра бүтүн Азәрбајҗан һәмин о «сапы өзүмүздән олан балталарын» хәјанәти нәтичәсиндә ишғал едилди. Демократик республиканын рәһбәрләри илә јени һөкүмәтин арасында бағланан мугавиләнин шәртләринә елә сабаһысы күндән эмәл олунамаға башланылды. Азәрбајҗанда рәһбәр вәзифәләрә ијәләнмиш дашнак-коммунистләр, Киров вә башгалары јерли зијалылар, һәрбчиләр, буржуазија нүмајәндәләринә вә Демократик республиканын эмәкдашларына диван тутмаға башладылар. Јаваш-јаваш Бақы вә мәркәздә фәалијјәт кәстәрән дашнак-коммунистләрин бу күнкү кими һәјасыз тәләбләри илә Зәнкәзур, Көјчә, Басаркечәр вә с. вилајәтләр ермәниләрә күзәшт едилди. Алдадылмыш Нәримановун Ленинә телеграм вә мәктублары чавабсыз галды. О Ленинә јазырды:

«Әзиз Владимир Илич!

...Дәһшәтли вәзијјәт јаранмышдыр. Мәркәз Күрчүстанын вә Ермәнистанын мүстәгиллијини танымышдыр, лакин ејни заманда о, јәни Мәркәз Азәрбајҗанын тамамилә шәксиз әразиләрини Ермәнистана

* —Ситат М. Ә. Рәсулзадәнин «Азәрбајҗанын пајтахты» мәғаләсиндән көнтүрүлмүшдүр. Бах: «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 декабр 1989-чу ил.

**—НӘСИБ НӘСИБЗАДӘ. Азәрбајҗан һөкүмәти, «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 4 мај 1990-чы ил.

верир. Әкәр бу әрази Күрчүстана күзәшт едилсәјди, ичтимаи рәјә гаршы биртәһәр мүбаризә апармаг оларды, амма әразини Ермәнистана, дашнаклара вермәк дүзәлмәз, фәтиһи сәһвдир. Бу барәдә бизим нүмајәндәмиз әтрафлы данышацаг.

Мәркәзин бизи дәһшәтли вәзијјәтә салан башга бир мүнәсибәти: һәр күн Мәркәздән кәлән нүмајәндәләрин мандатларында бизә бу вәја дикәр мәсәләдә мәлум халг комиссарына табә олмаг тапшырылып.

Әзиз Владимир Илич, мәкәр «Мүстәгил Азәрбајҗан» сөзләри Сизин дилиниздән чыхмајыб? Ахы, биз Мүсаватын башладығы фитнәкарлығы буна әсасланараг дармадағын едә билмишик.

Инди белә бир мәнзәрә јараныр: һәмишә Деникини мүдафиә едән Ермәнистан мүстәгиллик алмышдыр, үстәлик Азәрбајҗанын әразисини. Индијәдәк икибашлы сијасәт јеридән Күрчүстан мүстәгиллик алмышдыр. Үч республика арасында Совет Русијасынын агушуна һамыдан әввәл атылан Азәрбајҗан һәм әразисини, һәм дә мүстәгиллијини итирир.

Владимир Илич! Чохмилләтли әһалинин һүгүг вә һиссләри илә бу чүр зарафат еләмәк олмаз. Азәрбајҗанын сајча аз олан шүурлу рус фәһләләринин јашадығлары Бақыдан ибарәт олдуғуна инанмајын. Бу, кобуд сәһвдир. Инди Бақыда шүурлу мүсәлман фәһләләр икигәт чохдур. Бәс бүтүн Азәрбајҗан кәндлиләри?

Мән гәтијјәтлә билдирәм: әкәр Сиз дә дәлилләримизә мәһәл гојмасаныз, биз кери чағырылмағымыз һаггында Мәркәз гаршысында мәсәлә галдырмалы олачағыг. О заман гој тарихән долашмыш милли мәсәләләри асанлыгла һәлл едә биләнләр бураја кәлсинләр. О заман өзүмүзүн мәзмунсуз «Шәргә» ғышгырығымызын нә демәк олдуғуну биләрик. Инди Шәргә доғру кетмәкми олар?

Шәргдә бизим ингилаби сијасәтимизин мүдафиә олуначағына бирчә үмидимиз варды, о да пуча чыхды. Бүтүн бунларын тәгсири нәдәдир? 1) Мәркәзин әлиндә мәлумат олмамасында вә 2) Мәркәздә отуран ермәни-дашнак коммунистләринин рәзил ишиндә.

Әкәр ғыса мүддәтдә Мәркәз дашнак-коммунистләрин һәр чүр рәзаләтинә сон гоја билмәсә, бүтүн мүсәлман Шәрги биздән үз дөндәрәчәкдир. Мән буну чидди шәкилдә дејирәм вә Шәргдә мәзлумларын мәнафеји бизим үчүн доғрудан да әзиздирсә, Сиздән бу мәсәләјә даһа чидди јанашмағы хаһиш едирәм» [12].

Чох тәәсүф ки, Н. Нәриманов мәркли дипломатија вә сијасәт мејданынын чәнкавәри дејилди. Буну онунла һәмкарлыг едәнләрин әксәријјәтинә дә аид етмәк олар. Онлар билмәлијдиләр ки, чар Русијасы тәғрибән 100 ил әрзиндә Шимали Азәрбајҗана һеч нә вермәдији вә әксинә, сојуб таладығы кими, Совет һөкүмәти дә бу сијасәти давам етдирәчәкдир. Тарих боју христиан дүнјасы һеч вахт Шәргә тәмәннәсыз мүрачиәт етмәмишдир. Гәрибәдир. Н. Нәриманов Азәрбајҗан Демократик Республикасыны мүстәгил һесаб етмир, фитнәкарлыг адландырыр вә буна көрә дә она гаршы мүбаризә апардығларыны јазыр. О, әкәр мүәјјән бир дөврдә вә мүәјјән мәгсәдлә Демократик республиканын Түрkiјәјә мүрачиәт етмәсинә әсасланырса, мәкәр баша дүшмүрдү, јахуд көрмүрдү ки, әкәр Түрkiјәјә мүрачиәт едилмәсәјди, чар Русијасынын силаһы илә силаһланмыш дашнак ордусу вә онунла әл-бир олан, өзүнүн дедији кими, дашнак-коммунистләр о заманлар Шәргин ән зәнкин өлкәсиндә јарадылмыш мүстәгил Азәрбајҗан һөкүмәтини раһат јашамаға гојмајачаг вә бир әждаһа кими ону удачағдылар.

Шəргдə, о чүмлəдən Азəрбajчандə белə ишғалчылыг һəрəкəтлəрини шайиди олан шаирлəр һадислəрə биканə галмыр вə өз етираз сəлəрини учалтмыш вə һəгигəти даһа дүзкүн гиймəтлəндирмишдилəр. Белə шаирлəрдən бири һесаб олуан Ч. Чаббарлы «Мəһкум Шəргə» адлы шəриндə халгы азадлыг, мустəгиллик уғрунда мубаризəжə чағырды:

Дөндөр Күнэшин аташә, сач Гәрбә Шималә!
Топла нә күчүн варса, кириш гә'и чидалә!
Ја һаггыны ал, ја әбәди өл ләмәһалә,
Гој күлләри ја ган суласын, јахүд әдәләт,
Гој ја бәшәријәт јашасын, јахүд әсәрәт! [14]

Ленин Бабы Илјас адлы бир коммунист мандат верерэк Азербайчана кендери нэдлери бир јехуди кетуререк Азербайчана келир. Аз-чох вары олан, арвады-гызы вэзиде јункул шејлери мусадире едир... Бир нече јуз адам топландыда онлары Красноводска суркун етмек ады иле кемпиј миндирир вэ Баки јахынлыгындакы

Адлары чәкилән вә чәкилмәјән бу сәнәктарларымызын сағ галанларынын әксәријјәтинин јаздығы әсәрләр «бир чинајәткар» кими сөзүн һәгиги мәнасында мұһакимә едилир. Бир чохлары тәһгир, тәғиб вә һәбсләрдән хилас олмағ үчүн харичә мұһачирәт едир. Республикада галанларын әксәријјәти, хүсусилә, јашлы нәсил аз јазмағы даһа үстүн тутур. Тәсадүфи дејилдир ки, шаирләрдән бири бу мәсәләни образлы шәкилдә бир бейтдә белә вермишдир:

Кәнч шаирләрден бәзиләри муртәчә тәблигата ујараг тар, каманча кими гәдим мусиги алатләримизи тәнгид едир. Мә'лумдур ки, М. Мүшфиг өз јашыдларындан фәргли олагаг мәшһур «Оху тар»ы јазыр. Бүтүн ачыг, кизли мунасибәт вә мүсибәтләрин шаһиди олан С. Мәнсур (1878—1927) «Һәпси рәнкидир» адлы мәшһур ше'рини јазыр. С. Мәнсур, јарадычылығынын зирвәси олан бу ше'риндә өз халгы, вәтәни үчүн арзуларынын һәјата кечмәдијини, һакимијјәт башына кәләнләрин вердикләри сөзүн саһиб илмадыгы, сүн'и бир рәнк олдуғуну көрдүјү үчүн јазмышды:

ты дејилдирми?
 ** Э. Ваһид бу кими шәхсләр һаггында көзәл демишдир:
 Нә рүтбә истәмә Ваһид, нә шөһрәт аләмдә,
 О кәс ки, рүтбәпәрәст олду, бил кәдалыгы вар.

Көрмөдим бир зәри-халис бүтөй-насутидә,
Мә'нәви мин ләкә көрдүм лә'лидә, јагутидә,
Бигәрәз инсан олур көрмөк фәгәт табутидә,
Билмәмәм вармы сәдагәт аләми-лаһутидә,
Азма фикрим, чүмлә е'чазү кәрәмәт рәнкидир...

Бир заман варды ки, һәмфикр идим Зөһһад илә,
Сонра көрдүм фәрғи јохмуш заһидини чәллад илә,
Дедим:—Әјјаш олмалы та күн кечә мө'тад илә,
Чүмлә ејши-нуши көрдүм мүхтәлиф фәрјад илә,
Апладым ки, зөһдү тәғва, ејшү ишрәт рәнкидир...

Билмәдим нејчинмиш аләм, бунча да јә'сү әләм,
Зөврәғи-өмрүн мүһити вәртеји-дәрјаји-гәм,
Бөјлә һалда кимсәдән биһудәдир уммағ көрәм,
Һәр кәлән булмағ диләр өз һәфсинә асудә дәм,
Архаланмам кимсәјә, үлфәт, рәфағәт рәнкидир.

Инди ки, мүмкүн дејил аләмдә олмағ камјаб,
Еј көзүм гурбаны сағи, вер јенә сағәр шәраб,
Вер јенә сағәр шәраб, еј сағији-аличәнаб,
Бәлкә бадәнлә едә Мәнсур раһәт иктисаб,
Јохса бу аләмдә јохдур истираһәт рәнкидир [15].

Партијанын апардығы сијасәт шаир вә јазычыларымыза да сира-
јәт едир. Онлар гараја ағ, аға гара, мүсбәт һадисәјә, шәхсә мәнфи,
мәнфи һадисә вә шәхсә мүсбәт гијмәт вермәјә башлајырлар. Милјон-
ларла күнаһсыз инсаны мәһв едән, јурдундан дидәркин салан партија,
Ленин вә Сталин һаггында орта әср гәсидәләри мәзмунунда мәдһијәләр
јазылып. Өз милјонларыны халгын јолунда хәрчләјән бөјүк мессенат
һ. З. Тағыјев, хүсусилә М. С. Ордубадинин Бақы илә бағлы романла-
рында мәнфи бир сурәт кими тәсвир едилмишдир. Әлбәттә, һәгигәт
тәрәфдары олан, көрдүкләрини тәсвир едән сөз усталарымыз да олмуш
вә онлар һадисәләрә өз мүнәсибәтләрини билдирмишләр. Лакин һади-
сәләрә объектив мүнәсибәт бәсләјәнләрин јазылары чап олунмур, ағыз-
дан-ағызга кәзәрәк әзбәрләнир. Бир-ики нүмунә вермәји мүнәсибә би-
лирик: јеничә һакимијјәт башына кәләнләр халга вердикләри сөзүн
үстүндә дурмадығыны көрән шаир дејир:

Бу болшевикләр нечә бәдзатдылар,
Чәмаәти јаманча алдатдылар,

Ким исә халгы сојуб талан едәнләр һаггында јазмышдыр:

Көр нә күнә гојдулар, бизи бу болшевикләр,
Гојун кими сојдулар, бизи бу болшевикләр.

Әлиаға Шәрги (вәф. 1939) ше'рләринин бириндә үзүнү ган төкмәјә
һәрис олан рәһбәрләрә тутарағ јазмышды:

Кәлиб һәр залиму хунхаридән Нуширәван олмаз,
Чаһан бәрбад олар әдл илә диван олмајан јердә,
Чағырма еј мүбәллиғ хәлги наһаг тазә бир динә,
Ди кет тәблиғ апар орда ки, «Гур'ан» олмајан јердә [16].

Һәсән Сәјјар (1891—1936) исә «мүстәғил» республикамыздакы һа-
дисәләрә өз мүнәсибәтини гыса шәкилдә белә үмүмиләшдирмишди:

Зәманә һадисәсиндән нәләр чәкиб Сәјјар,
Сорушма мәнән ону, рузикарыдан хәбәр ал [17].

20-чи илләрдән башлајан һагсызлығлар, халгын әмлакынын, мал-
гарасынын зорла алынмасы, күтләви һәбсләр, сүркүнләр, данышан

ағызларынын јумулмасы, көрән көзләрин гапанмасы, рам олмағ истәмә-
јәнләрин, аз-чоҳ «шүбһәли» көрүнәнләрин, халг арасында һөрмәти
оланларынын, мәшһур зијалыларынын күлләләнмәси; габилијјәтсиз, халгын,
вәтәнин хејринә јох, Мәркәзә хидмәт едәнләрин рәһбәр вәзифәләрә тә'јин
едилмәси, депутатларынын халг тәрәфиндән јох, МК тәрәфиндән сечил-
мәси, анчағ бир нәфәрин данышмаға, һагг-наһағ әмр вә кәстәришләр
вермәјә һүгуғу олмасы, башгаларынын онун дедикләринә әмәл етмәјә
мәчбур олмасы, өлкәнин куја эн демократик, али һуманист ганунлар-
ла идарә едилмәси кими сахта, сүн'и тәблиғатлара гаршы өз е'тираз
сәсләрини учалдан шаирләримиздән бири дә һашым бәј Сағибдир.
(1870—1931). Онун ше'р һәвәскарыларынын дилләринин әзбәри олан
«Ким кимәдир» ше'риндә бу мәнфиликләр реалист гәләмлә тәсвир едил-
мишдир:

Гојду ол бағрыма ган маһи-ләға ким-кимәдир,
Нә гәдәр гылса мәнә чөврү чәфа ким-кимәдир.

Сән дә еј дил, еләмә аһу фәған тәркини,
Гандыр аләмләри еј бәхти-гара, ким-кимәдир.

Дәјишиб дөврү заман, һәр бири бир нәғмә охур,
Һөкмранлығ еләјир шаһа кәда, ким-кимәдир.

Бу мәнимдир, о сәнин, кечди о күнләр кетди,
Малыны ким апарыр, олма рза, ким-кимәдир.

Кејдијин әтласи-зибаны дәхи көрмәзсән,
Әјнинә кејмәјә јох көһнә әба, ким-кимәдир.

Истәјир сән оласан дәһридә әнкүштнума,
Төккинән сејл кими хуни-худа, ким-кимәдир.

Дади-фәрјад еләмә, пәрдеји-исмәт кетди,
Дүшдү әлдән әлә мәһв олду һәја, ким-кимәдир.

Наһәчибләр отуруб тәхти-хилафәт үстә,
Нүчәбаләр дағылыб олду фәна, ким-кимәдир.

Биһәјалығ еләсән халг сәнә һөрмәт едәр,
Јохду бир кимсәнәдә зәррә вәфа, ким-кимәдир.

Јахшы илә јамана фәрг гојан һеч јохдур,
Ја һүсејн олкинән, ја Шүмри-дәға, ким-кимәдир.

Марағлыдыр ки, мәдһијјәчилик кими тәмајул, сијасәтлә бағланан
сахта мәһәббәт ашығ әдәбијјатына да өз мәнфи тә'сирини кәстәрмиш-
ди. 30-чу илләрдә јазыб јаратмыш бә'зи ашығларымызын онларла ше'ри
бу дедикләримизә әсаслы сүбүт ола биләр. Мәғаләни онларын ше'рлә-
риндән кәтирилән ситатларла бәзәмәк истәмәздик. Лакин о заманлар
охудуғум бир ше'р һаггында гыса мә'лумат вермәк истәрдим.
Әли адлы бир оғлан колхоз үзвү олан бир гызы сеvir. Оғлан хү-
суси тәсәррүфатчы олдуғундан гыз онун мәһәббәтини рәдд едәрәк дејир:

Сән хүсуси, мән колхоз,
Бизимки тутмаз оғлан.

Нәһәјәт, Әли адлы ашигин мәһәббәти үстүн кәлир, о, хүсусијјәтчи-
ликдән әл чәкир, колхоза үзв олур, мә'шугәси да она көнүл верир.

Әли кирди колхоза,
Јар олду оғлана, гыз.

Көрүн, үлви бир эхлаг олан мәнәббәт партијанын апардыгы чылыз сijasәт нәтичәсиндә нечә сахталашдырылмыш, сүн'иләшдирилмишдир. Ше'рин мүнәллифи санки ислам дининин мүнәллифи олан Шејх Сән'аның ешги илә өз гәһрәманы олан Әлинин ешгини мугајисә етмишдир. Шејх Сән'ан өз мәнәббәти јолунда тәблиғатчысы олдугу ислам динини, Әли исә хүсусијјәтчилији гурбан верир, күзәштә кедир.

Тәәссуф ки, әксәр шаир, алим вә јазычыларымызын 20—30-чу илләрдә јаздыгы әсәрләрин чоху 37-чи илин туфанында мәнв едилмиш, бир чохунун исә чапына ичазә верилмәдији үчүн инди дә мүнәллиф архивләрдә, Республика Әлјазмалары Институтунда сахланылыр. Бәзи шаирләрин гәләмләрини өз үрәкләринин ганына батырыб јаздыглары ше'рләр бу күн дә ше'р һәвәскарылары вә һәгигәт тәрәфдарларынын дилләриндә әзбәрди, јери кәлдикчә әзбәр дејирләр.

Марағлы бурасыдыр ки, нәинки битәрәф шаир вә јазычыларымызын әсәрләри, һәтта рәһбәр вәзифәләрдә ишләмиш коммунистләрин сijasи мәзмунлу мәғаләләри, нитгләри ја тамамилә чап олунамамыш, јахуд «сечилмишләри» ишыг үзү көрмүш вә күнүн сijasәтинә чаваб вермәјән һиссәләри исә ихтисар едилмишдир.

Һамыја мә'лумдур ки, 15 мүнәтәфиг республика ичәрисиндә өзүнү һәр чәһәтдән тә'мин етмәк имканы вә тәбии шәраити олан ики республикадан бири Азәрбајҹандыр. Чох тәәссуф ки, 70 илдә јүрүдүлән биртәрәфли, халгын мадди рифаһ һалына мәнфи тә'сир едән, ону башга республикалардан асылы салмаға вадар едән сijasәт нәтичәсиндә әсасән хаммал мәнбәјинә чеврилмиш. һагг-әдаләт сәсимизи учалтыдыгда мәркәз буна чүрбәчүр адлар верир, бөһтанлар јағдырыр, көндәрилән әрзаг малларындан мүнәллиф бәһанәләрлә имтина едир. Республиканын рәһбәрләри бизи әрзагсыз галачағымыз, мәркәз исә она табе олан заводлары сөкүб апарачагы илә горхудар. Ләнкәран әразиси нә үчүн «акүлә», «сәдри» вә «әнбәрбу» дүјүләриндән мәһрум едилди, онларын јеринә гәпик-гуруша сатылан кәлән әкилди. Јахуд тахыл әкилән торпаглар нә үчүн памбыг, түтүн тарлаларына чеврилди,* малдарлыға бөјүк зәрбә вурулды, Хәзәрин сулары елә бир вәзијјәтә салынды ки, орада нәинки балыглар мәнв едилди, һәтта чиммәк белә мүмкүн дејилдир.

Мәркәзин бизә рәһбәр сечдији шәхс өзүнү һәмишә мүнәтләг һаким, һәртәрәфли билијә малик һесаб етдији үчүн һеч кимлә мәсләһәтләшмәдән билдијини едир вә јухарыдан она тапшырыланлары һәјата кечирмәјә чалышыр. Игтисадчыларымыз инди демәјә чәсарәт едирләр ки, ағыр зәһмәт вә һәјат үчүн зәрәрли олан кимјәви маддәләр һесабына әмәлә кәлән вә учуз гијмәтә сатылан памбыг әкиннини азалдыб онун јеринә тахылчылыг вә малдарлыгы инкишаф етдирмәк лазымдыр ки, әрзаг чәһәтдән башга республикалардан асылы олмајаг. Халг исә һәлә 30-чу илләрдә һөкүмәтин јеритдији бу сijasәтин әлејһинә чыхмыш вә һагг сәсини учалтмышды. Бу е'тираз Әбүлһәсән Әләкбәрзәдәнин (1906—1979) «Јохушлар» романында габарыг шәкилдә әкс олунамышдур:

Бақыдан кәлди Бүнјад,
Кәнди ејләди бәрбад,
Нә гыз галды, нә арвад,

*—Јери кәлмишкән гејд едәк ки, 1845-чи илдә Шинмәли Азәрбајҹанда 17 617 мин пуд бугда, 6 919,4 мин пуд арпа, 2 315,7 мин пуд дүјү истәһсал едилмиш вә бу мәнвә сурларын 1/5 сатылмышдыр. (Бах: Ә. М. АХУНДОВ. А.—К. Бакиханов, эпоха, жизнь, деятельность, Баку, 1989, с. 31).

Сағ ол, ај белә Бүнјад,
Вар ол, ај белә Бүнјад.

Ғәјнатамды Бабачан,
Нушу, Гумру јанбајан,
Памбыг әк, өл ачындан,
Сағ ол, ај белә Бүнјад,
Вар ол, ај белә Бүнјад [18].

Бөјүк Вәтән мүнәрибәсиндән әввәл клубларда, мәдәнијјәт сарајларында белә бир сатирик сәһнә мүнәјиш етдирилди:

Гыз анасына дејир ки, бағ гоншумузун гызлары—Күллү, Пәри, Хәдичә һәр күн кејиниб киноја, театроја кедирләр, сән исә мәнә ичазә вермирсән. Ана гызына чаваб олараг дејир:

Сән онлара бахмакинән, онлар коммунистдиләр,
Өзләри өз әлләриңлә рузуларны кәсдиләр.

Ананын сатирик диллә дедији сөзләр әслиндә һәгигәт иди. Бу күн дә актуалдыр. Истәр Мәркәз, истәрсә дә республика рәһбәрләринин апардыглары биртәрәфли сijasәт нәтичәсиндә республикалар әсасән ики група бөлүнмүшдүр: христиан вә мүнәсәлман республикалары. Христиан республикалар ичәрисиндә исә Прибалтика республикалары вә Ермәнистан хүсуси јер тутур. Бүтүн бунлара бахмајараг, 70 ил әрзиндә бизә ашыламаға чалышмышлар ки, куја Русијанын халглар һәбсханасындан азад олмушуг. Мүнәтәгил, демократик, һуманист, бәрабәрһүгүлу халг вә республикајыг. Бу һагда нә гәдәр јаланлар јазылыб, нитгләр сөјләнилмишдир. Инди-инди демәјә чәсарәт едирик ки, 70 ил бизи алдатмыш вә сојмушлар. Фикримизи сүбүт етмәк үчүн чох да узаға кетмәк лазым дејилдир. Азәрбајҹанлылары вәһшичәсинә гырмыш комиссарларын ев музеејләрини, ајағы Азәрбајҹана дәјмәмиш, онун нечә вилајәтини дашнак—коммунистләрин тә'киди илә алыб Ермәнистан вермәклә Ермәнистан республикасы јаратмыш Ленин үчүн бөјүк вә дөбдөбәли музееј, ДТК үчүн ағдашдан, МК үчүн исә мәрмәрдән сарај тикмәк әвәзинә һеч олмәзсә ушаг хәстәханалары тикдирилсәјди, республикамызда ушаг өлүмү һәддән артыг олмәзди. Фикримизи сүбүт етмәк үчүн 1913-чү иллә бу күнү мугајисә едәк:

«1913-чү илдә Азәрбајҹанда әһалинин һәр мин нәфәринә 44,2 ушаг доғулмушдур. Бөјүк Октябр сосиалист ингилабындан сонракы 70 ил әрзиндә бу көстәричи орта һесабла 30 нәфәр олмушдур. Ајры-ајры илләрдә бу рәгәм хејли азалмыш, мүнәрибә илләриндә исә 10 нәфәрә енмишдир. Ушаг доғуму 1962-чи илдән исә мүнәтәзәм олараг азалмышдыр. 1987-чи илдә һәр мин нәфәрә Азәрбајҹанда чәми 26,8 ушаг доғулмушдур ки, бу да 1913-чү илдәкиндән аз гала ики дөфә аздыр...

Ушаг өлүмү әслиндә милләтин мәнви демәкдир. Она көрә өз хәјанәт вә чиннајәтләрини халгымыздан кизләтмәк үчүн «рәһбәрләримиз» ән асан јола әл атмышлар. Ушаг өлүмү фактларыны мүмкүн гәдәр аз көстәрмәк! «Әһалинин сосиал-игтисади вә мәдәни-мәишәт шәраити јахылашдырылдығындан ушаг өлүмүнүн ешидән һәкимләримизин ағзы нә иди ләри «рәһбәрләрин» дилиндән ешидән һәкимләримизин ағзы нә иди ки, өлән ушагларын һамысыны гејдә алсынлар...

Биз дә аллаһымызы унудуб, бәндәләримизә шүкүр еләјирик ки, кәләчәјимиз парлагдыр! Бирдән көзләримизи ачыб «Аргументы и факты» гәзетинин 1989-чу ил 45-чи нөмрәсиндә охујуруг: «Тәһлиләр көстәрир ки, Орта Асија Азәрбајҹан вә Газахыстан республикаларынын кәнд

жерләрində ушаг өлүмүнүн һәгиги сәвијјәси фактики гејдә алынмыш өлүмләрә әсасланан һесабат кәстәричиләриндән 1,2—2 дәфә јүксәкдир». Бу о демәкдир ки, әкәр Азәрбајҗанда доғулан һәр мин ушагдан 25-нин өлдүјү кәстәрилирсә, демәли, 50-си өлүр... Азәрбајҗанда ушаг өлүмүнүн сәвијјәси атом бомбасы атылмыш Хиросима вә Нагасаки шәһәрләриндәкинә нисбәтән он дәфә артыгдыр...

Лерикдә кечән илин 6 ајы әрзиндә 916 ушагдан 135-и патолокија илә доғулмуш, 51-и исә өлмүшдүр...

Јапонијада, Исвечдә, Финландијада, АФР-дә доғулан һәр мин ушагдан ән чоһу 5-и өлүр, Азәрбајҗанда ән азы 50-си. Өлү вә шикәст доғуланлары, бөјүјәндә ағлы вә шүүрү чатышмајанлары да онларын үстүнә кәлин!» [19].

Әдәбијјат

1. «Шејпур» топлусу, № 4, 19 мәһәррәм 1337 (27 октябр 1918).
2. Һәмин топлу, № 8, 3 рәбиул-әввәл 1337 (7 декабр 1918).
3. «Бәсирәт» гәзети, 9 август 1919.
4. Јенә орада, 1 апрел 1919.
5. Јенә орада.
6. Јенә орада.
7. М. Һади, Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бақы, 1978, с. 332.
- 8—9. Һәр ики ситат Азәрбајҗан ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту мәтншүнәслыг шәбәсиндә чапа һазырланмыш «XX әср Азәрбајҗан әдәбијјаты мүнәтәхәбаты» китабынын әлјазмасындан көтүрүлмүшдүр.
10. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 51-чи чилд, Бақы, 1984, с. 191—192.
11. Јенә орада, с. 372—373.
12. Ситат П. Әзизбәјованын «Сәдагәтли ленинчи, аловлу бейнәлмиләлчи» адлы мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 22 ијул 1988-чи ил).
13. Ленин һаггында кениш мәлүмат үчүн бах: Николай Бердяев, Истоки и смысл русского коммунизма, журн. «ЮНОСТЬ», 1989, № 11, с. 80—93.
14. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1984, с. 181.
15. Дејилән сөз јадикардыр, Бақы, 1987, с. 73—74 (топлајаны Ч. Рәмзи).
16. Јенә орада, с. 91.
17. Дејилән сөз јадикардыр, Бақы, 1981, с. 243.
18. Ә. Әбүлһәсән. Јохушлар, Бақы, 1955, с. 57.
19. Ислам Садыг. Кими алдадырсан, а залым оғлу?, «Јени фикир» гәзети, 16 мај 1990-чы ил.

МӘГСӘД СӘТТАРОВ

МӘДӘНИЈЈӘТ, ДИН ВӘ АТЕИЗМ

Јенидәнгурманын тәләји сијаси, иғтисади вә сәсиал сәһәләрдә көклү дәјишикликләрлә јанашы, һәм дә мәдәнијјәтин һуманистчәсинә әсаслы шәкилдә јениләшмәсиндән асылыдыр. Инди кетдикчә даһа ајдын олур ки, мәдәнијјәт чәмијјәтимизин бүтүн чәһәтләрини һуманистләшдирмәјин, јарадычы потенциалы артырмағын вә чәмијјәт үзвләрини мә'нәви чәһәтдән камилләшдирмәјин ән мүһүм амилидир. Елә буна көрә дә мәдәнијјәт сијасәтинин көкүндән дәјишдирилмәси, мәдәнијјәтин ән актуал проблемләринин јени тәфәккүр бахымындан дәрин вә һәртәрәфли арашдырылмасы индики шәраитдә чидди зәурүрәтә чеврилмишдир.

* * *

1. Мәдәнијјәт үмүмбәшәри әһәмијјәт кәсб едән һадисәдир. Үмуми шәкилдә она инсан фәалијјәтилә јарадылан бүтүн мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин мәчмусу кими тә'риф верилир. Дар мә'нада исә бу анлајыш «мә'нәви мәдәнијјәт» анлајышынын синоними кими ишләдилир.

Мәдәнијјәт инсанла бағлыдыр, о инсан намини инсан тәрәфиндән јарадылмышдыр. Лакин инсанла мәдәнијјәт арасындакы диалектика тәкчә бу дејиләнләрлә мәһдудлашмыр. Чүнки мәдәнијјәтин јарадычысы олан инсанын өзү дә мәдәни сәрвәтләрин истәһсалы просесиндә инкишаф едир, тәкмилләшир. Инсан мәдәнијјәти јаратмагла тәбии мүнһитлән кејфијјәтчә фәрғләнән јени бир мүнһит јарадыр. Мәһз бу мүнһитдә о, мәдәни-тарихи бир варлыг кими формалашыр, сөзүн һәгиги мә'насында инсани варлыға чеврилир, јени мә'нәви-психоложи сифәтләр гәзаныр. Мәһз буна көрә дә фәлсәфи-сәсиоложи әдәбијјатларда мәдәнијјәт һәм дә «инсанда инсанилик өлчүсү» кими сәчијјәләндирилир¹.

Мәдәнијјәтлә инсанын гаршылыгы тә'сир диалектикасынын дигәти чәлб едән мүнһүм тәзаһүрләриндән бири дә одур ки, һәјата јеничә гәдәм гојан һәр бир инсан нәсли өзүндән әввәлки нәсилләрин јаратдығы сәсиал-мәдәни мүнһитлә растлашыр, мөвчуд мәдәни сәрвәтләрдән һөкмән истифадә етмәли олур. Бунунла да о өз мәдәни фәалијјәтини давам етдирир вә јенә дә бу зәминә архаланараг өзүнүн јени мәдәнијјәтини јарадыр. Көрүндүјү кими, мәдәнијјәт вә инсан бир-бирилә диалектик вәһдәтдә олан, бир-бирини гаршылыгы сурәтдә шәртләндирән амилләрдир. Мәдәнијјәт һәјатда инсана һава вә су кими лазымдыр. Образлы диллә десәк, мәдәнијјәт инсанын бүдрәмәјән ајағлары, гүвәтли голларыдыр, ити көрән көзләри, һәрарәтли гәлбидир, варлығыны учалдан зәкасыдыр. камалыдыр.

Шәхсијјәтә пәрәстиш вә дурғунлуг илләриндә чәмијјәтимизин бүтүн сәһәләриндә һәлә дә давам етмәкдә олан бөһран вәзијјәти ја-

¹ Мәсәлән, Бах: Введение в философии, ч. 2, М., из-во поллитературы, 1989, с. 526.

ранмышды. Мәдәнијјәтимиз демократик вә гуманист принципләр әса-сында инкишафдан галмыш, мәдәни-мә'нәви дәјәрләр доғматикләш-дирилмиш рәсми идеоложи концепсијалар мөвгәјиндән гижмәтләндири-лирди. Нәтичәдә үмүмбәшәри дәјәрләрин хејли бир гисми мәдәнијјәт хәзинәсинә ја һеч дахил едилмир, ја да «соснализмә јад һадисәләр» ады алтында бу хәзинәдән чыхарылып атылды. Һазырда ичтимај-јәт өз сәјини мәдәнијјәт саһәсиндә јаранмыш бошлуғу долдурмаға, үз вермиш бөјүк интеллектуал иткени арадан галдырмаға, мәдәнијјәти демократик, гуманист јолларла инкишаф етдирмәјә јөнәлтмишдир. Һәм дә дејә биләрик ки, бу чох мүрәккәб, чәтиндән дә чәтин олан вә-зифәнин һәлли истигамәтиндә сон илләрдә бир сыра әһәмијјәтли нә-тичәләр әлдә едилмишдир. Инди ашкар көрүнүр ки, совет мәдәнијјә-тинин инкишафында гуманист мејл кетдикчә гүввәтләнир, совет хал-ғы илә дүнја халғлары арасында мәдәни әлағәләр кенишләнир, совет адамлары бәшәријјәтин јаратдығы зәнкин билик еһтијатларындан вә диқәр мәдәни-мә'нәви сәрвәтләрдән даһа чох бәһрәләnmәјә хүсуси сәј вә марағ көстәрирләр.

Мәдәнијјәт саһәсиндә мүтәрәғги ирәлиләјишләр һәм дә кечмишин мәдәни ирсинә мүнәсибәтдә баш верән көклү дәјишикликләрлә мүша-јнәт олунур.

Демәк ләзимдыр ки, өлкәмиздә милли республикаларын суверен һүғуғларынын ифрат дәрәчәдә мөһдудлашдырылдығы илләрдә совет халғлары өз милли мәдәнијјәтләрини, сој-көкләрини итирмәк тәһлүкәси гаршысында галмышдылар. Милли көк, милли ирсә милли мәдәниј-јәтин һәм варлығынын, һәм дә тәрәғгисинин мүһүм шәртидир. Ашкар һәғигәтдир ки, һансы халғ өз милли көкү үзәриндә мөһкәм дајанып он-дан ләзымынча бәһрәләнирсә, о өз мәдәнијјәтинин оржиналлығыны го-рујуб сахлаја билир. Әксинә, халғ өз милли мәдәни көкүндән аралы дүшүб ондан ләзымынча истифадә едә билмирсә, онун мәдәнијјәти мил-ли колоритдән, оржинал хүсусијјәтләрдән мәһрум олур.

Һәғигәт наминә демәлијик ки, өлкәмиздә демократија вә ашкар-лығын кетдикчә дәринләшдији индики шәраитдә мәдәни ирсә мүнәси-бәтдә бурахылмыш кобуд сәһвләрин дүзәлдилмәси истигамәтиндә әһә-мијјәтли ишләр көрүлүр, доғматик идеоложи концепсијаларын «гур-баны» олмуш мәдәни-мә'нәви сәрвәтләр дирчәлдилип јенидән мәдәниј-јәт орбитинә дахил едилир. Бу, әлбәттә, механики бир иш сајылмама-лыдыр. Кечмишин мәдәни ирсиндән истифадә едилмәси диалектик бир просесдир. Бурада јени сәһвләрә јол вермәмәк үчүн мәдәни ирсә чидди елми мөвгедән јанашмағ, ону өзүнә хас олан бүтүн дахили зиддијјәт-ләри, мүтәрәғги вә мұһафизәкар чәһәтләри илә бирликдә, өзү дә јени тәфәккүр сүзкәчиндән кеңирәк арашдырмағ тәләб олунур. Бу деји-ләнләр мәдәни-мә'нәви феноменләрдән олан динә дә анд едилмәлидир. Чүнки атеист әдәбијјәтларда динин мүрәккәб структуру, дахили алә-минин зиддијјәтләри нәинки там долғунлуғу илә ачылмамыш, һәтта онун маһијјәтинин, ичтимаи һәјәтдағы ролунун тәһлилиндә чидди сәһв-ләрә јол верилмишдир. Динин тәғгиди биртәрәфли вә чылпағ инкар гәјдасында апарылмышдыр. Бунларын да мәнфи нәтичәләри инди көз габағындадыр. Буна көрә дә дин феноменинин јенидән әсаслы сурәтдә тәдғиг олунуб, онун һағғында даһа објектив вә әһәтәли билијин әлдә едилмәсинә чидди еһтијач дујулур.

Тәғдим едилән мәғаләдә мәдәнијјәт, дин вә атеизмин гаршылығын нисбәтләринин бә'зи нәзәри-методоложи мәсәләләринә тохунулур.

2. Дүнјакөрүшү формасы олан дин мүрәккәб тәбиәтли мә'нәви тә-шәккүлдүр. Буна көрә дә ону тәмкин вә еһтијатла, өзүндә чәмләшдир-дији бүтүн зиддијјәтләри илә бирликдә арашдырыб өјрәнмәк тәләб олунур. Узун мүддәт совет фәлсәфи-атеист әдәбијјатында дин садәчә оларағ тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин инсан башында хәјали, фан-тастик ини'касы кими, әксәр һалларда исә «чаһил тәсәввүрләр топлу-су» кими сәңијјәләндирилмишдир. Бурадан да мәнтиғи оларағ белә нә-тичә чыхарылырды ки, дин инсанлара, чәмијјәтә анчағ зијанлар верән, тарихи тәрәғгигә ләнкидичи тә'сир көстәрән бир һадисәдир. Динин тәһ-лилиндә әсасән бир јол, өзү дә чох заман биртәрәфли апарылан тәғгид-јолу сечилмишди. Һалбуки бу мүрәккәб гурулушлу һадисәнин мәзмү-нунда идраки вә һәјәти әһәмијјәти олмајан чәфәнк тәсәввүрләрлә ја-нашы, мүсбәт үнсүрләр дә вардыр. Чох күман ки, динин әсрләр вә мин-илләр боју јашајуб адамларын шәхси вә ичтимаи һәјәтында әһәмијјәт-ли рол ојнаја билмәси бу үнсүрләрлә даһа чох бағлы олмушдур. Әкәр-дини идеја вә тәсәввүрләр тамамилә зәрәрли бир һадисә олсајды, чә-мијјәт онунла бәлкә дә чохдан видалашарды. Лакин реал бир факт-дыр ки, чәмијјәтин иғтисади-сијаси, соснал-мәдәни тәрәғгиси кедишин-дә дин дә тәрәғги етмиш, камилләшмиш, пиллә-пиллә јүксәләрәк јени-јени формалар кәсб етмишдир. Ејни заманда бу да мәлум һәғигәтдир-ки, илк дини е'тиғад вә тәсәввүрләр инсанларын тәбиәт вә чәмијјәтин мүдһиш гүввәләри гаршысындағы ачизлији, зәифлији үзүндән јаран-мышдыр. Бунунла белә динин тәһлилиндә белә бир чәһәт дә нәзәрдән гачырылмамамыдыр ки, дин һәм дә инсанын нәзәрәт алтына ала бил-мәдији тәбин вә ичтимаи гүввәләр гаршысындағы күчсүзлүјүнү дини-иллүзор тәсәввүрләрлә арадан галдырмағ вәситәси кими өзүнү көстәр-мишдир. Башға сөзлә десәк, инсанларын зәифлији вә күчсүзлүјүнүн ифадәси кими мејдана кәлән дин сөзүн мүәјјән мә'насында һәм дә он-лара «күч-гүввәт» бәхш етмишдир. Динин инкишафынын мүәјјән мәр-һәләсиндә хүсусилә «аллаһ» анлајышынын (сурәтинин) јаранмасы илә инсанлар хәјали олса да өзләринә әзәмәтли бир дајағ, арха тапырлар. Һәр шејин јарадычысы, һәр шејә гадир һесаб едилән аллаһ ејни заман-да адамларын нәзәриндә онларын ән бөјүк хиласкары кими чанланыр. Аллаһ хејирхаһлығ рәмзи, адамлары шәр гүввәләрдән горујан, һеч бир ејби олмајан ән камил мөвчудат шәклини алыр. Елә бу вахтлардан е'тибарән инсанлар өз һәрәкәт вә давраышларыны аллаһа иснад едилән нүмунәләр әсасында гурмуш аллаһын гәзәбини өзләриндән совушдуруб шәр гүввәләр үзәринә јөнәлтмәјә, арзу вә диләкләринә чатмағ мәғсә-дилә бу јүксәк халиғин өнүндә диз чөкүб сәчдә етмәјә, онун мәрһәмәти-нә сығынмаға чалышмышлар. Елә бу вахтлардан да дини шүүрлә әх-нә сығынмаға чалышмышлар. Елә бу вахтлардан да дини шүүрлә әх-лағи шүүрун гаршылығын тәмасында мүһүм бир мәрһәлә ачылмыш-лағи шүүрун гаршылығы ки, әхлаг вә әхлаги мүнәсибәтләр тарихән дини-олур. Хатырладырығ ки, әхлаг вә әхлаги мүнәсибәтләр тарихән дини-шүүр вә дини мүнәсибәтләрдән хејли әввәл јаранмышдыр. Динин меј-дана кәлдији вахтдан исә әхлаги шүүрун инкишафы динин тә'сир-алтында кетмишдир. Ајры-ајры дөврләрдә дини тә'сирин гүввәтләnmә-си илә әхлаги шүүрда һәтта мүһүм кејфијјәт дәјишикликләри белә баш-верә билмишдир. Бу дәјишикликләр сон заманларадәк фәлсәфи-атеист әдәбијјәтда анчағ негатив мә'нада ишләдилән «дини әхлаг» анлајышы илә ифадә олунурду. Биз һәммин анлајыш әтрафында апарылан мүба-һисәләрә тохунмајарағ охучуларын нәзәринә буну чатдырмағы истәр-дик ки, дини шүүр һүдудлары дахилиндә әхлагда баш верән дәјишик-ликләрин һеч дә һамысы бә'зиләринин дүшүндүјү кими, негатив харак-

тер дашымыр. Бу она көрө беләдир ки, дини шүүрун инкишафынын инсбатән жүксәк пилләсиндә етик тәсәввүрләр, нормалар вә идеаллар динлә эн сых әләгәдә инкишаф етмишдир. Дини шүүрун мүтәрәгги әхлаги тәсири барәдә сон фәлсәфә китабларында бириндә белә дејилір: «аллаһа дини-етик мүнәсибәт чох заман етикаја парлаг, үрәкачан характер верир ки, бунула да о жүксәк үмүмбәшәри дәјәрләрин формалашмасына көмәк кәстәрир».¹

Динин позитив әхлаги әһәмијјәти онун садә үмүмбәшәри әхлаг нормаларына мүнәсибәтиндә даһа ајдын көрүнүр. Әлбәттә, хејирхәһ-лыг, гајғыкешлик, әдаләтлик, доғручулуг вә с. кими садә әхлаг нормалары, әмәк просесиндә, инсанлар арасында гаршылыгы әләгә вә мүнәсибәтләрин тәшәккүлү просесиндә јараймышдыр. Дин исә бунлара бикәнә галмамышдыр. Мүтәрәгги әхлаг нормалары дини китабларда мәдһ едилмиш, ичтиман гурулушун характериндән асылы олмајараг гејри-әхлаги һәрәкәт вә давраһышлар, вәһши инстинкт тәзаһүрләри аллаһ адында пилләниб ләһәтләндирилмишдир. Гәтијјәтлә демәк олар, дини китабларда адамлар төвснјә едилән әхлаги нәсиһәтләр нә гәдәр думанлы вә мүчәррәд көрүнсәләр дә, чәмијјәтдә әхлаги сафлығын го-рунмасында, адамлары пис һәрәкәт вә әмәлләрдән чәкиндирмәкдә он-алрын рол вә әһәмијјәти бөјүк олмушдур.

Бизә бәлли олан бүтүн динләр өз тәлим вә мәрәсимләринин характеринә, һәмчинин бу мәрәсимләрин ичра үсулларына вә диқәр әләмәт-ләрә көрә бир-бириндән фәргләнир. Ејни заманда бүтүн динләрә хас олан үмуми чәһәтләр дә вар. Бу үмуми чәһәтләрдән бири кими ону кәстәрмәк олар ки, һәр бир дин өзүнү мәишәт, адәт вә ән'әнәләрин са-һибкары кими кәстәрмиш, давраһыш нормалары вә гајдаларыны ии-зама салыб рәсмиләшдирмиш, адәт-ән'әнәләрин камил формаја дүшмә-синдә јахындан иштирак етмәклә бәрәбәр, һәм дә онларын нормал фәалијјәт кәстәрмәсинә әлверишли шәрант јаратмышдыр. Бунула да дин чәмијјәт һәјатында чох мүнүм мәдәни-тарихи рол ојнамышдыр. Лакин демәлијик ки, динин мәдәни-тарихи ролу бунула мәһдудлаш-мыр. Динин ичтиман шүүрун фәлсәфә, инчәсэнәт вә с. кими формала-ры илә гаршылыгы әләгәси вә тәсири саһәсиндә дә онун позитив ролунун бир чох парлаг тәзаһүрләринә раст кәлинир.

Араларындакы фәргләрин бөјүклүјүнә бахмајараг, дин вә фәлсәфә бир-биринә јахын, һәтта гоһум олан мәнәви тәшәккүлләрдир. Бу, һәр шејдән әввәл, онларын һәр икисинин дүнјакөрүшү формасы олмасын-дан, арашдырдылары проблемләрин хејли бир гисминин тәгрибән ејнилијиндән ирәли кәлир. Бу бир дә онула шәртләнир ки, дин фәл-сәфәнин јаранмасы вә сонракы инкишафынын мүнүм идеја мәнбәләрин-дән бири олмушдур. Мәсәлән, гәдим јунан фәлсәфәси јунан әсатирлә-ри илә јанашы, һәм дә чоһаллаһлыға әсасланан дини идеја вә тәсәв-вүрләр зәмининдә тәшәккүл тапмышдыр. Орта әсрләрин фәлсәфи фи-кирләри исә тәкаллаһлыг идејасына әсасланан динләрлә јахындан бағлы олмушдур. Мәлум һәгигәтдир ки, орта әср Гәрбиндә мәнәви һә-килсә һудудлары дахилиндә инкишаф едир, фәлсәфә илә мәшғул олан-дини мәнбәләриндән әхз едирдиләр. Орта әсрләрдә исламын јайылды-ғы Шәрг өлкәләриндә дә фәлсәфи фикрин инкишафында, онтоложии вә

Лакин гејд едәк ки, динлә фәлсәфәнин гаршылыгы әләгәсиндән диндә позитив чәһәтин олмадығы нәтичәсини чыхаранлар да вар. Бе-ләләринин фикринчә, диндән јалһыз идеалист фәлсәфә бәһрәләнир ки, бу да барвермәз бир чичәкдир. Бу чүр үсулла динин позитив ролунун инкар едилмәси әсла инандырычы дејил. Ахы, идеалист философларын үмүмбәшәри фәлсәфи фикир хәзинәсинә вердикләри төһфәләр һеч дә аз олмамышдыр. Мәсәлән, диалектика нәзәријјәсинин ишләнилиб һа-зырланмасында гәдим дөврүн мәшһур идеалист философларындан Сократ, Платон вә Аристотелин, классик алман фәлсәфәсинин нүмајән-дәләриндән Кант вә Һекелин елми хидмәтләри һамыја бәллидир. Фәл-сәфәнин диқәр проблемләринә, хусусилә инсан проблеминә даир дә идеалист философлар тәрәфиндән бир чох гијмәтли идеја вә фикирләр сөјләнилмишдир. Үмумијјәтлә, фәлсәфи тәлимләр—бунлар истәр ма-териалист олсун, истәрсә дә идеалист, конкрет ичтиман мүнһитлә бағлы олуб дөврүн һәјат тәрзини, мәдәнијјәтинин изләрини өз үзәриндә да-шыјырлар. Һекел фәлсәфәни заманын мәнәви квинтессенсијасы, эпоха-нын мәнлик шүүру адландырырды. Көрүндүјү кими, онун бу уғурлу-ифадәсиндә фәлсәфә мүхтәлиф һиссәләрә парчаланмадан бүтөв һалда көтүрүлүб мәдәнијјәтин мүнүм бир феномени һесаб едилирди.

Динин мәдәнијјәтин мүнүм тәркиб үнсүрү олдуғуну онун инчәсә-нәтлә гаршылыгы әләгәсинин мәһсулу кими јаранан бир чох сәнәт нүмунәләри дә тәсдиғ едир. Тәдғигатлардан бәлли олдуғу кими, чох гәдим мәишәјә малик олан инчәсэнәт узун әсрләр боју динлә гаршы-лыгы әләгә шәрантиндә инкишаф етмиш, һәтта мүәјјән дөврләрдә (мә-сәлән, орта әсрләрдә) о инчәсэнәт әсәрләринин идеја мәзмунунун әса-сында дурмушдур. Көркәмли сәнәткарлар тәрәфиндән дини мотивләр әсасында јарадылан әсәрләр—чәкилән рәсмләр, јапылан һејкәлләр, бәс-тәләнән мусигиләр, һабелә тикилән әзәмәтли ибадәт евләри вә с. динә е'тигад бәсләјиб-бәсләмәмәсиндән асылы олмајараг адамлара һәми-шә бөјүк естетик зөвғ вермиш, индинин өзүндә дә һәмин әсәрләр, аби-дәләр мүасир адамлар үчүн түкәимәз бәдii-естетик зөвғ мәнбәләри ола-раг галыр. Буну, әлбәттә, бәзиләринин дүшүндүјү кими, һәмин әсәр-ләрин, абидәләрин тәкчә динлә бағлылығы илә изаһ етмәк доғру ол-мазды. Һәмин әсәрләр, абидәләр она көрә өз жүксәк дәјәрлијини сах-лаја билир, инсанлара даими естетик зөвғ вермәк гүдрәтинә маликдир ки, онлар естетик камиллијин зирвәсиндә дурур. дин дүнјасынын жүксәк долғун бәдii-естетик ин'икасыны өзләриндә тәчәссүм етдирир. Ејни за-манда бу әсәрләрин, абидәләрин дәјәрлилијини мүәјјән едәркән онла-рын дини мотивләрлә ашыланмыш идеја мәзмунуну да нәзәрә алмамаг олмаз.

Беләликлә, бүтүн бу дејиләнләр мәдәни феномен кими дини анчаг бир чәһәтдән—позитив чәһәтдән сәчијјәләндирир. Бунларла јанашы, һөкмән ону да демәк лазымдыр ки, динин чох мүрәккәб мәзмунунда адамларда һәјата гаршы пассив-сәјрчи мүнәсибәт доғуран, онларда фатализм, башга динләрә е'тигад едәнләрә гаршы сојуг мүнәсибәт һисси төрәдән вә диқәр негатив үнсүрләр, чәһәтләр дә вар. Елә бу сәбәб үзүндән, динин инсан һәјатындакы ролу да бирмәналы дејил-дир. Одур ки, тарихин ајры-ајры мәрһәләләриндә динин ојнадығы ролу, дини һәрәкәтларын характерини арашдыраркән онлара конкрет јанаш-маг тәләб олунур. Бу, бизә бәлли олан дүнја динләринин һәр биринин тарихинә даир чоһлу фактла тәсдиғ олунур. Мәсәлән, ислам дининин јарандығы илк дөврләрдә дә о, пәрәкәндә әрәб тајфаларынын ваһид

¹ Введение в философии. М., из-во Политлитературы, 1989, с. 33—34.

бир дөвләтдә бирләшдирилмәсиндә, бунунла да о заманкы эрәб чәмиј-јәтинин игтисади вә мәдәни чәһәтдән тәрәггисиндә әһәмијјәтли рол ој-намышдыр. Эрәб ишғаллары заманы бөјүк инсан тәләфатларынын, таланларын төрәдилмәсинә бахмајараг; исламын Шәрг өлкәләринә јајылмасынын һәмнин өлкәләрә мүтәрәгги тәсирини көрмәмәк олмаз. Мә'лум олдуғу кими, эрәб ишғалындан әввәл Азәрбајчан халгы јени-чә формалашмаға башламышды. Азәрбајчан әразисиндәки әһали әса-сән тајфалар, тајфа бирләшмәләри һалында јашајырды. Дини е'тигад чәһәтдән дә өлкә јекчинс дејилди. Әразинин шималында јерләшән әһа-ли арасында христианлыг, чәнубунда јашајанлар арасында исә зәр-дүштилик кениш јајылмышды. Бә'зи јерләрдә јәһуди дининә е'тигад едилирди. Әһали арасында бүтпәрәстлијин тәзаһүрләри дә хејли гүввәт-ли иди. Исламын Азәрбајчана дахил олуб јајылмасы илә бу дини мүх-тәлифлијә әсасән сон гојулур. Белә шәраитдә дә Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү просеси хејли дәрәчәдә сүр'әтләнир. Исламын Азәрбајчанда јајылмасы һәм дә эрәб әлифбасынын бу вилајәтә кәтирилмәси илә мү-шајиәт олунмушдыр. Бунун да нәтичәсиндә адамларын мүәјјән бир һиссәси савадланмыш, руһани вә дүнјәви әдәбијјатларла таныш ол-муш, мәдәнијјәт аләминә говушмаг имканы әлдә едә билмишди. Даһа сонралар исә эрәб әлифбасына јијәләнәнләрин сајы хејли артмыш, дини вә дүнјәви биликләрин јајылма хәритәси кенишләнмиш, мәктәб-ләр шәбәкәси бөјүмүш, китаб, гәзет, журнал нәшринә башланмыш вә бу иш кетдикчә гүввәтләнмишди.

Бунларла јанашы, ону да демәк лазымдыр ки, бүтүн синфи чәмиј-јәтләрдә һаким синифләр дин вә руһаниликдән өз мәнәфәләри үчүн, мөвчуд сијаси-ичтимаи гурулушу мөһкәмләтмәк вә мүдафиә етмәк үчүн әлверишли бир әләт кими истифада етмишләр. Руһанилијин фәа-лијјәтинин һәмчинин белә бир негатив чәһәтини көрмәмәк олмаз ки, о, узун әсрләр боју чәмијјәтдә тутдуғу јүксәк мөвгәјиндән истифада едә-рәк дини тә'лимләри, еһкам вә гајдалары милјонларын шүүр вә психо-локијасына јеритмәјә чидд-чәһд көстәрмиш, адамларын руһи-мә'нәви аләмини динин тәсирини вә тәзјиги алтында сахламышдыр. Бунун да нәтичәсиндә елмин тәрәггисинин реал имканлары хејли мәһдудлаш-мышды. Лакин демәк лазымдыр ки, динин маһијјәти вә мәзмуну тәкчә бу көстәрилән негатив чәһәтләрлә сәчијјәләндирилә билмәз. Бунун үчүн мүасир дөврүн хүсусијјәтләри, чәмијјәтин вә инсанын руһи вәзиј-јәти вә с. кими амилләр дә нәзәрә алынмалыдыр. Мә'лумдыр ки, ичти-маи һәјатын технократлашдырылмасы просеси инди бизим чәмијјәти-миздә дә сүр'әтлә кедир. Бу просеслә әлағәдар адамларын мә'нәви мүф-лисләшмәси, идеаллардан узаглашмасы, гијмәтли һуманист дәјәрләр-дән имтина етмәси вә с. кими негатив һадисәләр дә артыб чохалыр. Нүвә фәлакәти, еколожи бөһран, бәшәријјәтин дүчәр олдуғу дикәр дәрин зиддијјәтләр адамлары тәлаш вә горху мәнкәнәсинә салыр, он-ларда бәдбин әһвали-руһијјә јарадыр. Белә шәраитдә инсанларын узун әсрлик һәјат тәчрүбәсини өзүнәмәхсус бир тәрздә әкс етдирән, әхлаги дәјәрләр системини горујуб сахлајан диндән инсан сәадәти наминә ис-тифада едилмәси һәјати зәрурәт олур. Ејни заманда белә бир реал факты да нәзәрә алмамаг олмаз ки, инди дин хадимләринин хејли бир гисми милитаризм әлејһинә гәтијјәтлә чыхараг инсан нәслини өлүм фә-лакәтиндән хилас етмәк, үмүмбәшәри дәјәрләри горујуб сахламаг уғ-рунда сәјлә чалышыр, бу ишдә сәмијјәт көстәрир. Буна көрә дә демократик ичтимаијјәтин дин вә руһанилијә мүнасибәти јени тәфәк-

күр әсасында гурмаг тәләбини биз тамамилә һаглы вә әдаләтли һесаб едирик.

3. Динә рәғбәт бәсләјәнләрин сајынын кетдикчә артдығы бир шә-раитдә адамлардан тез-тез белә сөzlәр ешидирик: «атеизмин зәрәрли маһијјәти өзүнү ачыг шәкилдә бүрүзә верир», «атеизм практикада өзү-нү доғрултмады», «атеизмин артыг јашамаға һаггы јохдур» вә с. Бу, доғруданмы беләдир? Атеизмә әввәлки мүнасибәт көкүндән дәјишди-суаллара инандырычы чаваб верилмәлидир. Бу исә атеизмин мә'на вә мәзмунуну, социал-мәдәни тәрәггидәки рол вә әһәмијјәтинин елми тәһлили әсасында мүмкүндүр.

Атеизмин мејдана кәлмәси динлә бағлыдыр. О, динин инкары зәми-ниндә јаранан идеја һадисәсидир. Атеизмин бә'зи әлејһдарларынын иддиасынча куја о, Советләр өлкәсиндә коммунист идеалокијасынын тәсирини алтында сүн'и сурәтдә јарадылмыш вә гурашдырылмыш идеја вә тәсәввүрләр јығымыдыр. Бу, објектив һәгигәтдән узагда дуран, бү-түнлүклә јанлыш бир иддиадыр. Чүнки атеизмин узун әсрлик тарихи вар, вәтәни дә дүнјанын бүтүн өлкәләридир. Динин кәскин тәнгидчиси олан атеизм елм вә мәдәнијјәтин, инсан практикасынын, һабелә дини иде-ја вә тәсәввүрләрин инкишафы илә әлағәдар инкишаф етмиш, тәкмил-ләшмиш, нәһајәт мүасир шәклә дүшмүшдүр. Динин тәнгидинә јөнәл-дилмиш атеист фикирләр һеч дә һәр заман тутарлы вә дәрин олмамыш-дыр. Белә ки, елмин һәлә кифајәт дәрәчәдә инкишаф етмәдији дөвләр-дә атеизм даһа чох адамларын күндәлик һәјатларында, социал-тарихи, јарадычылыг просесиндә топладығы елми биликләрә, сағлам дүшүнчә-нин вә интуисијанын нәтичәләринә әсасланырды. Бунунла белә, өз ин-кишафынын бу мәрһаләсиндә дә атеизм дин хидмәтчиләриндә өзүнә гаршы гәзәб вә нифрәт һисси доғурмуш олса белә, чәмијјәтдә мүтәрәгги һадисә кими өзүнү көстәрмишди. Инсан һәјатында атеизмин мүтәрәгги ролу башлыча олараг онунла шәртләнир ки, дини дүшүнчә вә тәсәв-вүрләрдән фәргли олараг о, инсана аллаһдан асылы бир варлыг кими бахмыр, инсаны аллаһ итаәтиндән чыхарыб она там мүстәгиллик верир, онун сәјини јашадығы вә фәалијјәт көстәрдији дүнјанын сирләринә бәләд олмаға истигамәтләндирир, һәјатда зирәк вә фәал олмасына јахындан көмәк едир. «Өз күчүнә архаланмалы!» девизи атеизм үчүн сәчијјәвидир.

Атеизм инсанлары јанылмалардан, сахта тәсәввүрләрдән чәкиндир-мәклә онларын елми биликләрә јијәләнмәсинә әһәмијјәтли тәсир көс-тәрмишди. Елә бунунла да о, мәдәнијјәт системиндә өзүнә мөһкәм јер тапмышдыр.

Атеизмин ән јүксәк формасы олан елми атеизм диалектик мате-риалист дүнјакөрүшүнүн тәркиб һиссәси олуб, даһа мөһтәшәм мәдәни-мә'нәви күчә маликдир.

Марксизм идејалары илә ашыланмыш елми атеизм дин феномени-нин өјрәнилмәсиндә атеизмин әввәлки формаларындан хејли габаға кетмиш, дин тарихи вә динин мәзмун вә маһијјәти һаггында елми чә-һәтдән әсасландырылмыш дәјәрли фикирләр сөјләмишди.

Бунунла бәрәбәр, ачыг е'тираф едилмәлидир ки, ичтимаи елмләр-дән бири олан елми атеизм узун илләр доғматикләшдирилмиш идеоло-жи концепсијаларын чох күчлү тәсир вә тәзјигинә мә'руз галмышдыр. Бу фәнн «коммунист» тәблиғаты истигамәтиндә елә тәһриф едилиб вулгарлашдырылмышдыр ки, демәк олар о өз һәгиги елми симасыны итирмишди. Бунун тәсдиги үчүн бир сыра мисаллара мүрациәт едәк.

мында дини е'тигад үнсүрлөрүнүн олмасы неч кәсдә тәэччүб доғурма-малыдыр. Һәм дә гејд едәк ки, Новруз бајрамынын мәзмунундакы дини е'тигад үнсүрләри мигдары, һәчми вә хусуси чәкисинә кәрә нә бу бајрамын маһијјәтини мүәјјән едир, нә дә онун маһијјәтини тәһриф едиб ејбәчәр һала салыр. Тәдғигатчыларын сүбүт етдикләри кими, Новруз бајрамы ннсанла тәбиәт арасындакы әләгәләрин, инсанын тәбиәтә мүнәсибәтинин хусуси бир ифадәси кими мејдана чыхмышдыр. Баһарын кәлиши илә тәбиәтдә баш верән ојанма, илдә бир дәфә кечә вә күндүзүн мүддәтчә там бәрәбәрләшмәси вахты вә с. һадисәләр Новруз бајрамынын мәзмунунда өз әксини тапмышдыр. О, јарандығы вахтдан халг мәншәтини бәзәмиш халга севинч, шадлыг бәхш етмиш-дир. Буна кәрә дә бу бајрамы халг һәмишә әзиз тутмуш, ону әсрләрчә јаматмышдыр. 20-чи илләрин орталарында Азәрбајҗанда Новруз бајрамынын кечирилмәсинин гадаған едилдијинә бахмајараг, халг кизли шәкилдә олса да ону һәмишә гејд етмишдир. Мә'лум олдугу кими, артыг республика һәкумәти халгын арзу вә истәјини, һабелә Новруз бајрамынын сағлам вә мүтәрәгги маһијјәтини нәзәрә алараг хусуси фәрманла бу бајрамын кечирилмәсини рәсмиләшдирди. Кечмишин мәдәни-мә'нәви ирсинә дүзкүн мүнәсибәтин парлаг ифадәси олан бу тәдбири халгымыз дәрин миннәтдарлыг вә разылыг һиссилә гаршылады.

Дејиләнләр ону көстәрир ки, кечмишин адәт вә ән'әнәләриндән нәјин пис, нәјин јахшы олдугуну онларын дини үнсүрләрлә бағлылығына кәрә мүәјјән етмәк әсла доғру олмазды. Ахы, бүтүн адәт вә ән'әнәләр әсрләр боју дини шүррәла гаршылыглы тәмәсдә олмуш, аз вә ја чох дәрәчәдә динин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Буна кәрә дә адәт вә ән'әнәләри арашдырыркән белә бир ме'јардан чыхыш етмәк доғру оларды ки, һәр һансы бир адәт-ән'әнә мүасир адамларын мәдәни-мә'нәви тәләбләринә нечә чаваб верир. ичтиман һәјатда о нә кими рол ојнајыр. Бизчә, кечмишин адәт-ән'әнәләринә бу ме'јарла јанашылмаса бу саһәдә өзүнү көстәрән һәрч-мәрчлијә сон гојулар, тарихи һагг дүзкүн бәрпа едиләр. Һәмчинин вахты чохдан кечмиш примитив адәтләри јенидән дирчәлиб мәншәтә дахил етмәк чәһдләринин дә гаршысы алынар.

Мәгаләнин сонунда бир даһа гејд едәк ки, мүасир елми атеизм һәгигәтән дәрин бәһран кечирир. Бу елмин гүсүр вә зәиф чәһәтләри ону елә бир вәзијјәтә салмышдыр ки, һәтта пешкакар атеистләрдән бә'зиләри һөвсәләсизлик көстәриб ондан үз дөндәрмәли олмушлар. Буна, әлбәттә, һагг газандырыла билмәз. Нәзәрдән гачырмамаг лазымдыр ки, атеизм елми дүнјакөрүшүнүн мүһүм бир үнсүрүдүр, о гијмәтли мәдәни-мә'нәви сәрвәтдир. Буна кәрә дә атеизм доғматик идеолокијанын төрәмәси олан һәр чүр нөгсан вә сәһвләрдән тәмизләнмәли вә һәгиги елм шәклинә салынмалыдыр.

М. М. Саттаров

КУЛЬТУРА, РЕЛИГИЯ И АТЕИЗМ

В статье рассматривается религия как феномен духовной культуры, имеющий весьма сложную природу, сочетающий в себе как положительные, так и отрицательные черты. Делается вывод о том, что без учета этих сторон нельзя дать объективную оценку роли религии в историческом процессе и общественной жизни. Показывается также культурно-историческая ценность атеистических представлений и взглядов. Вместе с тем в статье критически анализируется нынешнее состояние атеистической мысли, во многом связанное с воздействием догматической идеологии. Подчеркивается необходимость освобождения атеизма от догматических оков и обогащения его содержания на основе современной практики, науки и культуры.

АЗӘРБАЈҖАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1990, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Серия истории, философии и права, 1990, № 3

А. М. ШУКУРОВ

О МЕТОДОЛОГИИ КЛАССИФИКАЦИИ СОВРЕМЕННЫХ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ

Диалектика современного этапа истории человечества такова, что многие проблемы общественного развития приобретают глобальные масштабы. Стремительное развертывание научно-технической революции, по-разному протекающей в странах с противоположным социальным строем, интернационализация общественной жизни, химическое использование природных богатств и пренебрежительное отношение к интересам человека и человечества при капитализме — вот далеко не полный перечень причин изменения масштабов старых и проявления новых общечеловеческих, планетарных глобальных проблем современности. «Современный мир, — отмечалось на XXVII съезде КПСС, — сложен, многообразен, динамичен, пронизан противоборствующими тенденциями, полон противоречий. Это мир сложнейших альтернатив, тревог и надежд. Никогда прежде наш земной дом не подвергался таким политическим и физическим перегрузкам. Никогда человек не взимал с природы столько дани и никогда не оказывался столь уязвимым перед мощью, которую сам же создал» [1].

С позиций марксизма-ленинизма глобальными являются проблемы, которые затрагивают интересы всего человечества, которые обостряются до превращения в тормоз прогресса и угрозу гибели человеческой культуры и требуют для своего решения усилий и сотрудничества всех членов мирового сообщества.

К числу подобного рода проблем следует отнести проблемы войны и мира, взаимоотношений общества и природы, рационального и комплексного использования природных ресурсов, разработки и претворения в жизнь активной демографической и урбанистической политики, оптимальной стратегии охраны окружающей среды, ликвидации таких проявлений социальной несправедливости, как голод, нищета, безграмотность, проблемы здравоохранения и др. Уже из этого простого перечисления видно, что глобальные проблемы представляют собой сложную, многоаспектовую и многоуровневую систему, что приводит к двум выводам: а) исследование происхождения, сущности глобальных проблем и поиск эффективных путей их решения могут быть успешными лишь при совместной деятельности представителей всего спектра наук (естественных, технических и общественных); б) плодотворное решение глобальных проблем возможно лишь на основе широкого международного сотрудничества, при участии всех государств и народов.

«Решать общечеловеческие, глобальные проблемы силами одного государства или группы государств нельзя, — отмечалось на XXVII съезде КПСС, — Здесь необходимо сотрудничество большинства стран. Масштабе, тесное конструктивное взаимодействие большинства стран. Сотрудничество на основе полного равноправия, уважения суверени-

тета каждого, на основе добросовестного выполнения принятых обязательств, норм международного права. Такое категорическое требование времени, в которое мы живем» [2].

Общечеловеческий характер глобальных проблем ни в коем случае не лишает их конкретных черт, которые зависят от социального контекста, в котором они появляются и проявляются. Поэтому и комплекс знаний о глобальных проблемах (глобалистика) не может быть социально, политически и идеологически нейтральным, так как познавательная и практическая деятельность, направленная на анализ и решение глобальных проблем, развертывается в сложную эпоху существования двух противоположных мировых систем — социализма и капитализма.

В этих условиях глобалистика, как новое направление научных исследований, превращается в мощное идеологическое оружие, борьба за обладание которым с каждым днем обостряется. Наши идейные противники все чаще используют глобалистику, в частности, такие ее разделы, как экология и демография, именно в классово-идеологических целях применяют ее как мощный рычаг психологической обработки масс, как средство апологии капитализма и дискредитации социализма. Идеологические аспекты глобально-экологических проблем и паразитирование на них буржуазной пропаганды создали новое явление в процессах общественного сознания, открыли новый важный фронт идеологической борьбы, требующий контрастных мер со стороны марксистских ученых.

Многие буржуазные идеологи выдвигают теории и доктрины, дезориентирующие усилия мирового сообщества, направленные на решение глобальных проблем и, в частности, на выработку оптимальной стратегии взаимодействия с природой. Выполняя апологетические функции, буржуазная пропаганда переносит старые средства фальсификации социализма в новую сферу — сферу глобалистики. Привнося дух антикоммунизма и антисоветизма в область социальной экологии, буржуазные идеологи тем самым выступают противниками единых действий человечества по отношению к среде его жизни. Поэтому сопоставление марксистских и буржуазных концепций глобальной экологии и анализ идеологического аспекта этих концепций имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение, ибо это, в конечном счете, позволяет, с одной стороны, устранить все препятствующее, а с другой стороны, использовать все содействующее скоординированному международному сотрудничеству, которое является важнейшим и неперемennым условием успешного решения глобальных проблем вообще и социально-экономических в частности.

Хотя глобалистика как система научных знаний находится еще в процессе становления как в нашей стране, так и за рубежом, однако в силу своей многоаспектности, комплексности и острой актуальности в этой области за последние два десятилетия возникла поистине необъятная литература [3]. Марксистские ученые внесли значительный вклад в разработку теоретико-методологических основ глобальных проблем, детально проанализировали их сущность, общие и специфические черты, выявили связи с социальными, политическими, экономическими, культурными и природными процессами современности, наметили пути их успешного решения. Советской науке принадлежит неоспоримое лидерство в разработке философских и мето-

дологических основ глобальных проблем современности, в анализе экономических и социально-политических аспектов развития мировой цивилизации.

В советских исследованиях предпринималось несколько попыток классификации всего потока литературы по глобалистике. Наиболее удачной нам представляется классификация И. Т. Фролова [4], которую, на наш взгляд, следует уточнить и дополнить. И. Т. Фролов условно выделяет шесть основных направлений изучения глобальных проблем: 1) философско-методологическое, связанное с разработкой понятийного аппарата, введением глобалистики в современную систему знания; 2) естественно-научное и научно-техническое, в рамках которых рассматриваются актуальные проблемы научно-технического прогресса; 3) социально-экономическое, анализирующее специфику современных общественных процессов в связи с различными системами и принципами хозяйствования; 4) политико-идеологическое, анализирующее главным образом воздействия всего комплекса глобальных проблем на политический климат эпохи, социокультурные процессы действительности; 5) прогностическое, ориентированное на выявление перспективных тенденций развития отдельных глобальных проблем и их совокупности (оно включает и глобальное моделирование); 6) критическое, связанное с анализом буржуазных концепций глобальных проблем.

К этим направлениям следует добавить правовое и международное, которые стали особенно интенсивно разрабатываться в последние годы. Философское направление следует дополнить социалистическим, а прогностическое — историческим. С учетом этих дополнений мы выделяем восемь основных направлений исследования глобальных проблем в марксистской литературе: 1) философско-социологическое; 2) естественно-научное и научно-техническое; 3) социально-экономическое; 4) политико-идеологическое; 5) правовое; 6) историко-футурологическое; 7) международное; 8) критическое.

Все эти направления были представлены на Всесоюзном симпозиуме «Марксизм-ленинизм и глобальные проблемы современности» (июнь 1983 г.), по материалам которого изданы две обобщающие монографии советских ученых [5], и на международной конференции ученых социалистических стран «Социализм и глобальные проблемы современности» (Прага, июнь 1985 г.).

Большой вклад в разработку логико-методологических и социально-философских аспектов глобальности внесли Д. М. Гвишиани, В. В. Загладин, П. Н. Федосеев, И. Т. Фролов и др. [6].

Среди ученых, исследующих естественнонаучные и научно-технические аспекты глобальных проблем, выделяются М. И. Будыко, И. П. Герасимов, Н. Н. Моисеев, П. Л. Капица, С. П. Капица, В. А. Энгельгардт и др. [7].

Социально-экономическим аспектам глобальных проблем посвящены работы А. Г. Гранберга, О. Т. Богомоллова, Ан. А. Громыко и В. В. Ломейко, В. С. Дадаяна, М. М. Максимовой, С. М. Меньшикова и др. [8].

Правовые и международные аспекты глобальных проблем исследуются в работах А. В. Алексеева и Н. Т. Алексеевой, Г. С. Хозина, Ю. Е. Федорова и др. [9].

Фундаментально исследован прогностический аспект глобальных проблем в работах Э. А. Араб-Оглы, И. В. Бестужева-Лады, В. П. Рач-

кова, Г. Х. Шахназарова и др. [10]. Следует отметить, что пока еще недостаточно разработан исторический аспект глобалистики.

Глубокий и всесторонний критический анализ буржуазных концепций глобалистики дан в работах многих советских исследователей: Э. А. Араб-Оглы, Д. М. Гвишиани, Г. И. Иконниковой, В. М. Лейбина, И. Т. Фролова, Г. С. Хозина, Г. Х. Шахназарова и др. [11].

Во многих работах в той или иной мере рассматриваются политико-идеологические аспекты глобальных проблем. Но пока еще нет всестороннего политико-идеологического анализа как всего комплекса глобалистики, так и отдельных глобальных проблем. Это задача, которую предстоит решить советским обществоведам в ближайшее время. Внести посильный вклад в решение этой задачи, проанализировав идеологический аспект одних из важнейших глобальных проблем — экологических — цель настоящей работы.

Экологические проблемы привлекают в последнее время пристальное внимание представителей многих наук. За последнее десятилетие защищен ряд кандидатских и докторских диссертаций, в которых анализируются многие, в том числе социально-философские аспекты взаимодействия общества, человека и природы [12; 13]. Многие из этих исследований отражены в монографиях и сборниках.

Попытку классификации экологических исследований предпринял И. Д. Лаптев. В своей книге «Экологические проблемы» он, «не претендуя на исчерпывающий охват и безусловную четкость классификации» [14], выделил пять направлений исследования экологических проблем: 1) теоретико-методологическое; 2) экономическое или ресурсное; 3) историко-футурологические; 4) международное; 5) ранно-правовое.

Мы тоже не претендуем на «исчерпывающий охват» и «безусловную четкость», однако считаем необходимым сделать некоторые дополнения и внести большую четкость в классификацию. Нам представляется, что в классификации И. Д. Лаптева нет единого основания и поэтому спутаны разные аспекты: кто изучает (наука), что изучает (предмет), как изучает (метод) и для чего изучает (мировоззрение). Если развести эти аспекты, то можно дать по разным основаниям следующие классификации экологических исследований:

I. С точки зрения научной дисциплины экологические исследования могут быть (и бывают): философские; социологические; в аспекте научного коммунизма; экономические, демографические; географические; исторические, правоведческие (юридические) и т. д.

II. С точки зрения предмета экологические исследования могут быть посвящены: природопользованию; охране природы; природным ресурсам; народонаселению; урбанизации; экологическому воспитанию и образованию; международному сотрудничеству при решении экологических проблем и т. д.

III. В методологическом аспекте экологические исследования могут быть: теоретико-логические; историко-генетические; прогностические (или футурологические); системно-структурные; компаративные (сравнительные); математико-кибернетические и т. д.

IV. По мировоззренческому критерию можно выделить следующие аспекты экологических исследований: социально-политический; идеологический; научный; аксиологический; нравственно-этический; эстетический; религиозный и т. д.

Естественно, что в конкретном исследовании могут соединяться разные аспекты. Например, И. Д. Лаптев исследует социально-политический и идеологический аспект, о чем свидетельствует подзаголовок его книги. Социально-философским и логико-методологическим аспектам экологических проблем посвящены монографии Б. А. Воргора, Ф. И. Гиренко, Э. В. Гирусова, А. А. Горелова, Т. Г. Григоряна, Г. С. Гудожника, А. М. Ковалева, В. Д. Комарова, А. И. Корнеевой, И. И. Кравченко, В. А. Лося, Л. П. Лысенко, Ю. В. Олейнигарина, Е. К. Федорова и других авторов [15], а также коллективные монографии и сборники статей [16].

Экономические аспекты экологических проблем исследуются в работах В. Ф. Бартова, С. М. Загладиной, А. В. Низа, П. Г. Олдака, Н. Ф. Реймерса, В. В. Степина, Н. П. Федоренко, Т. С. Хачатурова и др. [17].

Правовые аспекты экологии рассматриваются в работах Р. К. Гусева, О. С. Комбасова, Е. Н. Лисицына, В. В. Петрова, А. А. Рябова и др. [18]. Международные аспекты экологии анализируются в работах К. В. Ананичева, А. М. Вавилова, В. Васильева, В. Писарева, Г. С. Хозина, В. А. Чичварина и др. [19].

Активно исследуют экологические проблемы географы (В. А. Анушин, И. П. Герасимов, С. Б. Лавров и Г. В. Сдасюк и др. [20]), представители других естественных наук (М. И. Будыко, Ю. А. Израэль, В. П. Казначеев, Ю. Косыгин, Г. И. Марчук, Н. Н. Моисеев, С. С. Шварц и др.) [21].

Советские ученые исследовали экологические проблемы в историческом (В. Д. Блаватский, С. Н. Соломина и др.) и прогностическом (Э. А. Араб-Оглы, И. В. Бестужев-Лада, И. Т. Фролов, Г. Х. Шахназаров и др.) [22] аспектах [23].

В работах А. Н. Гончаренко, В. М. Лейбина, А. А. Павельева, Г. С. Хозина, Ю. А. Школенко, О. Н. Якицкого и др. [24] критически проанализированы основные буржуазные доктрины социальной экологии.

Идеологическому и социально-политическому аспектам экологических проблем посвящены, кроме указанной книги И. Д. Лаптева, работы А. А. Герасимчука; В. Д. Гранова, А. К. Жарицкого, Б. М. Маклярского и др. [25].

Определенный вклад в исследование экологических проблем внесли и ученые Азербайджана [26].

Таким образом, экологические проблемы стали объектом всестороннего научного познания. Но, как в зарубежной, так отчасти и в советской литературе преобладают исследования естественно-исторической стороны взаимодействия общества и природы. И это не случайно, так как значительная часть трудов по этой проблеме создается географами, этнографами, биологами, медиками, энергетиками, океанологами, математиками и т. д. Естественно, что они лишь в незначительной степени затрагивают социально-политические и идеологические аспекты анализа взаимодействия общества и природы. Именно эти аспекты являются сегодня ключом к действительно комплексному, системному анализу этого взаимодействия, ибо сущностью основной проблемы экологических проблем являются социальные взаимоотношения, определяемые фундаментальной закономерностью общественной

венного развития в нашу эпоху — сменой капитализма социализмом. Поэтому пути и методы научного и социального решения экологических проблем неразрывно связаны с теорией научного коммунизма и воплощаются реально в практике коммунистического строительства. Следовательно, анализ современной экологической ситуации в аспекте теории научного коммунизма, с точки зрения единственно возможной коммунистической перспективы ее решения, выступает важнейшим направлением исследования экологических проблем.

Примечания

1. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1986, с. 6.
2. Там же, с. 19.
3. Например, Специальный реферативный журнал ВИНТИ АН СССР только по экологии анализирует информацию из 2 тыс. источников в мире.
4. См.: Фролов И. Т. Предисловие. — В кн.: Лавров С. Б., Сдасюк Г. В. Этот контрастный мир. — М., 1985, с. 11.
5. См.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Земля и человечество. Глобальные проблемы. Серия «Страны и народы», т. 20. — М., 1985.
6. См.: Гвишиани Д. М. Диалектика, системность, глобальное моделирование — Вопросы философии, 1983, № 5; он же. Наука и глобальные проблемы современности. В кн.: Диалектика в науках о природе и человеке. Человек, общество и природа в век НТР. — М., 1983; он же. Системный характер глобального моделирования. В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Загладин В. В. Методологические проблемы исследования глобальных процессов мирового развития. В кн.: Диалектика в науках о природе и человеке. Человек, общество и природа в век НТР. — М., 1983; он же. Глобальные проблемы и социальный прогресс человечества. В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; он же. Программные цели КНСС и глобальные проблемы. — Вопросы философии, 1986, № 2; Загладин В. В., Фролов И. Т. Глобальные проблемы и судьбы человечества. Глобальные проблемы. — М., 1987; Федосеев П. Н. Философия и научное познание. — М., 1983; Фролов И. Т. Философия глобальных проблем. — Вопросы философии, 1980, № 2; он же. Перспективы человека. — М., 1983; он же. Человек и его будущее как глобальная проблема современности (научный, социальный и гуманистический аспекты). В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985.
7. См.: Будио М. И. Глобальная экология. — М., 1977; Герасимов И. П. Конструктивная география. — М., 1976; Калица И. Л. Научный и социальный подход к решению глобальных проблем. — Вопросы философии, 1977, № 1; Калица С. П. Проблемы глобального масштаба в системе общественного сознания. В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Моисеев Н. Н. Человек, среда, общество. — М., 1982; Энгельсгардт В. А. Век науки и ответственность ученого. — Вопросы философии, 1984, № 1.
8. См.: Гранберг А. Г. Моделирование мирохозяйственных взаимосвязей. — Вопросы философии, 1983, № 5; Богомолов О. Т. Страны СЭВ и глобальные проблемы. В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Громыко А. А., Ломейко В. Б. Новое мышление в ядерный век. — М., 1984; Дадая В. С. Глобальные экономические модели. — М., 1981; Максимова М. М. Глобальные проблемы и современный капитализм. В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Меньшиков С. М. Глобальные проблемы и будущее мировой экономики. — Вопросы философии, 1983, № 4.
9. См.: Алексеев А. В., Алексеева Н. Т. Глобальные проблемы человечества и сотрудничество двух мировых систем. — М., 1981; Хозин Г. С. Научно-техническая революция и международные отношения. — М., 1973; он же. В защиту планеты. — М., 1974; Федоров Ю. Е. Международная безопасность и глобальные проблемы. — М., 1983.
10. См.: Араб-Оглы Э. А. В лабиринте пророчества. — М., 1973; он же. Демографические и экологические прогнозы. — М., 1978; он же. Обозримое будущее. Социальные последствия. НТР год 2000. — М., 1986; Бестужев-Лада И. В. Окно в будущее — М., 1970; Рачков В. П. Будущее в исследованиях французских буржуазных

теоретиков. — М., 1986; Шахназаров Г. Х. Социализм и будущее. — М., 1983; он же. Куда идет человечество. — М., 1985.

11. Кроме указанных выше работ Э. А. Араб-Оглы, Д. М. Гвишиани, И. Т. Фролова, Г. Х. Шахназарова, критике буржуазной глобалистики посвящены следующие исследования: Лейбин В. М. «Модели мира» и образ человека. Критический анализ идей Римского клуба. — М., 1982; Хозин Г. С. Глобальные проблемы современности. Критика буржуазных концепций. — М., 1982; Иконникова Г. И. Технологические фальсификации общественного процесса. — М., 1986.

12. См.: Боровик С. Г. Отношение человека к природе как объект морально-эстетического анализа. — М., 1985; Васильев Н. С. Экологическое сознание, генезис и сущность. — Иркутск, 1989; Вебер Э. А. Ценностный аспект взаимодействий общества и природы. — М., 1980; Дудина Н. Е. Учение К. Маркса и Ф. Энгельса о взаимодействии общества и природы и его роль в оценке современной экологической ситуации. — М., 1980; Естина Т. А. Социальные доктрины «экологического общества» и их несостоятельность. — М., 1979; Крылова И. А. Современная экологическая ситуация и проблема социальной ответственности. — М., 1978; Лукьянов А. И. Мировоззренческий аспект экологической проблемы. — Ростов-на-Дону, 1978; Мартиросян Ш. С. Генезис современной экологической ситуации и общественные системы. — Ереван, 1980; Саидова Т. К. Система связей общества и природы в условиях современной научно-технической революции. — М., 1980; Сухнева Н. И. Экологическая политика коммунистических партий экономически развитых капиталистических стран. — М., 1985; Сырбу И. Ф. Методологические вопросы социальной экологии. — Л., 1979; Толдонов В. М. Проблемы экологии и идеологическая борьба по вопросу о путях, перспективах их разрешения. — М., 1979; и др.

13. См.: Комаров В. Д. Философские основания социальной экологии. — Л., 1979; Лантев И. Д. Социально-политические и идеологические аспекты современных экологических проблем. — М., 1980; Лось В. А. Философско-методологические и социальные аспекты взаимоотношений общества и природы. — М., 1983; Мамедов И. М. Экологическая проблема и технические науки (Философско-методологические аспекты). — М., 1982; Школенко Ю. А. Критический анализ буржуазных концепций взаимодействия общества и природы (социально-философские аспекты, экологические проблемы и освоение космоса). — М., 1982 и др.

14. Лантев И. Д. Экологические проблемы. — М., 1982, с. 10.

15. См.: Воронович Б. А. Философские проблемы взаимодействия общества и природы. — М., 1982; Гиренок Ф. И. Экология, цивилизация, ноосфера. — М., 1976; Гирясов Э. В. Система «общество — природа». Проблемы социальной экологии. — М., 1976; Горелов А. А. Экология — наука — моделирование (Философский очерк). — М., 1985; Григорян Т. Г. Природа и общество. — М., 1977; Гудожник Г. С. Научно-техническая революция и экологический кризис. — М., 1976; Ковалев А. М. Взаимодействие общества и природы. — М., 1980; Комаров В. Д. Научно-техническая революция и социальная экология. — Л., 1977; Корнеева А. И. Общество и окружающая среда. — М., 1985; Кравченко И. И. Экологическая проблема в современных теориях общественного развития. — М., 1982; Лось В. А. Человек и природа. Социально-философские аспекты экологических проблем. — М., 1978; Лысенко Л. П. Природа и общество. — Минск, 1976; Олейников Ю. В. Экологические альтернативы. НТР. — М., 1987; Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. — М., 1971; Соломин С. Н. Взаимодействие общества и природы (Философские проблемы). — М., 1983; Тарасенко Н. Ф. Природа, технология, культура. — Киев, 1985; Тугаринов В. П. Природа. Цивилизация. Человек. — Л., 1978; Федоров Е. К. Экологический кризис и социальный прогресс. — М., 1977.

16. См.: Диалектика в науках о природе и человеке, т. 4. Человек, общество и природа в век НТР. — М., 1983; Проблемы взаимодействия общества и природы. — М., 1983; Природа. Человек. Общество. Социальные аспекты экологии. — Рига, 1983; Социальные аспекты экологии. — Минск, 1983; Философские проблемы глобальной экологии. — М., 1983; Человек — природа — общество. — Киев, 1983 и др.

17. См.: Бартов В. Ф. Современный капитализм и природа. Экономические аспекты экологического кризиса. — М., 1976; Загладина С. М. Проблемы рационального природопользования в мировой экономике. — М., 1978; Низ 4. В. Экономика и окружающая среда. — М., 1981; Олдак П. Г. Равновесное природопользование. Взгляд экономиста. — Новосибирск, 1983; Реймерс Н. Ф. Большие качели. — М., 1975; Степин В. В. Экономические основы природопользования. — М., 1982; Федоренко Н. П., Реймерс Н. Ф. Экология и экономика — эволюция взаимоотношений. От «экономики природы» до «большой» экологии. Р кн.: Философские проблемы глобальной экологии. — М., 1983; Хачагуров Т. С. Экономика природопользования. — М., 1982.

Мүасир дөврүн глобал проблемлэри бәшәријјәтин һазыркы инкишаф мәрһәләсини һанунаујғун нәтижәсидир. Кечмишдә локал-мәһәлли характерли проблемләр елми-техники ингилабын тәсири алтында глобал мәзмун алмышды. Елә буна көрә дә сон мин проблемлэрин тәснифаты әтрафында кениш мубаһисәләрә кәтириб чыхармышдыр. Чохаспектлилик һә-бу бахымдан мүәллиф мәғаләдә бир сығ мүддәә вә бахышлары тәнгиди сурәдә нә-мәнтиги шәрһи мәғаләдә башлыча јер тутур.

Мүәллиф проблемлә бағлы мөвчуд тәснифатларын мүсбәт тәрәфини гејд етмәклә јанашы, өзүнүн мүәјјән дәрәчәдә биткин тәснифатыны вермишдир. Мәғаләдә һәмчинин глобал, хусусилә еколожи проблемлэрин һәллинин социалист перспективинин елми-нә-зәри вә практикы әсасландырылмасына хусуси диггәт јетирилмишдир. Бурада парти-ја сәнәдләринә әсасланарағ глобал еколожи проблемлэрин һәлл едилмәсиндә бејнәл-халғ әмәкдашлығын ролу, әһәмијјәти вә лабүдлүү мәсәләләриндән дә бәһс едилир.

18. См.: Гусев Р. К., Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР. — М., 1979; Колбасов О. С. Экология: политика — право. М., 1976; он же. Международно-правовая охрана окружающей среды. — М., 1982; Лисицын Е. Н. Экологическая политика США. — М., 1986; Петров В. В. Экология и право. — М., 1981; он же. Правовая охрана природы в СССР. — М., 1984; Рябов А. А. Природа и закон. — Казань, 1976.

19. См.: Аналичев К. В. Проблемы окружающей среды, энергии и природных ресурсов. Международный аспект. — М., 1974; Вавилов А. М. Экологические последствия гонки вооружений. — М., 1984; Васильев В., Писарев В., Хозин Г. Экология и международные отношения. М., 1978; Чичварин В. А. Охрана природы и международные отношения. — М., 1970.

20. См.: Анушин В. А. Основы природопользования: теоретический аспект. — М., 1978; он же. Проблемы глобального природопользования: географический аспект. — М., 1983; Герасимов И. П. Конструктивная география. — М., 1976; он же. Вклад конструктивной географии в оптимизацию системы «природа—общество—человек». В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Бавров С. Б., Сдаюк Г. В. Этот контрастный мир. Географические аспекты некоторых глобальных проблем. — М., 1985.

21. Будыко М. И. Глобальная экология. — М., 1977; Израэль Ю. А. Экология и контроль состояния природной среды. — М., 1984; Казначеев В. П. Проблемы экологии человека. — М., 1986; Косыгин Ю. А. Геология и охрана природы. В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Марчук Г. И. Математическое моделирование в проблеме окружающей среды. — М., 1982; Моисеев Н. Н. Человек, среда, общество. Проблемы формализованного описания. — М., 1983; он же. Алгоритмы развития. — М., 1987; Шварц С. С. Экологические закономерности эволюции. М., 1982; он же. Экологические основы охраны биосферы. — М., 1975.

22. См.: Блаватский В. Д. Природа и античное общество. — М., 1976, Общество и природа. Исторические этапы и формы взаимодействия. — М., 1981.

23. Кроме указанных выше работ по критике буржуазной глобалистики также: Василенко Л. И. Глобально-экологическое прогнозирование и проблема человека. В кн.: Марксистско-ленинская концепция глобальных проблем современности. — М., 1985; Леваш И. Я. Функции экологического прогнозирования. — там же; Мухин Г. В. Экологические перспективы. В кн.: Земля и человечество. Глобальные проблемы. — М., 1985.

24. Кроме указанных выше работ по глобальной прогностике см.: также: Гончаренко А. Н. Комплексное прогнозирование в системе «общество — окружающая среда». — Киев, 1986; Павельев А. А. Социальный оптимизм и экологический пессимизм. Критика современных буржуазных концепций о взаимодействии общества и природы. — М., 1977; Школенко Ю. А. Философия, экология, космонавтика: критический очерк буржуазных доктрин. — М., 1982; Яницкий О. Н. Экология города: зарубежные междисциплинарные концепции. — М., 1984.

25. См.: Герасимчук А. А. Человек и природа. Критика религиозно-идеалистической интерпретации экологических проблем. — Киев, 1981; Гранов В. Д. Глобальные экологические проблемы и идеологическая борьба. В кн.: Город, природа, человек (Проблема экологического воспитания). — М., 1982; он же. Идеологическая борьба вокруг экологических проблем. — Международная жизнь, 1980, № 11. Жирицкий А. К. Плата за безответственность (Экологический кризис в современном буржуазном обществе и идейно-политическая борьба). — М., 1979; «Зеленые»: идеология и политика. — М., 1985; Маклярский Б. М. Экологический бумеранг: классовые аспекты проблемы охраны окружающей среды. — М., 1980; Экологические проблемы в современной идеологической борьбе. — Киев, 1984.

26. См.: Алескерев М. Н. Природа и закон (на азерб. яз.). — Баку, 1980; Алиев Г. А. Тревожный сигнал. — Баку, 1983; Ахундов М. А. Азербайджанские классики о природе (на азерб. яз.). — Баку, 1980; Будагов Б. А. Бережь природу (на азерб. яз.). — Баку, 1977; Гасанов Х. Н. Природа и мудрость (на азерб. яз.). — Баку, 1981; Мамедов Н. М. Экологическая проблема и технические науки (философско-метрологические аспекты). — Баку, 1982; Новрузов З. Н. След человека (на азерб. яз.). — Баку, 1982; Рамазанов Ф. Ф. Человек и природа (на азерб. яз.). — Баку, 1977; Рамазанов Ф. Ф. Современная научно-техническая революция и охрана окружающей среды (на азерб. яз.). — Баку, 1978, Сафаров Н. Человек и природа, ответственность и гуманизм. — Баку, 1986, Набиев Н. А., Велиев Н. А. Природные ресурсы и экологическая среда (на азерб. яз.). — Баку, 1987 и др.

Р. А. ГЮЛЬАЛИЕВА, Э. С. КЕРИМОВ
О ПОНЯТИИ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ

При исследовании проблем борьбы с преступностью все более значимым и необходимым становится максимально полное раскрытие понятия и сущности уголовного наказания.

Уголовное наказание в социалистическом обществе, как и уголовное право в целом, не является главным средством в борьбе с преступностью. В социалистическом обществе в основе развития средств и методов использования наказания в борьбе с преступностью лежит марксистско-ленинское учение о соотношении убеждения и принуждения. «Прежде всего мы должны убедить, — указывал В. И. Ленин, — а потом принудить. Мы должны во что бы то ни стало сначала убедить, а потом принудить» [1].

Развитие средств и методов уголовного права было бы неверно свести лишь к совершенствованию средств и методов использования института наказания. Но в социалистическом обществе преступность включает в себя совокупность опасных посягательств на строй общественных отношений, искоренить которые невозможно без использования метода принуждения, наиболее острой формой которого является наказание. Поэтому наряду с использованием в борьбе с преступностью сил, которыми располагает общество, необходимо совершенствовать средства и методы принуждения, наказания [2].

Распространенным в юридической литературе является определение уголовного наказания как меры государственного принуждения, применяемой судом на основании закона к лицу, виновному в совершении преступления, связанной с ограничением или лишением этого лица определенных благ, прав и интересов, выражающей от имени социалистического государства отрицательную социально-политическую и юридическую оценку деяния и деятеля и выполняющей задачи кары и воспитания [3].

Уголовное наказание определяют также как индивидуализированную меру государственного принуждения, применяемую только судом на основании закона к лицу, совершившему преступление, связанную с ограничением или лишением его определенных благ, прав и интересов и неотвратимо выражающую от имени государства морально-политическое осуждение преступной деятельности лица [4].

В проекте Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик впервые сформулировано законодательное определение наказания. В соответствии со статьей 28 проекта, наказание есть мера принуждения, применяемая от имени государства по приговору суда к лицу, признанному виновным в совершении преступления, и заключающаяся в предусмотренных законом лишении или ограничении прав и свобод осужденного.

Безусловно, в наказании проявляется уголовно-правовая оценка личности преступника. Вместе с тем, признавая наказание одной из

форм государственного принуждения, следует учитывать следующее. Государственное принуждение — это прежде всего внешнее воздействие на поведение субъекта, осуществляемое посредством применения власти [5]. Формы, способы такого воздействия могут быть различными. Ими могут быть и уголовная ответственность и различные меры принудительного характера, например, направление в лечебно-трудовой профилакторий. Поэтому во всем многообразии форм проявления государственного принуждения следует выделять наказание как совокупность определенных ограничений, лишений, к претерпеванию которых принуждается лицо, совершившее преступление. Являясь одной из форм государственного принуждения, наказание в то же время обладает своей спецификой, отличающей его от иных форм государственного принуждения, наказаниями не являющихся. «Оценка субъективна. Она объективна и материализуется в конкретных правоограничениях и лишениях (правоущемлениях), что делает ее весомой и чувствительной с точки зрения человеческого восприятия и способной вызвать нежелательные для осужденного последствия» [6]. Именно в ущемлениях правового статуса виновного (нанесении того или иного ущерба его интересам) выступает вонне эта оценка и именно они составляют содержание любого вида наказания. Справедливо замечание В. А. Елеонского, что любое наказание только тогда «может оказать на осужденного воспитательное воздействие, когда ущемление его в обладании материальными и духовными благами действительно переживается как страдание» [7]. Следовательно, способностью ущемлять принадлежащие человеку права и свободы, причинять ему определенные тяготы и лишения в целях исправления и перевоспитания виновного, а также общего и специального предупреждения преступлений, и отличается наказание от иных форм государственного принуждения. Вот почему представляется правильным усматривать в наказании «совокупность ограничений, устанавливаемых государством для осужденных, реализация которых обеспечивается государственным принуждением» [8]. Такое понимание наказания не отрицает его тесной связи с государственным принуждением, но в то же время подчеркивает тот важный момент, что последнее является лишь условием реализации наказания, гарантией претерпевания тех ограничений, которые вытекают из приговора, нанесенного судом в отношении лица, совершившего преступление.

Такое понимание наказания позволяет с иной точки зрения взглянуть на понятие объекта карательного воздействия, под которым обычно понимают те блага, права имущественного и неимущественного характера, которых лицо лишается, либо в которых ограничивается. По нашему мнению, понятие объекта карательного воздействия неотделимо от целей наказания. Одной из целей наказания является исправление и перевоспитание виновного, а, следовательно, разрушение антиобщественной ценностной ориентации в сознании виновного и формирование у него новой ценностной ориентации. Поэтому более правильным будет признавать объектом карательного воздействия не сами по себе лишения и ограничения, которым подвергается виновное лицо и которые составляют содержание наказания, а те антиобщественные установки, мотивы, ориентации в поведении виновного, которые привели его к совершению преступления.

В наказании, как в сложной правовой категории, необходимо выделять сущность и содержание. В марксистско-ленинской философии под сущностью понимается «действительное содержание предмета, выражающееся в единстве всех многообразных и противоречивых форм его бытия» [9]. И в праве «сущность выражает то главное, что характеризует предмет, его внутреннюю, наиболее важную сторону, глубинные процессы, протекающие в них. Сущность отражает типичные свойства содержания, являясь концентрированным, обобщенным выражением содержания» [10].

Под содержанием в марксистско-ленинской философии понимается «совокупность частей (элементов) предмета и их взаимодействие между собой и друг с другом» [11]. Содержание — более широкое понятие, включающее в себя элементы, количественно и качественно находящиеся в развитии. И если сущность едина, устойчива, постоянна, то содержание динамично, изменчиво. Поэтому сущность не может быть адекватным выражением содержания.

В теории советского уголовного права по вопросу о сущности наказания существует, во-первых, мнение о том, что сущность наказания складывается из двух частей (элементов) — кары и воспитания и, во-вторых, сущность наказания исчерпывается карой. По нашему мнению, последняя из указанных точек зрения является более правильной, так как наказание — это совокупность лишений, ограничений, налагаемых на лицо, виновное в совершении преступления. Этот вывод подтверждается и анализом таких наказаний, исполнение которых носит разовый, одноактный характер (конфискация имущества, увольнение от должности, штраф и другие). В то же время, являясь сущностью наказания, кара выступает и как средство воспитания [12].

Таким образом, сущностью любого вида наказания, а не просто составной его частью, является кара, выступающая одновременно и специфическим средством воспитания. Под содержанием же наказания, тесно связанным с понятием сущности, следует понимать объем кары, содержащейся в данном конкретном виде наказания. При этом объемом кары соответствующего вида наказания должна признаваться совокупность двух элементов — характера и степени кары, т. е. характер и размер присущих данному наказанию лишений и ограничений — режим и срок лишения свободы, конкретный вид соответствующего наказания, его размер, а также исправительно-трудовое воздействие, входящее в содержание некоторых видов наказаний. Содержание наказания следует, таким образом, определять исходя не только из его сущности, но прежде всего из целей, указанных в статье 20 Основ уголовного законодательства и статье 20 УК АзССР. Следовательно, содержание наказания представляет собой диалектическое единство кары и воспитания. Как справедливо отмечали А. С. Шляпочников и Б. С. Никифоров, «...кара имеет своим содержанием, с одной стороны, лишение или ограничение благ и причинение осужденному страданий в соответствии со степенью его вины, с другой — она воспитывает как самого осужденного, так и других граждан в духе понимания того, что совершенное осужденным деяние отрицательно оценивается государством и обществом и влечет за собой причинение виновному страдания. Именно так мы понимаем ленинское

определение задачи суда, применяющего наказание: «и устрашение, и воспитание» [13].

Лишая, либо ограничивая определенные блага, права и интересы, наказание оказывает психологическое воздействие на осужденного. Следовательно, в способности различных наказаний причинять глубокие моральные страдания и переживания и заключается их возможность оказывать воспитательное воздействие на осужденных.

Примечания

1. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 36, с. 178.
2. Гальперин И. М. Наказание: социальные функции, практика применения. — М., 1983, с. 36—37.
3. См.: Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность. — Л., 1973, с. 16; Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. — Саратов, 1962, с. 155; Курляндский В. И. Уголовная ответственность и меры общественно-го воздействия. — М., 1965, с. 30.
4. См.: Фефелов П. А. О понятии уголовных наказаний. В сб.: Вопросы эффективности уголовно-правовых норм. — Свердловск, 1978, вып. 66, с. 142.
5. Гальперин И. М. Указ. раб., с. 40.
6. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних. — М., 1970, с. 73.
7. Елеонский В. А. Отношение осужденного к наказанию и вопросы повышения эффективности их исправления и перевоспитания в местах лишения свободы. — Рязань, 1976, с. 60.
8. Марцев А. И. Теоретические вопросы общего и специального предупреждения преступлений (Автореф. канд. дис.). — Свердловск, 1975, с. 27.
9. Философская энциклопедия. Т. 5. — М.: Советская энциклопедия, 1970, с. 168.
10. Керимов Д. А. Философские проблемы права. — М., 1972, с. 190.
11. Основы марксистско-ленинской философии. — М.: Изд-во полит. лит. 1976, с. 128.
12. См., напр.: Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. — М., 1973, с. 149—153; Кафаров Т. М. Проблема рецидива в советском уголовном праве. — Баку, 1972, с. 189.
13. Никифоров Б. С., Шляпочников А. С. Некоторые проблемы дальнейшего развития советского уголовного права в свете Программы КПСС. — Сов. государство и право, 1962, № 2, с. 62.

Р. А. Күлалыјева, Е. С. Кәримов

ЧИНАЈӘТ ЧӘЗАСЫНЫН АНЛАЈЫШЫ ҺАГГЫНДА

Чәзаны дәвләт мәчбуријәтинин бир формасы һесап едәркән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дәвләт мәчбуријәти, һәр шејдән әввәл, субъектин давранышына харичи тәсир олуб, һакимијәтин тәтбиги васитәсилә һәјата кечирилир. Мәһз буна кәрә дә чәзаја дәвләт тәрәфиндән мәһкумлар үчүн мүәјјән олуна һәдудийәтләр (мәһрумијәтләр) кими баһмаг лазымдыр, бу һәдудийәтләрин һәјата кечирилмәси дәвләт мәчбуријәти илә тәмин едиллир.

Мүрәккәб һүгуи категорија олан чәзада маһијәт вә мәзмун анлајышларыны фәргләндирмәк лазымдыр. Һәр бир чәзанын садәчә тәркиб һиссәсини дејил, маһијәтин тәзјиг тәшкил едир ки, бу да ејни заманда хусуси тәрбијә васитәсидир. Чәзанын мәзмуну онун маһијәти илә сых бағлы олуб, һәр бир конкрет чәза нөвүндәки тәзјигин һәчминдән ибарәтдир.

Ə. Ə. ƏЛИЈЕВ, В. Ə. МƏММƏДОВ

ШƏКИ ШƏҺƏРИНДƏН ТАПЫЛАН БƏЗИ СИЛАҺЛАР НАГГЫНДА

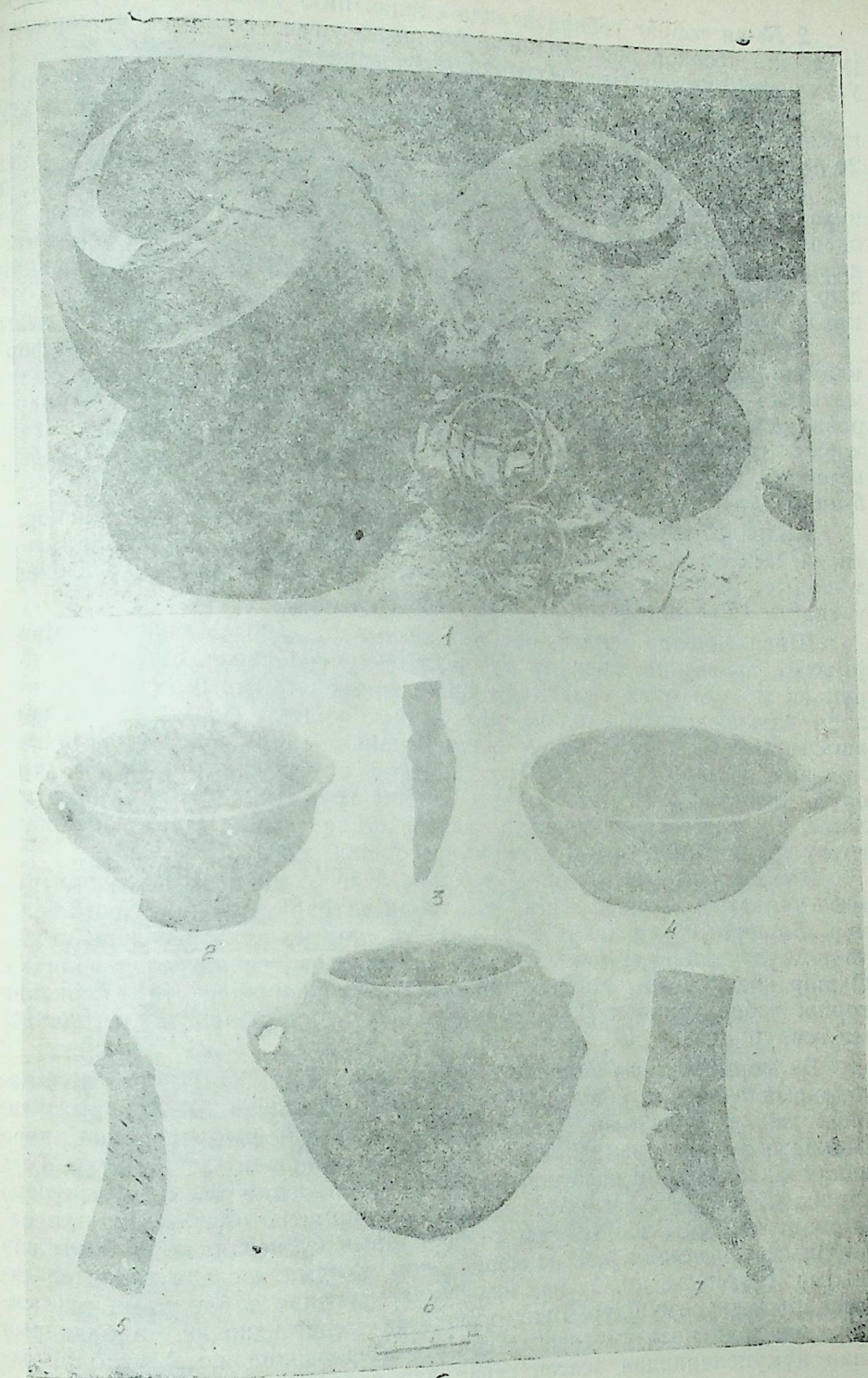
АзəрбајҶан ЕА Тарих Институтунун Шəки архeоложи дəстəси 1984-чү илин мај-ијун ајларында Шəки шəһəri эразисиндə кəшфијат характерли архeоложи газынты ишлəri апармышдыр. Тəдгигат ишлəринин əсас мəгсəди шəһəрдə мəдəни тəбəгəнин характерини мүəјјəнлəшдирмəкдən ибарət иди. Бурада архeоложи газынты ишлəri Киш чајынын сағ вə сол саһилиндə, Мјасников вə Гогол күчэлəриндə, шəһəрин чəнуб-гəрбиндəки Күллүтəпədə вə М. Ф. Ахундов адына паркын јахынлыгында апарылмышдыр. Кəшфијат газынтылары заманы һəмин эразилəрдə зəнкин мадди-мəдəнијјət нүмунэлəri олан күп вə торпаг гəбирлəri ашкар едилмишдир. Кəшфијат газынтылары гəбиристанлыг сакинлəринин јашадыгы шəһər вə ја јашајыш јерини билдирən һər һансы бир мəдəни тəбəгəнин үзəринə дүшмəмишдир. Əз нөвбəсиндə исə бу, Шəкинин шəһər кими формалашдыгы илк дəврүн мүəјјəнлəшдирилмəсиндə чəтинлик јаратмышдыр. Гəбир абидэлəri бəјүк јашајыш јери, јахуд шəһər сакинлəринə мəхсус олмушдур ки, кəлəчək тəдгигатлар бу барədə ајдынлыг јарадачагдыр. Əјрəнилмиш гəбир абидэлəриндən зəнкин вə рəнкарəнк мұхтəлиф формалы кил таб нүмунэлəri, эмək алəтлəri, парча галыглары, бəзək васитэлəri вə с. əлдə едилмишдир.

Ашкар олунмуш гəдим метал мəмулатлары ичəрисиндə силаһлар үстүнлүк тəшкил едир.

Гəбирлəрдən силаһларын вə диқəр мадди-мəдəнијјət нүмунэлəринин ашкар олунмасы тəсəдүфи һал дəјилдир. Гəдим албанлара мəхсус олан гəбир типлəринин эскəријјəтиндə мұхтəлиф эшјаларла бирликдə бу вə ја диқəр силаһ нөвлəri дə ашкар едилмишдир. Вахтилə Страбон да гəјд етмишдир ки, албанлар өлəркən атадан галма мирасла бирликдə дəфи олундуғлары үчүн јохсул јашајырлар. Гəбирлəрдən əлдə едилən гəдим нүмунэлəрини зəнкинлији Страбонун фикрини тəсдиглəјир, (I табло, 1-чи шəкил).

Силаһлар əсасən Киш чајынын сағ саһилиндəки 1 вə 2 №-ли торпаг гəбирлəрдən, 1 №-ли күп гəбирлən, Килəһли мəһəллəсиндəки торпаг гəбирлəрдən əлдə едилмиш низə учларындан, хəнчər вə онларын гынларындан ибарəтдир. Низə учлары формача ики група бөлүнүр. Биринчи група дахил олан низə учлары нисбətən узун олуб, тижə һиссэлəri дəфиə јарпагы шəклиндəдир. Тижəнин мəркəзиндən уч һиссəјə доғру узанан габарыг вардыр. Күп һиссэлəri боруну хатырладыр вə тижэдən узаглашдыгча јоғушлашыр (II табло, 1—5-чи шəкиллər) Низə учларындан биринин күп һиссəсинин тижə илə бирлəшək јери дəрдкүнч-квадрат формалыдыр. Онун дахилиндə ағач чүрүнтүсүнүн галыглары вардыр.

Низə учунун тижəсинин узунлуғу 12,5 см, күпүнүн узунлуғу 15 см күпүн диаметри 1,5 см-дир (I табло, 2-чи шəкил). Ејни формалы диқəр низə учу нисбətən кичик олуб, тижəсинин узунлуғу 7 см, сапынын узунлуғу 5 см-дир.

Табло II

2 №-ли торпаг гәбирдән әлдә едилән низә учларынын формалары јухарыда тәсвири верилән низә учларына ујғун кәлир. Тижәләринин узунлуғу 16 см-ә чатыр (II табло, 3-чү шәкил).

1 №-ли гәбир күпүндән әлдә едилмиш низә учлары 2 №-ли торпаг гәбирдән тапыланлара нисбәтән көдәкдир. Оңларын үмуми узунлуғу 20 см-дән артыг дејилдир.

Киләһли мәһәлләсиндән ашкар олуан торпаг гәбирдән 6 әдәд низә учу тапылмышдыр. Низә учларындан 3 әдәди нисбәтән бөјүк, 3 әдәди исә кичик өлчүлү олуб, икинчи групу тәшкил едир. Оңлар да әдәди исә кичик өлчүлү олуб, кәп һиссәләри коррозияја уграмышдыр. Кичик өлчүлү низә учларынын узунлуғу 13, бөјүк өлчүләринки исә 28 см-дир (II табло, 4—10-чү шәк.).

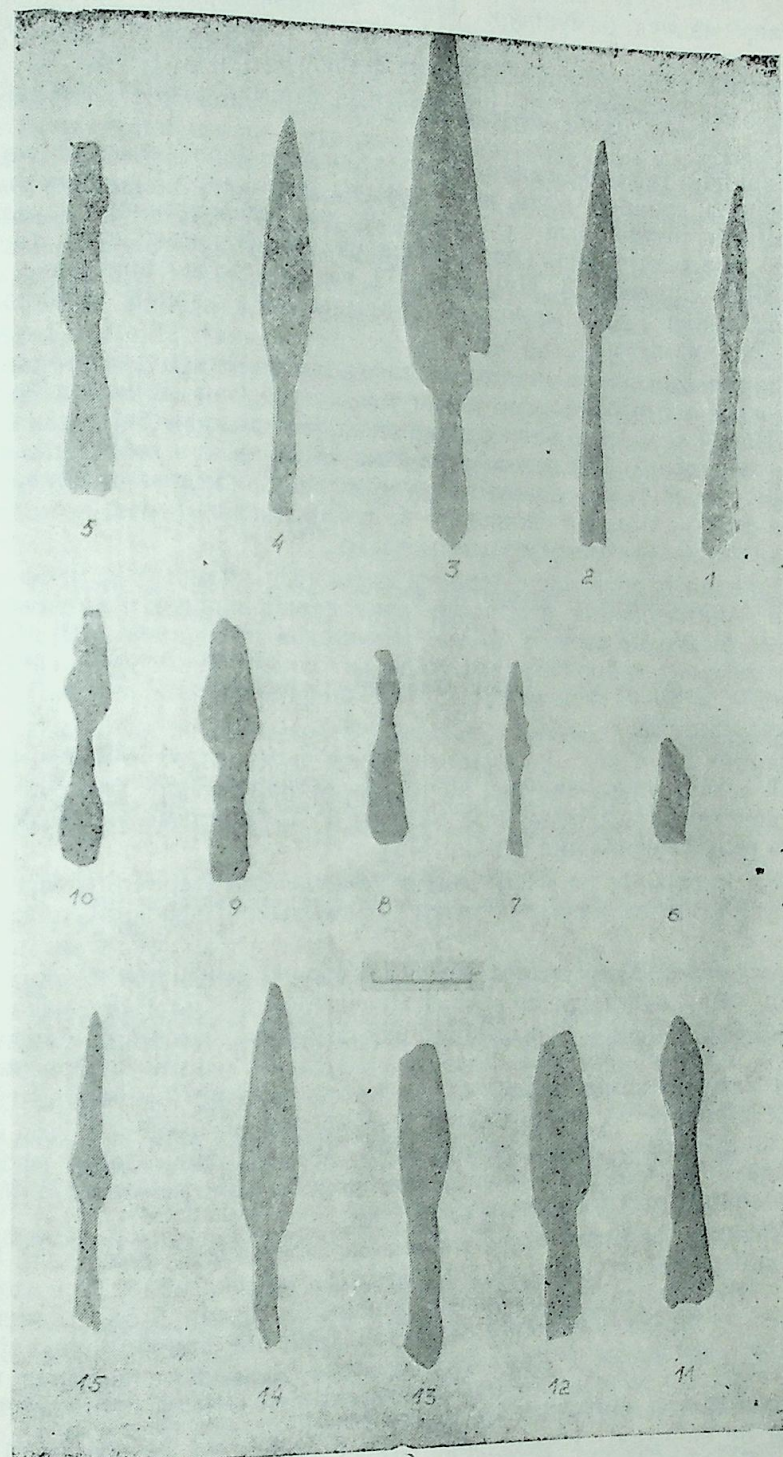
Бунлардан әлавә, 1 №-ли күп гәбриндән бир әдәд хәнчәр ғыны илә бирликдә әлдә едилмишдыр. Ғына вә хәнчәрин формасына ујғун олараг әјри һазырланмышдыр. Ғынын уч һиссәсинә даи-рәви јасты һалга кечирилмишдыр. Онуң әкә һиссәсинин кәнарлары харичә гатланмыш вә ичәрисиндә дәмидән олан хәнчәр тижәси гал-мышдыр. Онуң үмуми узунлуғу 17 см, еили јери 5 см-дир (I табло, 5-чи шәкил).

Киләһли мәһәлләсиндәки торпаг гәбирләрдән дә бир әдәд хәнчәрин тижәси ғыны илә бирликдә ашкар олунышдыр. Хәнчәр тижәси әјри фор-мададыр. Ғынын үзәриндә асмағ үчүн хусуси һалга вардыр. Тижәнин узунлуғу 15 см-дир (I табло, 7-чи шәкил).

Шәкидән әлдә едилән низә учларынын вә хәнчәрләрин мәншәјини, јайылма әразисини, дөврүнү тәјин етмәк үчүн бүтөвлүкдә албан дөв-рүндән мәлум олан сипаһлары арашдырмағ лазымдыр. Тәдгигат иш-ләри нәтижәсиндә албанлара мәхсус низә учлары формаларына көрә ашағыдакы группара бөлүнмүшдүр. Биринчи групу «Загафгазија тип-ли» низә учлары, икинчи групу тижәсинин учу кәскин шәкилдә шиш олуб, нисбәтән узун низә учлары, үчүнчү групу еили тижәли низә уч-лары, дөрдүнчү групу көдәк вә галын күплү низә учлары, бешинчи групу узун вә еили тижәли низә учлары тәшкил едир [1].

Шәкидән тапылмыш низә учлары әсасән икинчи вә дөрдүнчү груп низә учларына ујғун кәлдији үчүн тәбин олараг оңлар ики група бөлү-нүр. Биринчи група дахил олан низә учларынын күп һиссәләри үмуми узунлуғун јарысыны тәшкил едир. Оңларын тижәси нисбәтән еилидир. Охшар низә учлары Минкәчевирин күп гәбирләриндән [2], Тәркинни торпаг гәбирләриндән [3], Хабадиндәки 2 №-ли гәбристанлыгдан [4] мәлумдур.

Бу формалы низә учлары е. э. V әсрдән сонра ССРИ-нин чәнуб ра-јонларында кениш јайылмышдыр. Уст-Лабинскидәки Меот-Сармат гә-бирләриндән тапылмыш низә учлары [5] форма вә өлчүләринә көрә Шәкидән мәлум олан биринчи груп низә учларына ујғун кәлир. Гејд едилмәлидир ки, бу низә учлары пијада дәстәләрин атлы дөјүшчүләрә гаршы даһа мүвәффеҗијәтлә мүбаризә апармасы үчүн әлверишли һа-зырланмышлар. Әлбәттә, гәдим албанларын бу нөв низә учлары илә дөјүшмәси һагғында јазылы мәнбәләрин мәлуматы сәтһи характер да-шыјыр. Шүбһәсиз ки, бу нөв низә учлары сүвари албанларын әсас си-лаһларындан олмышдыр. Буну о факт да тәсдиғ едир ки, албанларын биринчи груп низә учларынын сармат абидәләриндән мәлум олан ох-шар нүмунәләриндән әсасән сүвариләр истифадә етмишләр. Бу низә-ләр ағыр сипаһланмыш атлы дөјүшчүләрин низәләриндән аз фәрглән-

Табло I

мәснә бахмајарағ, еһтимал ки, гәдим албанларда ағыр силаһланмыш дәстәләр мөвчуд олмушдур. Чүнки Минкәчевирдән катафракторија мәхсус олан низә учларынын тапылмасы гәдим албанларда ағыр силаһланмыш атлы дөјүшчүләрин мөвчудлуғуну тәсдиг едир.

Икинчи група анд низә учларынын формаларынын әсас ики типә бөлмәк олар.

Биринчи типә тижәсинин күпә бирләшән јери енли вә тижәсинин мәркәзиндә габарғы олан низә учлары дахилдир. Бу формалы низә учларынын тижәләринин узунлуғу 12 см, күпәләринин узунлуғу 10 см-дән артығ дејилдир. Охшар низә учлары Минкәчевирин торпағ вә күп гәбирләриндән [6], Нүјдүдән [7] вә Гәбәләдән бир гәдәр аралы Гушлар кәнди јахынлығындағы дағдылмыш ванна гәбриндән [8] ашкар олунмушдур.

Икинчи тип низә учларынын ғыса конусвары күпү вә јарпағшәкилли тижәси вардыр. Онларын үмуми узунлуғу бәзән 12 см-дән артығ олмур. Шәкидән мәлум олан бу тип низә учларындан бир әдәд охшары Минкәчевирдән-Күрүн сағ саһилиндәки 43 №-ли күп гәбриндән мәлумдур [9]. Силаһларын дөврүнүн мүәјјәнләшдирилмәсиндә дикәр эразиләрдән тапылан охшар силаһлара вә гәбирдән тапылмыш комплекс материаллара нәзәр салмағ лазымдыр.

Шәкидән әлдә едилән биринчи груп низә учларынын охшар нүмунәләри Минкәчевирин аз бүкүлү торпағ гәбирләриндән мәлумдур вә онлары С. М. Газыјев е. ә. V—III әсрләрә анд едир [10]. Шимали Гафгазын меот гәбирләриндән тапылан охшар низә учларыны А. М. Хазанов е. ә. IV—I әсрләрә [11], Н. В. Анфимов исә е. ә. III—I әсрләрә [12] анд едилрләр.

Икинчи груп низә учларынын дикәр нүмунәләри Минкәчевирдәки е. ә. II. е. II әсрләрә анд күп вә торпағ гәбирләриндән мәлумдур [13]. Нүјдүдән тапылан охшар низә учлары е. ә. биринчи миниллијин сон рүбүнә вә е. I әсринә анд едилр [14].

Гејд едиләнләрә вә гәбирләрин комплекс материалларына әсасән Шәкидән тапылан низә учларыны ерамызын әрәфәсинә анд етмәк олар.

Кәшфијјат газынтылары заманы Киш чајынын сағ саһилиндәки I №-ли гәбир күпүндән, бир әдәд хәнчәр ғыны, Киләһли мәһәлләсиндәки торпағ гәбирдән бир әдәд хәнчәр ғыны илә бирликдә ашкар олунмушдур. Хәнчәр әјри формададыр вә тижәси ғынын ичәрисиндәдир. Ғынын үстүндә асмағ үчүн хусуси һалға вардыр. Хәнчәрин ғалмыш мөвчуд узунлуғу 15 см-дир. Әјри хәнчәрә мәхсус олан бу ғын мисдән һазырланмышдыр. Дикәр албан дөврү абидәләриндә ејни формалы хәнчәрләрә аз тәсадүф едилр вә онларын дәстәләринин үзәриндә бир нечә јердә мых јерләри вардыр.

Бәзән бу формалы хәнчәрләрин дәстә үстләри сүмүкдән һазырланмышдыр. Минкәчевирдән әлдә едилән ејни формалы бир әдәд хәнчәри С. М. Газыјев хәнчәр-бычағ адландырмышдыр [15]. Шәкидән тапылмыш бу типли хәнчәрләр бычағдан даһа чох хәнчәр функцијасыны јеринә јетирмишдир. Мәлум олдуғу кими тәсадүфи һалларда бычағларын тижәсинә хусуси ғынлар һазырланырды. Шәки хәнчәрләринин һәр икисиндә ғынын вә еләчә дә олун үзәриндә асмағ үчүн һалғанын олмасы бу формалы хәнчәрләрин бычағ олмасы фикрини нејтраллашдырдыр. Ејни формалы хәнчәрләр дикәр эразиләрдән анчағ Ашағы

җулатдағы торпағ гәбирләриндән ашкар олунмушдур вә е. ә. I—е. I әсрләри чәрчивәсинә анд едилмишдир [16].

Әјри тижәли хәнчәрин тижәләринин үзәриндә ағач чүрүнтүләри вардыр. Бу исә ғынларын әксәријјәтинин тахта парчасындан һазырландығыны көстәрир. Шәкидән тапылмыш метал ғынлар бу саһәдә истисна тәшкил едир. Минкәчевирин III јашајыш саһәсиндәки гәбирләрдән бир әрир ки, гәдим албанлар нәнки мисдән, һабелә ғызылдан һазырланмыш ғынлардан да истифадә етмишләр.

Шәки шәһәри эразисиндә апарылмыш кәшфијјат газынтылары заманы мұхтәлиф тип гәбирләрдән әлдә едилән зәнкин кил габ мә'мулатлары, әмәк әләтләри, силаһлар вә бәзәкләр гәдим Шәки шәһәри эразисиндә јашајан сакинләрин тәсәррүфат вә мә'нәви һәјәтәни әкс етдирирсә, тәдгиг олунан силаһлар исә онларын һәрби ишә мүнәсибәнин, дөјүш бачарығыны, силаһ истеһсалы илә әлағдар металлуркијанын инкишаф сәвијјәсини ајдынлашдырдыр. Силаһларын тәркибиндә низә учларына чох тәсадүф олунмасы ерамызын әрәфәсиндә гәдим Шәкидә хусуси низәли һәрби дәстәләрин мөвчудлуғуну тәсдиг едир.

Әдәбијјат

1. А. А. Алиев. Оружие древних албанов (автореферат), Тбилиси, 1978, стр. 3—21.
2. АТМ инв. № 12020 (184); 10905 (1520); 10651 (761).
3. К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе селения Тарки, МИА № 23, Москва, 1951, стр. 230—250.
4. М. И. Пикуль. Хабадинский могильник, МАД, том II, Махачкала, 1961, стр. 143.
5. Н. В. Анфимов. Место—сарматский могильник у станции Усть-Лабинской, МИА 1951, № 23, стр. 169—182.
6. С. М. Казиев. Альбом кувшинных погребений Мингечаура, Баку, 1960.
7. Ф. Л. Османов, Ф. А. Ибрагимов. Об оружии албанцев из античного поселения Нюди. Известия АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1976, №4, табл. III.
8. Гәбәлә археоложи экспедијјасынын чөл гејд китабы, инв. № 210.
9. С. М. Газыјев. Минкәчевирдән тапылмыш бәзи силаһлар һағғында ААМ, II чилд, Баку, 1951, сәһ. 29.
10. С. М. Газыјев. Минкәчевирдә археоложи газынтылар АММ, II чилд, Баку, 1949, сәһ. 48.
11. А. М. Хазанов. Очерки военного дела сарматов. М., 1971, с. 71.
12. Н. В. Анфимов. Место—сарматский могильник у станции Усть-Лабинской, с. 169—182.
13. С. М. Газыјев. Минкәчевирдә археоложи газынтылар, сәһ. 148.
14. Ф. Л. Османов, Ф. А. Ибрагимов, А. Ш. Ахвердиев. Отчет Нюдинского археологического отряда НА САЭПП АН Азерб. ССР, д. 100, с. 30.
15. С. М. Газыјев. Минкәчевирдән тапылмыш бәзи силаһлардан, сәһ. 26.
16. М. П. Абрамова. Нижне-Джулатский могильник, Нальчик, 1972, с. 20.
17. Г. М. Асланов. Из истории материальной культуры Кавказской Албании—IV вв. Сб. Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1972, с. 141.

А. А. Алиев, В. А. Мамедов

О НЕКОТОРЫХ ВИДАХ ОРУЖИЯ ИЗ ГОРОДА ШЕКИ

Для уточнения характерных черт культурного слоя в городе Шеки в разных погребениях выявлен богатый инвентарь, в том числе и оружие. Оно было представлено наконечниками копий, кинжалами с ножнами. Наконечники копий известны двух типов. Первый тип — с острыми клинками, сравнительно длинные, а второй — с толстыми рукоятками маленьких размеров. Кинжалы по форме серповидные. Оружие датируется накануне нашей эры.

Б. С. САИЛОВ

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ СЕМЕЙНО-БЫТОВОЙ СФЕРЫ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ГОРОДЕ

В советской литературе, посвященной исследованию быта, пока еще не выработаны четкие критерии анализа семейно-бытовой сферы жизнедеятельности, нет законченного представления о ее составных частях и их взаимосвязи. Многие исследователи при рассмотрении структуры быта выделяют лишь один какой-то аспект, подразделяют семейно-бытовую сферу главным образом в связи с таксономическим уровнем субъекта образа жизни: общественный, национальный, производственный, домашний и т. п. Видимо, наиболее полное представление о структурных характеристиках быта содержится в определении, данном А. Г. Харчевым, согласно которому «к быту относятся, во-первых, материальные ценности, обеспечивающие удовлетворение повседневных потребностей человека (жилые здания, предметы домашнего обихода, одежда и т. д.), во-вторых, самоорганизация повседневной жизни людей вне пределов их производственной и социально-политической деятельности» [1]. Позднее было подчеркнуто, что структура быта может рассматриваться с точки зрения соотношения «материальной и духовной сторон; социального и индивидуального аспектов; видов затрат деятельности и времени; типов социального объединения и общения (семья, соседство, товарищеские компании, молодежные группы и т. д.)» [2].

Однако для системного исследования семейно-бытовой сферы нужны не просто перечисление и систематизация ее признаков, выявление относительно самостоятельных элементов, но и обоснование их взаимосвязи. При этом важно найти определяющую единицу общей системы быта. Как мы уже отмечали, семейно-бытовая сфера представляет собой совокупность видов жизнедеятельности людей в непроизводственной сфере. Целью деятельности человека всегда является удовлетворение той или иной потребности. К. Маркс и Ф. Энгельс отмечали, что «никто не может сделать что-нибудь, не делая этого вместе с тем с какой-либо из своих потребностей» [3]. Быт — одна из сторон образа жизни, связанная с удовлетворением потребностей в жизнеобеспечении. Поэтому удовлетворение потребностей воспроизводства человеком самого себя пронизывает всю сферу быта, составляя основной элемент этой сферы. Бытовые потребности представляют собой объективную необходимость человека в жилище, одежде, питании, отдыхе, развлечении, в общении с другими людьми. В процессе жизнеобеспечения бытовые потребности порождают способы их удовлетворения, которые составляют непосредственные элементы видов семейно-бытовой жизнедеятельности. В соответствии с изложенной выше группировкой А. Г. Харчева семейно-бытовую сферу можно подразделить на три уровня: предметно-пространственную среду семейно-бытовой жизнедеятельности; социально-культур-

ную среду повседневной бытовой деятельности; собственно виды повседневной семейно-бытовой деятельности и затраты на них. Каждый из этих уровней имеет специфический набор элементов и свою внутреннюю организацию.

Так, к элементам предметно-пространственной среды относятся жилище, его интерьер, домашняя утварь, пища, одежда и т. д.; их можно объединить в подгруппу вещественных элементов индивидуального-семейного пользования. К подгруппе вещественных элементов общего пользования относятся магазины, больницы, столовые, ателье и т. п. Предметно-пространственная среда характеризуется определенным уровнем технической оснащенности элементов. Выделение этих элементов, каждый из которых удовлетворяет ту или иную бытовую потребность людей, имеет важное значение для изучения динамики быта: характера жилья, набора и частоты использования предметов домашнего обихода, объема энергоиспользования в системе семейно-бытовой жизнедеятельности, организации и качества питания, уровня и качества коммунального, бытового, торгового, медицинского обслуживания.

Не менее важным аспектом является характер организации пространственно-предметной среды семейно-бытовой жизнедеятельности. Более того, как показывают исследования, «общее число предметов еще ничего не говорит о том, как они организуются в конкретной домашней среде. Между тем именно в этом может проявляться национальная специфика» [4]. Тип организации семейно-бытовой предметной среды тесно связан с типом образа жизни среды как системы, а суть организации предметной среды состоит в том, что наличие одних предметов обихода предполагает наличие определенных других предметов так, что образуются определенные домашние кластеры типичной обстановки.

Например, один из семи выделенных в исследовании, проведенном в ЭССР, типов организации предметной сферы характеризуется большой насыщенностью семейно-бытовой сферы предметами обстановки и повседневного быта, и в то же время чрезвычайной скудностью предметов, необходимых для активной досуговой деятельности, т. е. основная часть материальных средств здесь направлена на приобретение бытовых предметов, модной одежды, престижных украшений и т. п. [5].

С предметно-пространственной средой тесно связана культурная среда повседневной семейно-бытовой жизнедеятельности. В принципе, каждый вещественный элемент предметно-пространственной среды удовлетворяет наряду с материальными потребностями также потребности эстетические и социально-престижные. А такие элементы быта, как книги, музыкальные инструменты, материальная база и техническая оснащенность сферы культурного обслуживания, относятся как к культурной так и к пространственно-предметной среде. Их также можно подразделить на две подгруппы: индивидуального пользования (книги, музыкальные инструменты, телевизор, радиоприемник) и общего пользования (театры, музеи, кино, клубы, библиотеки). Кроме культурных элементов, имеющих вещественную форму, существуют непосредственно культурные явления семейно-бытовой сферы жизнедеятельности: бытовые традиции, привычки, обычаи, обряды. При этом, если пространственно-предметная среда се-

мейно-бытовой сферы жизнедеятельности прямо зависит от уровня развития производительных сил, с одной стороны, и доходов семьи, т. е. от места данной семьи в системе распределения, то культурные, особенно бытовые традиции, обычаи, а также элементы объединения в косвенной зависимости от развития производительных сил». Социально-экономические процессы вообще протекают с большей скоростью, чем этнические процессы, поэтому этническая специфика уходит из условий жизни, определяющих образ жизни, гораздо раньше, чем из психологии народа, отраженной в стереотипах повседневного бытового поведения.

Кроме предметно-пространственной и культурной среды в сфере семейно-бытовой жизнедеятельности мы выделили социальную среду повседневной деятельности. К ней относятся различные объединения во внепроизводственной сфере — семья, объединения по интересам, соседские общения, группы сверстников и другие устойчивые неформальные группы. В социальную среду, кроме этого, входят и отношения людей со сферой услуг.

Одной из главных функций социальной среды повседневной деятельности является удовлетворение потребности в кооперативной деятельности и общении. «Отношения общения являются существенным элементом непосредственно личностных отношений людей, их личных контактов, и потому наделены эмоциональностью (атрибутом переживаемости), которой лишены другие отношения. Люди могут знать или не знать, как материальные и идеологические отношения их связывают, но об отношениях общения они всегда осведомлены, ибо эти отношения и есть их повседневная жизнь. Другими словами, одеты все остальные человеческие отношения» [6]. Общение, как отношения общения образуют как бы разноцветную ткань, в которую обмен чувствами, переживаниями, мыслями — один из существенных видов семейно-бытовой жизнедеятельности. Специфическая черта его в том, что это общение носит неформальный характер. Регламентированы законом только некоторые семейно-бытовые отношения. К этим последним относятся семейно-брачные отношения и отношения, возникающие в процессе потребления услуг, оказываемых сферой обслуживания. Общение, потребность в нем всегда порождают объединения, из которых в семейно-бытовой сфере наиболее устойчива семья. К социальной среде быта относится также соседское общение, определяемое территориальной близостью проживания. Кроме того, территориальная близость является основой различных бытовых отношений. Отчасти и родственные отношения, если их рассматривать в исторической ретроспективе, во многом обусловлены территориальной близостью проживания родственников в прошлом. Особенно это заметно в сельской местности и в ранее отсталых регионах СССР, где долгое время первичной формой социальной организации была община. В некоторых регионах нашей страны эти отношения отчасти переносятся и в семейно-бытовую сферу современного городского образа жизни. Например, как показывают исследования, интенсивное соседское общение характерно для современного азербайджанского города [7].

В социальную среду семейно-бытовой сферы входят также и различные объединения по интересам, составляющие довольно часто

основу возникновения семей, соседских общин, дружеских и других неформальных групп. К ним относятся группы сверстников, группы повседневного досуга и т. п.

Кроме общения внутри семьи и различных неформальных групп, необходимо выделить общение со сферой услуг. В условиях социализма удельный вес услуг в сфере быта все более возрастает, расширяя сферу социальных связей семейно-бытовой жизнедеятельности. Услуги взаимосвязаны и относятся как к предметной, так и к социально-культурной среде. Услуги тесно связаны с социальной средой семейно-бытовой жизнедеятельности и группируются по отраслям народного хозяйства — торговые, медицинские, культурно-просветительные, а также по частоте обращения к ним — повседневные, периодические, эпизодические. Для анализа структуры быта необходимо отличать личные услуги, оказываемые при бытовом общении отдельных людей, и общественные услуги, представляющие собой деятельность сферы обслуживания. В процессе общественного прогресса все разнообразнее становятся как общественные, так и личные услуги. В зависимости от того, какие виды бытовых потребностей удовлетворяются, услуги делятся на материальные и социально-культурные.

Наконец, внутри охарактеризованной выше многоуровневой среды семейно-бытовой сферы происходит собственно бытовая повседневная деятельность. «Под «деятельностью» следует понимать способ существования человека, и соответственно его самого правомерно определить как действующее существо» [8]. Деятельность пронизывает все сферы общества, в том числе и быт. Специфическая особенность бытовой деятельности заключается не только в том, что она происходит во внепроизводственной сфере, но и в том, что она регулируется типом организации предметно-пространственной и социально-культурной среды семейно-бытовой сферы. Бытовая деятельность включает в себя выполнение разнообразных семейных функций: домашнюю работу, различные виды самообразования, занятия спортом и играми, любительский труд, встречи с друзьями и родственниками, различные формы пассивного отдыха. Одним из критериев подразделения деятельности, применимым и к семейно-бытовой сфере, является всестороннее развитие человеческой личности [9]. Исходя из этого, выделяются содержательная деятельность, способствующая развитию личности, и несодержательная, т. е. тормозящая выявление творческих потенций и проявление социальной активности человека. Деятельность, пронизывая весь быт, имеет такой точный измеритель, как время. А. Г. Харчев справедливо пишет, что структуру быта можно рассматривать с «точки зрения соотношения... видов затрат времени и деятельности» [10].

Как известно, все суточное время делится на рабочее и нерабочее. Непосредственно к сфере быта относится нерабочее время за вычетом времени на дорогу, на подготовку рабочего места и т. п. Затраты времени в сфере быта подразделяются на используемые на удовлетворение физиологических потребностей (сон, питание, и т. п.), домашний труд и самообслуживание и свободное время. Время, затрачиваемое на физиологические потребности, или, как его назвал акад. С. Г. Струмилин, время на неустраиваемые потребности [11], в целом для человека стабильно и, видимо, не играет особой роли в

характеристике современного быта. Поэтому при рассмотрении структуры быта в аспекте деятельности нужно подчеркнуть две его основные составляющие части: затраты времени на материально-бытовые нужды и свободное время. Домашний труд и самообслуживание, или затраты на материально-бытовые нужды, включают время на покупки, на приготовление пищи, на уход за детьми, уборку квартиры, стирку и чистку одежды и т. п. В свободное время люди занимаются самообразованием, потреблением текущей информации, культурной деятельностью. Увеличение одного из них (времени на материально-бытовые нужды или свободного времени) ведет к уменьшению другого при одном и том же уровне рабочего времени и затрат времени на обслуживание рабочего места.

Одним из существенных элементов быта, непосредственно связанных со свободным временем, является досуг. «Досуг — это время, которое остается у человека после выполнения всех необходимых для него, как для члена общества, производственного коллектива, семьи функций и которое он тратит всецело по своему выбору и усмотрению» [12]. В рассмотрении досуга и свободного времени в советском обществоведении еще не установилось единого мнения, хотя правильное разграничение этих понятий имеет важное значение для адекватной интерпретации затрат времени, высвобождаемого при модернизации быта. Деятельность людей во время досуга находится в непосредственной зависимости от типа организации предметно-пространственной и социально-культурной среды семейно-бытовой сферы жизнедеятельности. Так, использование все более новых вещественных элементов быта индивидуально-семейного пользования, с одной стороны, ведет к сокращению затрат времени на материально-бытовые нужды, с другой, способствует росту объема материально-бытовой деятельности и сокращению свободного времени. Проявлению первой тенденции способствует, например, применение средств механизации домашнего труда, предметов бытовой химии. К противоположной тенденции ведет увеличение жилой площади, приобретение все новых вещественных элементов быта, которые требуют значительных затрат времени для ухода и пользования.

Рассмотренные выше структурные элементы быта удовлетворяют те или иные бытовые потребности и представляют различные стороны быта. Здесь необходимо уточнить, что удовлетворению определенных потребностей способствует не только собственно бытовая деятельность, но и особым образом укомплектованная и организованная пространственно-предметная и социальная среда.

На всех уровнях функционирования семейно-бытовой сферы жизнедеятельности можно ожидать проявления этнических различий, причем не только с внешней стороны, в орнаментах, украшениях и т. п. но и в различной значимости тех или иных современных и универсальных элементов предметно-пространственной и социально-культурной среды. Интегративным выражением этнической вариативности внутренней структуры семейно-бытовой сферы жизнедеятельности служит вариативность показателей семейно-бытовой сферы как целого.

Примечания

1. Харчев А. Г. Быт и семья в социалистическом обществе. — М., 1968, с. 5.
2. Харчев А. Г. Быт. — БСЭ, изд. 3, т. 4, с. 183.

3. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 245.
4. Интернациональное и национальное в социалистическом образе жизни советского народа. — Фрунзе, 1982, с. 529.
5. Там же, с. 531.
6. Соковнин В. М. О природе человеческого общения (опыт философского анализа). — Фрунзе, 1974, с. 70—71.
7. Трущенко О. Е. Городской и сельский образ жизни (к вопросу о специфике соседнего общения). В сб.: Идеологические проблемы совершенствования социалистического образа жизни. — Баку, вып. IV. 1985, с. 135.
8. Каган М. С. Человеческая деятельность. — М., 1974, с. 5.
9. Грушин Б. Свободное время. — М., 1967, с. 138.
10. Харчев А. Г. Быт и семья в социалистическом обществе. — Л., 1968, с. 6.
11. Струмилин С. Г. Проблемы социализма и коммунизма. — М., 1961, с. 375.
12. Харчев А. Г. Быт и семья в социалистическом обществе, с. 6.

Б. С. Саилов

ШАҲҲАР АИЛА-МЭИШЭТ МҮҲИТИНИН СТРУКТУРУ ВЭ ФУНКЦИЈАСЫ

Мағалә айла мәишәтиндә «структур» вә «функција» кими һәләлик елми әдәбијат-да там һәллинг тапмамыш нәзәри мәсәләјә һәср олунмушдур. Бунуила әлағәдар ола-раг мұәллиф танынмыш мұтәхәссисләрлә гијәби фикир мұбадиләси апарыр вә јери кәлдикчә, шәхси мұлаһизәләрини билдирир.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ В ЦЕНТРЕ ИССЛЕДОВАНИЙ — ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

В недавно опубликованной в печати республиканской программе исторических исследований определенное место отведено и военной истории Азербайджана. Надо отдать должное — и до принятия этого документа за последние годы значительно активизировалось исследование вопросов военного строительства и оборонно-массовой работы в республике. Свидетельством тому служат книги, вышедшие из печати в канун 45-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне и 70-летия установления Советской власти в Азербайджане.

В частности, весомым вкладом в исследование военных проблем явилась книга академика АН Азербайджанской ССР, Героя Советского Союза З. Буниятова и кандидата исторических наук, полковника в отставке Р. Зейналова «От Кавказа до Берлина», выпущенная издательством «Азернешр» в 1990 году. Авторы на основе большого количества ранее не публиковавшихся архивных документов, многочисленных воспоминаний ветеранов войны постарались рассказать читателям о том вкладе, который внесла в разгром врага наша республика. На убедительных примерах они показывают, как под руководством ЦК Компартии (большевики) Азербайджана с первых же дней войны шла работа по сплочению населения республики, мобилизации всех резервов для помощи фронту. И пример во всем показывали сами коммунисты. Так, авторы сообщают, что в 1941 году Азербайджанская парторганизация направила в ряды армии 23745 членов и кандидатов в члены партии. В 1942 году — 17584. Ушли в ряды армии и флота 586 руководящих партийных работников: секретарей ЦК, горкомов, райкомов партии, а также сотрудников местных Советов депутатов трудящихся.

Уже 24 июня 1941 года состоялось совместное заседание Бюро ЦК КП(б) и ЦК ЛКСМ Азербайджана по вопросу отправки молодежи в ряды Красной Армии, на котором были намечены конкретные меры по действиям в сложной обстановке начавшейся войны.

Далее авторы позволяют читателям на конкретных примерах и фактах узнать, каким же был вклад республики, ее сыновей и дочерей в разгроме врага, создание материальных ресурсов для народного хозяйства, подготовку резервов для фронта и т. д. Книга изобилует многочисленными сведениями, благодаря которым еще глубже понимаешь, что именно благодаря братской взаимопомощи, единству народов нашей необъятной страны удалось не только остановить фашизм, но и разгромить его. В этом — один из главных уроков, который мы не вправе сегодня забывать.

И хочется от всей души поблагодарить историков-фронтовиков за честный и правдивый рассказ о событиях давно минувших дней, верность фронтовому братству, описание боевых подвигов, совершенных на полях Великой Отечественной войны воинами 77-й, 416-й, 223-й 402-й стрелковых дивизий, укомплектованных в основном азербайджанцами, а также русскими, армянами, грузинами, людьми многих других национальностей. Все возможное сделала республика для того, чтобы обеспечить эти и другие воинские формирования всем необходимым. И впоследствии партийные и советские органы республики, общественность Азербайджана не ослабили связей с личным составом азербайджанских национальных стрелковых дивизий. Систематически организовывались поездки на фронт, посылались подарки бойцам и командирам, шел обмен письмами, литературой, газетами. Не прерывалась все годы связь посланцев республики с родным краем, гордо звучал наказ акакалов молодым служить честно, храбро сражаться с врагом, не щадить своих сил и возможностей ради приближения победы.

...Огромное количество славных имен Героев Советского Союза, кавалеров многих боевых наград приводят на страницах книги историки. Открывает этот список по праву легендарный генерал Ази Асланов. Подвиги этого героя-танкиста и его подчиненных широко известны в нашей стране. Здесь

же рассказ о гвардии полковнике Г. Гусейнове, павшем в боях за Восточную Пруссию в 1945 году. Рихард Зорге... Еще предстоит правдивый и объективный рассказ о судьбе этого разведчика, родившегося в Баку. Авторы отдают должное мужеству и героизму многих других уроженцев азербайджанской земли, напоминают, что именно в Азербайджане сформировались и окрепли их характеры, приобрели они те черты, которые особенно ярко проявились в дни ожесточенных боев с врагом. О людях самых различных национальностей ведут рассказ фронтовики. Они, в частности, отдают дань памяти уроженцу Азербайджана дважды Герою Советского Союза Н. Степаняну — одному из лучших асов авиации Военно-Морского Флота.

...Велико значение этой книги. Авторы подробно рассказывают о славном боевом пути каждой из азербайджанских национальных стрелковых дивизий. Думается, что эта книга станет надежным подспорьем в деле военно-патриотического воспитания подрастающего поколения, подготовки его к службе в рядах армии и флота. У молодежи нашей республики есть немало примеров для подражания. И очень важно, чтобы лица, ответственные за этот важный участок работы, не обходили своим вниманием эту книгу, использовали ее в полной мере. Возможности для этого есть, но и проблем накопилось немало. Во многом они связаны не только с пассивностью ряда должностных лиц, но и с забвением того богатого опыта, что был накоплен в республике в предвоенный период. И важно сейчас вернуться к нему лицом, с учетом современных требований разумно использовать на практике.

К вышеизложенной книге вплотную примыкает краткий справочник, составленный доктором исторических наук М. Абасовым, членом Союза журналистов СССР, капитаном I ранга запаса А. Гритченко и кандидатом исторических наук, полковником в отставке Р. Зейналовым. Его выпустило издательство «Элм». Невелик размер этого издания, главы говорят сами за себя. «77-я Симферопольская», «223-я Белградская», «402-я стрелковая дивизия», «416-я Таганрогская», а также «Каспийская флотилия» и «Азербайджан на фронтовой вахте». Авторам удалось довольно емко и сжато рассказать о боевом пути, пройденном национальными стрелковыми дивизиями, а также военными моряками-каспийцами. Стоит отметить и высокую оперативность академического издательства. Рукопись

справочника была сдана в набор 10 апреля 1990 года, а уже 23 апреля подписана к печати. Почаще бы так радовали нас полиграфисты!

Историческая наука обогатилась также новым исследованием, посвященным установлению Советской власти в Азербайджане, созданию Азербайджанской Красной Армии и т. п. Сборник документов «Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане» выпустило издательство «Азернешр». Он представляет собой обстоятельное исследование, подготовленное авторским коллективом научных сотрудников Института истории партии при ЦК КП Азербайджана, Центрального государственного архива Советской Армии, Института военной истории Министерства обороны СССР.

В книге опубликовано 137 документов. Актуально звучит помещенное в книге историческое письмо В. И. Ленина «Товарищам коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана, Горской республики» от 14 апреля 1921 года, которое перевел на азербайджанский язык Ю. Касимов. Знакомство с этим документом еще раз напоминает всем нам о том, как требовал Владимир Ильич от местных коммунистов и представителей Советской власти учитывать прежде всего национальные особенности не только всего региона, но и каждой республики в отдельности, ведь малейшее забвение этого, как показала история, приводит к самым трагическим последствиям, подтверждением чему служат и события дней сегодняшних.

Значительное количество документов посвящено также военно-боевой и оборонно-массовой работе ЦК АКП(б), Ревкома, ЦИК и СНК Азербайджана. Четко проводилась в 1920 и в последующие годы линия на создание с помощью XI армии Красной Армии Советского Азербайджана. Помещенные в сборнике документы позволяют лучше представить как под руководством Н. Нариманова, Ч. Ильдрыма, А. Каравая и других большевиков формировались первые национальные части, как велся слом старой военной машины, использовались честные военные специалисты, бывшие генералы Шихлинский и Мехмандаров и т. д.

Стоит, например, порекомендовать читателям познакомиться с документом № 41, содержащим извлечение из приказа по гарнизону г. Баку от 26 мая 1920 г. об уважительном отношении к обычаям и религиозным чувствам местного населения.

В книге приводится немало исторических документов, в том числе и ранее не публиковавшихся, значительно шире раскрывающих огромную работу, проведенную Н. Наримановым и А. Караевым в той сложной обстановке по созданию ядра Азербайджанской Красной Армии, той помощи, которую смогли оказать соединения и части XI армии своим боевым товарищам. Должное место в книге отведено материалам, освещающим ход военного строительства в частях Азербайджанской Красной Армии, подготовку специалистов для нее, обеспечение всем необходимым и т. д. Читатель узнает о принципах организации армии, методах укрепления воинской дисциплины, роли коммунистов в национальных формированиях, обучении и воспитании личного состава из числа азербайджанцев и лиц других национальностей, ранее не несших воинской повинности.

Подобранные документы убедительно свидетельствуют о том, что за довольно короткий отрезок времени под руководством партии удалось создать действительно боеспособную Азербайджанскую Красную Армию, по заслугам награжденную орденом Красного Знамени Азербайджанской ССР.

Сборник был подготовлен к печати еще до начала «оттепели» в исследовании ряда вопросов истории Азербайджана времен гражданской войны. И стоит ожидать, что в свете принятой программы исследователи продолжат изучение данной темы. Вполне понятен интерес, с которым бы были встречены и документы другой стороны — войск Азербайджанской Демократической Республики, различных формирований, пытавшихся противостоять Советской власти. Пока же в некоторых случаях отдельные события описываются однобоко, тем самым только умаляются боевые подвиги тех, кто боролся за защиту завоеваний Советской власти. Нужна историческая правда, а ее, как известно, можно достичь, лишь используя документы всех противоборствующих лагерей. И хочется верить, что в будущем военная история Азербайджана обогатится новыми, еще более глубокими исследованиями*.

Капитан 2 ранга С. ХОМЕНКО,
член Союза журналистов СССР

* Когда материал был подготовлен к печати, кандидат исторических наук Р. Э. Зейналов защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора исторических наук.

АЗƏРБАЙҶАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ
Тарих, фəлсəфə вə һуғуг серијасы, 1990, № 3
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия истории, философии и права, 1990, № 3

ОТВЕТ РЕЦЕНЗЕНТУ

В РЕДАКЦИЮ ЖУРНАЛА «ИЗВЕСТИЯ»
АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА)

Уважаемая редакция!

Доктор философских наук М. Агамиров в своей книге «Марксистско-ленинская философская мысль в Азербайджане в годы реакции», изданной в 1980 году, рецензируя мою книгу «Марксизм-ленинизм и демократическая общественная мысль в Азербайджане» (Баку, 1976 г.) и ряд статей на эту же тему, а также книгу «Нариман Нариманов. Жизнь, деятельность и мировоззрение» (Баку, 1965 г.), на наш взгляд, допускает ряд серьезных ошибок, порой извращая историю общественно-философской мысли азербайджанского народа.

Прошло 10 лет со дня издания книги М. Агамирова. Мы предполагали, что за это время он критически пересмыслит свои замечания по нашим работам, тем самым будет способствовать правильному научному пониманию ряда принципиальных общеметодологических вопросов истории общественной мысли Азербайджана. Увы, этого не случилось. В своих устных выступлениях он продолжает придерживаться своего прежнего ошибочного мнения. Поэтому мы сочли необходимым высказать свое отношение по поводу рецензий М. Агамирова.

О наших работах он пишет: «В этих работах, как нам представляется, Ф. Кочарли допускает ошибку в понимании классовой сущности марксистско-ленинского учения, научного социализма» (стр. 8). Как видно, это не только очень суровое, но, на наш взгляд, и весьма безответственное обвинение.

Но все-таки обратимся к аргументам автора:

1. Он не соглашается с нашим утверждением, что в годы первой Российской революции «научный социализм как самое передовое учение эпохи наибольшее влияние оказал именно на прогрессивных деятелей, вдохновлял их на смелую борьбу за великие идеалы».

Да, мы и сегодня остаемся при своем мнении и считаем, что вышеуказан-

ное положение правильно, оно полностью соответствует реальному положению вещей, истине. На наш взгляд, в книге достаточно убедительно обосновано влияние идеологии рабочего класса, марксизма-ленинизма на передовую демократическую интеллигенцию Азербайджана. Более того, в книге подчеркнуто, что через большевистскую печать основные положения марксизма-ленинизма были доведены в первую очередь до азербайджанских рабочих, крестьян и интеллигенции (стр. 20).

2. Вызывает возражение оппонента и следующий наш тезис: «Революционный демократизм оформился в Азербайджане лишь как идейное течение в начале XX в. В его становлении и развитии главную роль сыграли буржуазно-демократическая революция 1905—1907 гг. и влияние идей ленинизма».

Истинность этой мысли у меня не вызывает никаких сомнений. Да, именно первая Российская революция дала новый, можно сказать, мощный импульс развитию демократической мысли, всей национально-демократической культуры. Идеи ленинизма оказали большое влияние на этот процесс.

Очень странным, прямо скажем, кажется вывод, который делает М. Агамиров: «В своей книге «Марксизм-ленинизм и демократическая общественная мысль в Азербайджане» Ф. Кочарли считает, что под определяющим влиянием социалистического идеала может возникнуть революционный демократизм или, другими словами, определяющее влияние пролетарской идеологии может породить мелкобуржуазную идеологию» (подчеркнуто нами.—Ф. К.) (стр. 9).

Нет, Ф. Кочарли так не считал и не считает!

Такой далекий от научности вывод является сознательной (да, именно сознательной) выдумкой рецензента — доктора философских наук.

Придется еще раз напомнить, что наличие революционного демократизма в азербайджанской культуре в начале XX века, независимо от желания М. Агамирова, — исторический факт,

который научно принят и подтвержден обществоведческой наукой Азербайджана. Это показывает, что видные представители демократической мысли Азербайджана не были простыми наблюдателями в период революции 1905—1907 гг., напротив, принимали в ней активное участие и вписали славные страницы в летопись национальной культуры.

Такова историческая правда! И правда, истина не подчиняется субъективным желаниям людей. Ее можно фальсифицировать (и то до определенного времени), но нельзя отрицать, «открыть» или «заккрыть».

3. Рецензент возражает и против нашего вывода о превращении марксизма-ленинизма в течение общественной мысли в Азербайджане. В нашей книге говорится, что, начиная с периода революции 1905—1907 годов, марксизм-ленинизм в Азербайджане превратился в течение общественной мысли. (Точнее было бы сказать, не «превратился», а «начал превращаться»).

М. Агамиров считает, что марксизм-ленинизм превратился в течение общественной мысли в Азербайджане с 80-х годов, т. е. с начала его распространения и стремится подтвердить свою мысль цитатой из трудов В. И. Ленина.

Придется напомнить простые истины. Во-первых, распространение марксизма-ленинизма еще не означает превращения его в течение общественной мысли. В России, говоря словами В. И. Ленина, «русский марксизм родился в начале 80-х годов прошлого века».

Но течением русской общественной мысли и составной частью идеологии рабочего движения марксизм в России стал лишь с половины 90-х годов прошлого века...» (ПСС, т. 17, с. 405) (подчеркнуто нами. — Ф. К.). Речь идет о русском марксизме, т. е. о рождении ленинизма.

Что касается этого процесса в Азербайджане, т. е. превращения марксизма-ленинизма в течение азербайджанской общественной мысли, то он начинается с периода первой Российской революции, с появления азербайджанских марксистов, с возникновения марксистской литературы на национальном языке и т. д. Эта мысль, на наш взгляд, достаточно основательно подтверждается в нашей книге конкретными фактами.

Далее, еще об одном возражении М. Агамирова. Он не соглашается с данной нами периодизацией эволюции

мировоззрения Н. Нариманова. Конечно, это его право. А мы придерживаемся прежней позиции.

Хотим в связи с этим сказать следующее:

Во-первых, М. Агамиров в своей книге «Из истории борьбы за марксистско-ленинскую идеологию в Азербайджане» (1905—1907 гг.), говоря о поддержке и пропаганде азербайджанскими большевиками марксистского учения о классах и классовой борьбе, ленинской оценке первой Российской революции, защите большевистской тактики в годы революции, даже не упоминает имени Н. Нариманова.

Что это — упущение автора? Как его понимать?

Во-вторых, М. Агамиров перечисляет азербайджанских ученых—Дж. Б. Гудиева, М. Казиева, В. Самедова и др. и на основе их высказываний «обосновывает» свое возражение. Это тоже его право. Но прежде чем высказываться или возражать против того или иного положения нашего исследования о Н. Нариманове, не лучше ли было бы самому глубоко изучить его труды, или написать хотя бы одну статью, подтверждая свою мысль?

Но это тоже его право.

Мы не хотим долго останавливаться на других доводах М. Агамирова. Оставляем на суд читателей сделать соответствующие выводы из нашего исследования и аргументов оппонента.

Хотим лишь привести здесь слова видного деятеля Коммунистической партии Л. Б. Каменева, охарактеризовавшего следующим образом эволюцию мировоззрения Н. Нариманова: «Тов. Нариманов занимал в нашей партии совершенно исключительное место. Он был в рядах большевиков представителем трудящихся масс Востока; он был той живой связью, при помощи которой революционные традиции пролетариата крупнейших центров передавались трудящимся массам подавленного, униженного, отсталого Востока. Он был тем звеном, который воплощал в себе единство пролетариата передовых фабрично-заводских центров и миллионных рабоче-крестьянских масс, только что пробуждающихся».

Он пришел к большевизму, в нашу партию своим, своеобразным путем, не похожим на те пути, которыми приходили к большевизму ленинградский металлист и московские и иваново-вознесенские текстильщики, донецкий шахтер.

В этом своеобразии пути, проделанном покойным тов. Наримановым, от-

разились пути, которыми идут к ленинизму, к большевизму, коммунизму миллионы и миллионы трудящихся людей. И именно в том, что он отразил в своей личности, в своей тактике этот путь миллионов, и заключалась его ценность для партии, этим определялось своеобразие и исключительное по важности место, которое покойный тов. Нариманов занимал в нашей партии».

Когда наше письмо находилось в из-

дательстве, М. Агамиров в газете «Вышка» от 17 июня 1990 г. опубликовал рецензию («Куда завел поиск. Мысли по поводу одной монографии о Н. Нариманове») на нашу монографию, изданную в 1965 году. В данной рецензии он буквально повторяет свои старые ошибочные мысли. Поэтому мы не видим необходимости отвечать на это.

Ф. КОЧАРЛИ

ТАРИХИ КЕЧМИШИМИЗДЭН
ƏЛИМƏРДАНБƏЛ ТОПЧУБАШОВ
АЗЭРБАЈЧАНЫН ТƏШƏККУЛУ

СӨЗДЭН ƏВВƏЛ

Улу гардашы Османлы түрк миллəти тəрəфиндэн даима мə'нəви јардымлар алан Азэрбајчанын насыл доғмуш вə сјаси истиглалынын һəјати тəмəлини насыл гурмуш олдуғуну кəстəрэн бу кичик рисалə Азэрбајчан Чумһуријəтинин рəсми вəсигəлəриндэн тəлхис вə игтибас сурəтилə вүчуда кəлмишдир. Түрк алəми гарелəринə начиз бир тарихи эрмəған олмағ үзрə тəғдим олунур.

Истанбул, тишрины-сани 1918/1334. Ə. М. (Əли Мəрдан бəј)
Шимали Гафгаз—Мавəраји Гафгаз—Идарə системи—Əһали

Мə'лум олдуғу үзрə, əски Русија императорлуғунун əчзасы мија-нында булунан Гафгазија, шималдан Кубан вə Дон, шимали-гəрбдэн Гара Дəниз вə Асијаји-Османи, чəнубдан Иран вə Шəргдэн Хəзэр дə-низи илə мəһдуд вə чоғрафи-топографи нөгтєји-нəзəрдэн Шимали Гафгаз илə Мавəраји-Гафгаз намыла араларында Гафгаз дағлары һү-дуди-тəбиəси булунмағ үзрə ики гисмə мүнғəсимдир.

Ишбу тəфриг вə ингисам кєјфијəти мəркəзи Тифлис шəһəri олмағ үзрə јухарыдакы һүдудлар илə мəһдуд вə мүəјјэн бир Гафгаз хəди-вијəти вис вүчуда кəтирмəк сурəтилə əски рус идарəси тəрəфиндэн дəхи гəбул вə тəсдиг едилмишдир.

Тəбии шəранти чоғрафијə илə тарихи эн'əнэлэр, игтисади ишкали-һəјатијə, əһалинин сурəти тərкиби нə дэрəчəдə исə, Русија һəкүмəти тəрəфиндэн бу гит'ə һағгында гəбул вə иттихаз олунан сјаси нəзэр дə о дэрəчə тə'сир етмиш вə бу русларча өјлə бир тэрзи-идарəнин иһдасына сəбəб вə вəсилə тəшкил етмишдир ки, кэрək идари, кэрək əскəri, əдли-мали вə һəтта ичтимаи вə тərбијəви (мəкəтиб тəшкилəты мəсəлə-синдə) мүəссисəтын үсули-тəнсиг вə тəмшијјəтиндə Шимали Гафгазијə илə Мавəраји-Гафгаз арасында даима бир фəрг вүчуда кəтирилмиш вə бу фəрг билафасилə идамə олунмушдур. Шимали Гафгазијəдə рус казаклары əһалинин арасында əксəријəти һаиз олдуғу һалда, Мавəра-ји-Гафгазда сəккиз милјондан зијадə олан нүфуси-үмүмијјəнин анчағ-јарым милјонуна јахын бир мигдары (рəсми рус истатистиклəri тəрə-финдэн верилэн эрғамə нəзэрэн) һəғиги рус вə мабағијрал јерлилəрдэн Гафгаз ганыны дашыјан вə билхəсə бир вəчһ ати үч иргə мəнсуб булу-нан кимсəлəрдэн мүрəккəбдир;

Азэрбајчан түрклəri (татарлары)—2,653,000; ермəнилər—1,782,000 күрчүлər—1,641,000*.

*Ишбу эрғəм рус рəсми истатистиклəриндэн алынмышдыр. Бунлар мəмурин идарəси тəрəфиндэн топландығы һалда, биззат руслар тəрə-

рəфиндэн дəхи е'тимад вə əмнијјəт илə гəбула лəјиг, көрүлмəјэн эрғамди ибарəтдир. Русијада сон «тəһрири-нүфус» мүамилəси 1897 сənəсиндə ичра едилмишдир. Тəһрири-нүфусу мүтəағиб рус еһсанјјуну илə мүг-тəһрири-нүфусу кэрək нəзəријјатча вə кэрək едилмиш олдуғу вəчһлə, 1897 натамам бир тэрз вə шəкилдə ичра олунмуш вə бундан долајы бир чох нөгсəн вə хəтəијјəты еһтива елəмəкдə булунмушдур: билхəсə, бу нөв хəтəијјат Гафгаз гитəаты илə Түркүстан, Мавəраји-Хəзэр вə Сибирија əјалəтлəриндə вүғуа кəлмишдир.

Бу мəһəллəрин тəһрири-нүфус мүамилəлəri мəһəлли рус мə'мури-нидаријјəsi тəрəфиндэн сөвг вə идарə едилдији, јə'ни гəза, һаһијə вə əһалинин һеч бир нөв һөрмəт вə е'тимадына мəзһэр олмајан бу мə'мур-ларын вүчудə кəтирдји нəтəјичи-тəһрир, нөгсəнлар илə маламал ол-мушдур. Бундан ма'əдə тəһрири-нүфус нəтичəлəринин нөгсəнына башғə сəбəблэр дə амил оларағ кəстəрилмəк ичаб едэр: рус һəкүмəти һэр-вахт тəһрир тəшəббүслəрини мүчəррəd «хəзинєји-дөвлəт мəнафеји-ма-лијјəsi» илə рус ордусуна алыначағ «əсакир мигдарыны» тəјин вə ираə етмəк гэрəзи-идаријјəсинə истинад етдирмəкдə олдуғундан, узағ гитəатын «јерли əһалиси» еһсан-тəшəббүсəти-тəһриријјэдэн пəк зијадə горхарағ тəһрири-нүфус мүһəррирлəриндэн мəһмə əмкəнə гачыб киз-лənмəјə вə мүһəррир мүавинлəринə мүавинəтдэн еһтираз елəмəјə ча-лышмышлар вə нүфусун мигдари-һəғигијјəсини чəдвəллəрдə азəлтмыш-лардыр. Итəким, тəһрири-нүфус əснасында мүһəррирлəрин кəјлэрə вүсулуну мүтəағиб кэрək Гафгазијјэдə вə кэрək Түркүстанда јерли əһалинин вə бунлар ичиндə билхəсə кəнч эркəклəрин орманлара, дағ-лара вə чəллэрə фəрар илə иктифа елəдиклəri əбувєјнлəринин дə эффра-ди-анлəлəрини мүмкүн олдуғу гəдэр өз кəстəрмəјə чалышдығлары вə бəзэн мигдари эффрады нисф дэрəчəсинə тəнзил етдиклəri бир чох јерлəрдə көрүлмүшдур.

Иштə бу əсбаба бинаэндир ки, рəсми рус истатистиклəринин эрға-мына даима «шүбһəли вə тəнгиди бир нəзэр» илə бахмағ ичаб етдијинə вə билхəсə Мавəраји-Гафгаза мүтəəллиғ эрғами-еһсанјјə хүсусунда шүбһəлəрин тəзјид едилмəси лəзым кəлдијинə кэрə Мавəраји-Гафгаз нүфусунун 2,653,000-дэн чох фəзлə олмағ үзрə гəбул едилмəси игтиза ејлэр.

Сон дəрд сənəлик һəрб əснасында кэрək күрчүлэр вə кэрək билхəс-ə ермəнилэр рус ордусунда истихдам едилэрək «јашлы зүкури нүфус» мијанында пəк ағыр зəјиат вə тəлəфат вердиклəri сырада рус һəкүмə-тинчə Мавəраји-Гафгаз зүкури-исламјјəсинə бəдəни вəзифєји-əскə-ријјə тəшмил едилмəмиш олдуғу үчүн əски истатистиклəрдə мүхтəлиф-ирглэрə мəнсуб əһалинин араларында мөвчуд олдуғу көрүлэн «нисбə-ти-мүтəағиблə» шимди азэрбајчанлылар лəһинə даһа пəк чох дəјиш-мишдир. Сон сənəлэр ичиндə Азэрбајчан тəкəссури-нүфусунун ислам арасында тə'ғиб елəдији даһа шиддəтли нисбəти-тəзəјүддə бурада ајры-ча нəзəri-диггəтə алынмағ ичаб едэр.

Бинаэн əлєјһ əски рəсми рус истатистикиндə мүһəррир олан эрғам билхəсə ермəнилэр һағгында мүһүм мигдарда тəнзил вə Азэр-бајчан нүфуси-үмүмијјə вə исламјјəси дə шəјани-диггəт бир дэрəчə-дə артырыларағ тəшһи едилмəк игтиза едэр ки, Мавəраји-Гафгазын бу күнкү вəзијјəти-нүфусијјəsi һəғиги бир сурəтдə алашыла билсин.

Мавəраји-Гафгаз гəтəəлəриндə тəвəттүн элəминш олан гəвмлəр, билхəсə Азəрбајчан турклəри илə кўрчўлəр биннисбə пəк јахын олар, бир мазиндə бу кун ишгал етмəклə олдуғлары Мавəраји-Гафгаз эғсамы узəриндə һакимижəти һанз мустəгил һəкумəтлəрə малик идилəр; эср-лəрчə мўддəт «мустəгил һəјəти-сијасијə» јашамыш олан бу гəвмлəр о заманларын əһвал вə ичабтинш кəрə, кəнди араларында бир такым мўһарибэлəр етминш олдуғлары киби, билхəсə гомшу дəвлəтлəрə гар-ни, мəсələn, Русијə, Иран вə Туркијəјə гаршы да мўһафизеји-мөвчу-дијəт етмəк узрə бир чох мўһарибэлəр киришминшлəрдир.

Ермәни милләти пәк әски заманда бир чәһәтдән түрк вә әчәм ида-
рәсинә кечерәк вә дикәр чәһәтдән гисмән Азәрбајчан ханлыгларындан
бәзиләринә ғәразисини бурахаһаһ, кәнди сијаси мөвчудийјәт вә истиг-
лалыны ғәһб етдиј һалда, Азәрбајчан түркләри илә күрчүләр сијаси
истиглалларыни 19-чу әсрин ибтидаларына гәдәр мұһафизә етмиш-
ләрдир. Күрчү краллығы Русијаја анчаһ 1801 сәнәсиндә илһаһ едилә
билмиш, Азәрбајчан ханлыглары иәз бундан бир мүддәт сонра руслар
тәрәфиндән тәһриб вә истила олунә билмишдир. 1813 сәнәсиндә имза
едилмиш олан «Кулүстан әһдиамәси» әсасына кәрә, Гарабаһ ханлығы
илә, Ғәнчин (Хачин), Шәки, Ширван, Дәрбәнд, Губә вә та бу илә
Талиә шии (Талиш) ханлыглары Русијаја кечмиш вә 1828 сәнәси
«Түркмәнчај» әһдиамәси илә дәр Ериван вә Нахчыван ханлыгларынын
һәјәтина хатимә вериләрәк, бунлар да Русијаја интигал етмишдир.

Салифүззикр Азәрбајҹан ханлыгылары илә Күрчүстан Һразиси вә бундан маәдә 1852 тарихиндә Русия илә гәһрәмәнанә һәрб вә мүҹаһидә еләмиий олан Шејх Шамилин хитами мүҹаһидатындан сонра әлә кечирилмиш олан Дағыстан вә Мавәраји-Ңатал санҹағы, 1877—1878 рус-түрк мүһарибәсини мүтәағиб түркләрдән алынан Гарс, Батум гитәләрн вә абазалиг олан Сүхум санҹағы пејдәрпеј әлавә вә товси, олунараг, рус императорлуғунун Мавәраји-Ңағгаз Һразиси вүчудә кәлмишдир.

Бу күн Мавэраји-Гафгаз рус төгсимати-идаријјәси мучибинчә бир
вәһи ати әгсам вә әмзәји-идаријјәдән тәрәккүб етмәкдәдир:
Вилајәт вә гит'әләр:

1. Баки, 2—Елизеветпол (Кенчә), 3—Ериван, 4—Гарс—, 5—Тифлис, 6—Кутајис, 7—Батум вилајәтләри; бунлара элавәтән: 1—Мавәраји-Гатал, 2—Сухум санчаглары.

Әбалиси әксәријјәтлә ислам олан вә Петровка шәһәри үзәриндә Сулак нәһринә гәдәр кедән Дағыстан гитәси дә билхассә игтисади сә-бәбләр долајысы илә Азәрбајҗана шиддәтлә мәрбут вә мүтәмајил ол-масына бәлаән, Мавәраји-Ғафғаз әғсами-мүтәмминәсиндән олмағ үзрә әлавә вә с'тибар едилинчә, бу күнкү Мавәраји-Ғафғазын мәсаһеји-сәт-һијјә нөгтеји-нәзәриндән 208 827 770 версти-мүрәббә' бир чәсамәтә вә нүфусча 7687 770 адама малик олдуғу вә ишбу нүфусун ичиндә әсғәри оларағ исламларын 3 306 000 миғдарында ермәниләрин 1 786 000 дәрә-чәсиндә вә күрчүләрин 1 641 000 әдәдиндә булундуғу көрүлүр.

Ирг. лисан, һәрс вә динчә олан фәргләринә бахылмајараг, Мавә-
 раји-Гафгазда сакин бу үч гөвм рус мустәбидләринин идарәји-кејфи-
 лајәтләриндән көндәрилән рус «чиновникләри» (мәмур) илә идарә
 фәна рус мәмурлары олуб, әксәријјән биззат Русијанын һеч бир ишнә
 јарамадығы, рүшвәтчилијин ағыр иттиһаматы алтында булуңдугу үчүн
 ирүрәти дөвләт мәмуријјәти илә тәмир вә тәлафи етдирилмәк гәрәзилә
 гитаәти-бәидәјә вә билхассә Гафгазијјә әски дөвләт дүшкүнләри мұ-
 насиб көрүлмәкдә вә бу сурәтлә Гафгазијјә рус мәмурлары үчүн «и-
 тисади бир јәғмакәрлијин вә рүшвәтчилијин» мәнбәји һалына чеврил-
 мәкдә иди.

Бу гәбил буро́крат рус мә'мурлары илә Мавәраји-Ғафғазын идарә-
си сәјәсиндә «јерли әһали»јә ху́суси бир рифаһ вә сәадәттин тө'мин
едиләмәјәчәји һаггында бәјани-мүтәәлијә лүзүм вармыдыр? Рус мә'-
мурлары тәрәфиндән мә'нәви вә әхлағи вә ичтимай-иғтисади еһтија-
чат әһалини тө'мин етмәк гәрәзилә гәтијјән уғрашылмадығы вә бу чә-
һәтә аләлүмум Русијада затән әһәмијјәт верилмәдији үчүн мә'муринчә
Мавәраји-Ғафғазда јапылачаг бир шеј галыјор вә бу ху́сусда рус ида-
рә вә һөкүмәти-мәркәзијјәсиндән алынған әмр кәмәли-гәјрәт вә шиддәтлә
ичра едилмәјә чалышылыјор иди: бу, Мавәраји-Ғафғаз гитәатында
сакин «јерли әһали»ни бүтүн тәдбир вә васитәләр илә «руслаңдыр-
маг»дан ибарәт иди.

Гитаэти-бәндә сijasәтинни Pium dēsiderlum «Һәдәфи-интиһай»-ни истеһсал үчүн милли сифәт вә маһијәти һанз олмағ үзрә вүғуа кәләчәк һәр нөв тәһәһүрати-һәјатијјәјә, јә’ни шөјлә-бојлә јерли халғ ара-сында «милли мәфкурә» мәвҷудијјәтинә дөләләт едән һәр шејә әввәл-беәввәл ән гүввәтли зәрбәләр ендирмәк лазым әдд олунујор иди. Рус мә’мурлары зәрбәләринни ән шәдид вә ән мүтәкасиғи бу сәбәбдән долајы, биттәб милли әдәбијјата, лисана, тиятроја, мәтбуата, һәтта дино вә билхассә та ибтидаји дәрәчәсиндән башлајарағ, бүтүн мәктәб-ләрә товчиһ едилијор вә руслашдырмағ мүталибәсинни ән габа вә ән ағыр шәкилләри «милли тәрбијә»јә тәтбиғ олунмағ истәһилијорду.

Бу хусусда рус идарәсинин шиддәт вә зүлмүндән ән зијадә Азәрбајҗан түрк вә мүсәлманлары мүтәзәррәр олмуш вә бунларын ислам дининә мәнсубијјәтләри вәзијјәтләринин фәләкәт вә мүшкүләтәни христиан олан гөвмләрә нәзәрән бир гат даһа артырмышдыр. Күрчүләр бир дәрәчәјә гәдәр дүчари-тәғибат вә тәзјигат олмушлар исә дә, ермәниләр нисбәтән бунлардан даһа зијадә мәсуи галмышлардыр.

Мәэмафин Азәрбајчан түркләри илә бәрәбәр ермәниләр вә күрчү-
ләр дә, үмумијјәтлә руслашдырмаг хусусунда рус мә'мурларынын һан-
кы тәбәғә вә вәзијјәтдә олурса-олсун мөвчуд тәмајүл вә еһтирасларын-
дан кафи дәрәчәдә зәһмәт чәкмишләрдир.

Азербайжан гөвмләрини тәзјиг едән чарлыг идарәси, «рус милли вә сјаси мәгасиди-хүсусијјәсинә мүстәһдәндир ки, бүтүн Русијаја бәхш вә тәтбиг едилмиш олан үмуми ислаһати-идаријјә мијанында, мәсәлән, мөһәлли мухтаријјати-идарә, жури һакимләри үсулу, нитиһаб

117

Шүбһә жохдур ки, Мавәраји-Гафгаз гөвмләри арасында көрүлән бу иттиһад бир аз даһа сыхы ола биләр вә буныларын бәрабәрчә јашадыглары кечән әсрин тарихи кәләчәк нәсилләрә даһа ләкәсиз вә саф олараг иттигал едә биләрди. Рус идарәси әски ромалыларын Devide et imperaга дәстуруна товфигән бүтүн гүввәт вә тәдбирләри илә мүхтәлиф Мавәраји-Гафгаз әғвамы арасында тәфригә вә нифаг тохумларыны атды вә мүтәмәдијән чалышараг, пәк зијадә тәчрүбә едилмиш олан бир такым «нәзаји-дахили» вә «милли тәһрикат» васитәләрини кәмәли-мәһарәтлә гулланараг, бу милләтләри бир аз олсун, бир-бирләринә дүшүрдү. Мәсәлән, 1905 сәнәсиндә мүчәrrәд рус мә'мурлары тәрәфиндән вағе олан истиһзараг нәтичәси олараг Азәрбајчан мүсәлманлары илә Мавәраји-Гафгаз ермәниләри арасында сәрфи-милли, ирги бир сәһәдә мүсәдимәләрин зүһүр вә вуғу булмуш олмасы бу гәбилдәндир. Бурада рус идарәсинини мәгсәди кәрәк Азәрбајчан түркләринин вә кәрәк ермәниләрин нәзәрини бүтүн Русијаны бу заманлар гапламыш олан һәрәкәти-ихтилалийјәдән чевирәрәк кәнди дәрдләри илә уғрашдырмаг вә ишбу һәрәкәти-ихтилалийјәдән тәһәссүл едән 17 тәшрини-әввәл 1905 чар бәјаннамәсилә мәшрутијјәт үсүлунун гәбул вә тәтбиғинә раче' олараг «парламенто күшады» (государственнаја дума) киби тәдабири-ислаһийјәдән Гафгазијјәји мәһрум ејләмәк иди.

5

МАВӨРАЖИ-ГАФГАЗ ГӨВМЛӨРИНИН ИТТИҲАДЫ ВӘ МАВӨРАЖИ-ГАФГАЗЫН
Е'ЛАНИ-ИСТИГЛАЛЫ-МУТТӘИД ЧҮМЬУРИЈҖТ-МАВӨРАЖИ-ГАФГАЗ
ШУРАСЫ

Нэгигэтэн, Мавэраји-Гафгаздакы үч миллэтин сыхы бир сурэтдэ мүгаринэт вэ иттиһадына мүсайдэ етмэмэк үзрэ чалышан рус идарэ-синдөн маада, бурада дикэр мүһүм бир такым эсбаб да вардыр. Бу сәбәбләр ајры-ајры һәр бир миллэтин һарсы-сијаси мәфкурәләрини тәг-дијјә вә тәһмијјә едән тарихи-дини ән'әнәләрә мәрбут олараг һәр гөв-мүн тәмајул вә мүталиәләриндә көрүлмәк ичаб едәр. Иштә бу сәбәб-дән долајыдыр ки, һәр миллэтин мүһити ичиндә билхассә 1904—1905 сәнәси рус ихтилалыны мүтә'ағиб о замана гәдәр мөвчуд олан, јахуд гисмән јени тәшәккүл едән бир такым фиргәләр—сосиал-демократ, со-

снл-револүсионер фиргэлэри-күрчүлэрлэ ермәнилэр арасында—(үммәт фиргәси) вә мүсәлманлар арасында көрүнмәжә вә гисмән дә күрчү федералистлэри, мүсәлман демократлары, ермән дашнагсүтјун фиргәси вә мүсәлман милли һүрријјәтпәрвэран вә демократ фиргәси (биләкәрә «Мүсават» намыны алмаг үзрә) тәшәккүл етмәжә башлады.

«Милли ифтираг вә мүчадиллэ» зәмининдә еһтираслары гәйнадыб дашырмаг үчүн, гисмән күрчү, ермәни вә гисмән мүсәлман мүнәввәрләри вә мәтбуат тәрәфиндән јардым көрмәк шәртилә, ишбу әһвалын биттәб аз мүһүм амил вә сәбәб олмадығы мејдандадыр. Нифағы аловландыран «мәһәлли Гафгаз вә сонра үмүмрус мәтбуаты» олмуш вә буна «Авропа мәтбуаты» да илтиһаг ејләмишдир. Кәрәк рус, кәрәк Авропа мәтбуатында ән башлыча амил олан ермәниләрдир ки, о заманда вагә олдуғу киби, бу күн дәхи Авропанын бүтүн пәјтәхтләриндә мүхабир вә мүһәррирләри мөвчуд олдуғу үчүн Авропа гареләринә Гафгаз милләтләри һәјәти вә билхәсә ермәниләр һағғында чох дәфә мәәттәсүф һәңигәтә аз мутабиғ вә јахуд һәңигәтдән билкаллијјә мутәбаид шәкил вә рәнкдә мәлүмат вермәји етијад едимишләрдир.

Бөjlә олмагага бәрабәр, бу күн мәзгилә мүнғәлиб олан тарихин дә-
ринликләриндә гаңб олуб кедән рус идарәси истибад вә зүлмү алтын-
да бир әсрдән зајидә јан-јана етдикләри гоншулуғ сәјәсиндә бир-бирлә-
ринә бағланан Мавзәраји-Гафгаз милләтләринин арасында «чанлы
бир иттиһад» һүсулә кәтирмәк фикри, кәрәк иглими—чоғрафи вә кәрәк
игтисади шәраити-мүштәрәкеји-һәјәтијәләри јүзүндән анчаг сон за-
манларда кәндисини көстәрмәјә вә билхәссә рус чарлығы гүдрәт вә
гүввәти дүшдүкдән сонра тәһәггүт етмәјә јүз тутду.

Хүсүүсэн чар Икинчи Николанын тэгшит-сэлтэнэтдэн фарагэти вэ 1917 сэнэси мартында Принс Лвовын вэ билэхэрэ Керенскинин рэјасэ-ти алтында рус һөкүмэти-мүвэггэтэсинин тэшэккүлү үзэринэ Мавэраји-Гафгаз гитэаты IV думаја дахил олан эски эзадэн мүсэлман, күрчү, ермэни мүмэссиллэриндэн мүрэккэб олараг бүчүдэ кэтирилэн «Мавэ-раји-Гафгаз мүвэггэти комитэси» тэрэфиндэн идарэ едилмэјэ башла-ды. Бу јолда тэшэккүл едэн һөкүмэтин гүввэт вэ ирадэси Мавэраји-Гафгаз миллэтлэринин үчү тэрэфиндэн дэхи гэбул едилдији үчүндүр ки, «Гафгаз мүвэггэт комитэси» та тэшрини-эввэл ајына гэдэр, јэни 25 тэшрини—эввэл 1917 тарихиндэ Петербург шһһериндэ һөкүмэти-мү-вэггэтэ болшевиклэр тэрэфиндэн говулараг болшевик идарэси һөкүмэ-ти элинэ тэмамэ н алынчаја гэдэр ифаји-вэзифэ ејлэмшидр.

Мәлүм олдуғу үзрә, Сусијада үмүми игтишашати-миллијјәнин зү-
һуру илә пәк зијаде теләфат вә зајеат мүчиб олан әһвалын һүдуси,
мәркәз илә мәмләкәтин вилајәт вә гитәаты арасында мөвчуд иртибат
вә мүнәсибәтин ингитаны да ејни заманда истилзәм етмиш вә бу һал
јени бир дөвр күшадына мәбдә олмушдур.

Гафгазија вә билхассә Мавәраји-Гафгаз јалныз Петербург вә Москва илә олан иртибатыны гаиб етмәклә галмамыш, бәлкә Русија нын дикәр әгсамы илә дә Мавәраји-Гафгазын мүнәсибәти тәмамән кә-силмишдир. Рус дөвләтинин бу сурәтлә измәһлалы үзәринә совги-зәру-рәт илә Мавәраји-Гафгаз милләтләри бәттәкрар кәнди милли мүмәс-силләри васитәсилә бирләшәрәк, бүтүн Мавәраји-Гафгаза шамил ол-маг шәртилә, кәрәк тәшрији, кәрәк әдли, идари-мали вәзәиф вә һүгуги-һөкүмәти-һаиз, кафеји-тәһһизата малик бир «идареји-һөкүмәт» тәсиси-нә мүзәттәр галдылар.

Иштә бу заманларда Мавәраји-Гафгазын мәркәзи олдуғуна бинаән Тифлис шәһәриндә бир кабинет вүчүдә кәтирилди вә комиссар үнваныны

һаиз олмаг үзрә үч милләтнин (күрчү, Азәрбајҗан түркү вә ермәни) бәһриндән мүмәссилләр алынды. Ејни дәрәчәдә үч милләт тәрәфиндән мәһәр гәбул олан бу һөкүмәт «мүттәһид» вә «мүштәрәк» бир идарә олмаг үзрә вүчүдә кәтирилмиш бир кабинә иди.

Ликән, бу сурәтлә вүчүдә кәтирилмиш олан «иттиһад» илә иктифа едилмәди: бәлкә, дәрәғәб «мүштәрәк» вә мүттәһид бир гәрарнамә» нәш-ри илә Мавәраји-Гафгаз мүмәссилләриндән вә 132 әзадан мүрәккәб бир «шура» сәјм вүчүдә кәтирилмәсинә гәрар верилди. Сәјмин әзасы Азәрбајҗан түркләри дикәрләриндән бир аз даһа фазла булулмаг үзрә, һәмән мүсави әдәддә ермәни, күрчү вә түркү еһтива елијорду. Ишбу сәјмә бир вәһ ати милләт мүмәссилләри даһил олды:

1. Бүтүн Русијалар мәҗлиси-мүәссисәһини вүчүдә кәтирмәк үзрә интихаб едилмиш олан милләт вәкилләри.

2. Ишбу милләт вәкилләри миғдарыһини үч миҗли әдәддә олмаг үзрә «фирғәләр» илә миҗли мүәссисләр, јаһин Русија мәҗлиси-мүәссисәһи интихабатына иштирак етмиш олан «тәшкиләт» тәрәфиндән кәндә-рилән мүрәххәсләр.

Бүтүн Мавәраји-Гафгаз аид олараг вүчүдә кәлән «јеканә вә али сәјм»ин һәр милләтә мәнсуб олмаг үзрә интихаб едилмиш олан үч рәиси мөвчуд иди. Мавәраји-Гафгаз әһалиси мәмләкәтин каффәсинә рачә олан бу «мүәссисәји-тәмсилјјә»нин идарә вә һакимијјәтини гәбул вә тәсдит ејләди.

Мәмләкәтин кафеји-әғсамы мәнфәәтинә һәсри-мүсә'и вә фәалијјәт едән «Мавәраји-Гафгаз сәјми» бу мәмләкәтин тарихиндә ән парлаг бир сәһфәји-шан олмаг үзрә иҗра'атыһи 1918 сәнәси һисаныһин доғру-зунчу күнүндә Мавәраји-Гафгаз истиглалыһи е'лан илә тәтвиҗ етди.

Сијасәтән јени бир дөврәји-һәјәтијјә даһил олдығу вә бејнәлми-ләл мүнәсибәтә аид сәләһијјәти-һүғуғијјәти-затында чәм ејләдијинә бәнаән әһнәби дөвләтләр илә мүнәсибәтә ибтидар ејләдији үчүндүр ки, «Мавәраји-Гафгаз сәјми» ишбу тәшәббүсү илә Азәрбајҗан түркләри вә ермәниләри илә күрчүләри бир дәрәчә даһа бирләшдирмиш вә Күрчүс-тан, Азәрбајҗан вә Ермәнистан үнванилә һәр бирини мүстәғил вә ајры бирәр «вәһдәти-сијасијә» әдд вә тәләғги етдијинә бәнаән, үчүндән мү-рәккәб бир «Мавәраји-Гафгаз Чүмһуријјәти-Мүттәһидәси» вүчүдә кә-тирмәклә үч милләти һүғуғи рабитәләр илә бир-бирләринә даһа зијадә бағламышдыр.

Мәәмәфиһ пәк зијадә тәәссүфә шајандыр ки, мүстәғил Rеpublique fédération «чүмһуријјәти-мүттәһидә» сурәтиндә тәшәккүлү е'лан олу-нан «Мавәраји-Гафгаз дөвләти фикри», хариҗи тәсирәт вә әһвал дола-јысы илә чапук бурахылмыш вә 26 мајыс 1918 тарихиндә ибтида мүт-тәһид чүмһуријјәти тәшкил едәнләр ичиндә күрчүләр иттиһаддан ајрылдығларыһи вә тәмамән мүстәғил олдығларыһи е'лан етмишләр вә онлары тә'ғибән. Азәрбајҗан вә Ермәнистан һөкүмәтләри дә Күрчүс-тана имтисал едәрәк, кәндиләринин «мүстәғил Азәрбајҗан вә Ермәнис-тан чүмһуријјәти» вүчүдә кәтирдикләрини е'лана мәчбур олмуш-лардыр.

АЗӘРБАЈҖАН ЧҮМҲУРИЈҖАТИ-ӘРАЗИ-ӘҲАЛИ ВӘ СҮДУРИ

Мүстәғил Азәрбајҗан Чүмһуријјәтинин е'ланы 1918 сәнәси мајысы-нын ијirmi сәккизинчи күнүндә «Азәрбајҗан шураји-миллиси» тәрәфин-дән иҗра едилмишдир.

Бу вәсилә илә Азәрбајҗан Чүмһуријјәти мәҗлиси-нүззар рәиси тә-Вјана, Москва, Вашингтон, Букреш (Лондон), Парис, Рома, Берлин, (Польша—Варшава) Истәғһолм, Кристианија, Кијев, Копенһаг, Тегһран вә Истанбул шәһәрләринә бир вәһ ати мүндәриҗаты һави телеграф-намә чәкилмишдир:

ХАРИҖИЈҖА НҮЗЗАРӘТИНӘ

«Күрчүстанын иттиһаддан чыхмасы үзәринә «Мавәраји-Гафгаз мүттәһид чүмһуријјәти» иһһалал ејләмишдир. Шәһри һалын 28-чи күнү әғди-ичтиман едән «Азәрбајҗан шураји-миллиси» Мавәраји-Гафгазын чәнуби-шәрғисиндә вәғе олан Азәрбајҗанын истиглалыһи е'лан вә Азәрбајҗан Чүмһуријјәтинин тәшкил ејләмишдир. Кејфијјәтдән һөкүмәти-мәтбуәһизин хобәрдар едилмәсини сурәти-мәхсусдә рича ејләр вә еһтирамәти-фанғәми тәғдим илә кәсби шәрәф едәрәм. һөкү-мәтин шимдилиҗ «мәғәрри-мүвәғғәти» Елизаветполдур.

30 мајыс 1918

*Азәрбајҗан Чүмһуријјәти мәҗлиси-нүззар рәиси Хојски.
Нүсхәји-мүсәддигә вә мүсәччәлләси имза едилмишдир.
Рәиси-нүззар: Фәтәлихан Хојски.*

Бу сурәтлә истиглалы е'лан олуған Азәрбајҗан, кәрәк мүсәһеји-сәһһијјәсинин чәсамәти вә кәрәк нүфусунун кәсрәти нөгтеји-нәзәриндән, Күрчүстан илә Ермәнистан гомшу чүмһуријјәтләринә мүһүм бир дәрә-чәдә тәфәввүг ејләмәкдә вә ишбу чүмһуријјәтләр илә шимал-гәрби вә гәрб чәһәтләриндә илтисағ етмәкдә вә шимал-шәрғидә Дағыстан илә вә чәнубдә Иран вә Түркіјә әғсамы-мүтәбағијјәсинә вә шәрғдә Хәзәр дә-һизи илә әһтә едилмәкдәдир. Ишбу һүдудлар илә Азәрбајҗан Чүмһу-ријјәти һәғиғи вә тәбни һүдудларына малик олмуш исә дә, бә'з әғсамы һағғында мөвчуд олан ихтилафәтә бәнаән, һәнуз бу һүдуди-тәбнијә тә-мамән тәғәррүр едәмәмишдир. һүдуди-ихтилафлары Истанбулда әғд едилмәси гәрарлашдырылан конфрансда һәлл олулмағ әсасы гәбул едилмиш олдығундан долајыдыр ки, ермәни, күрчү вә Азәрбајҗан мү-рәххәсләри, «һөкүмәти-аидәләри» тәрәфиндән е'зам олуномуш исә дә, үч ајдан зијадә вәғе олан интизарә рәғмән, ишбу конфранс әғд олунама-мыш вә тәшрини-сани ибтидаларында Азәрбајҗан мүрәххәсләринин—Истанбулдан Бақыја—овдәтинә лүзүм көрүлмүшдүр.

Мүтәлиәти-Мәсрудәјә бәнаән, јени тәшәккүл едән Мавәраји-Гафгаз чүмһуријјәтләринин һүдуду һәнуз араларында тәмамән тәғәррүр етмә-миш олдығу мадам ки, бир һәғиғәтдир, олса-олса рус идарәси заманыһ-да Азәрбајҗан гитәсинин инғисам ејләмиш олдығу әски вилајәт, санчағ вә гәзаларын исимләрини зикр вә тә'дәд едәрәк һүдудларыһи сурәти-үмүмијјәдә ифадә вә бәјан етмәк ләзым вә габилдир.

Кәрәк Азәрбајҗанын, кәрәк Ермәнистан вә Күрчүстанын һүдудла-рыһи тә'јинә мәдар олмағ вә мөвғеји-мүнағишәјә гонулмағ үзрә һа-зырланмыш олан бир чох «тәклиф вә прожеләр» мөвчуддур ки, булар зырланмыш олан бир чох «тәклиф вә прожеләр» мөвчуддур ки, булар сон заманларын иҗабәти-сијасијә вә шу вә ја бу шәртә нәзәрән тәбдил да мүтәһәввәл бир маһијјәти» вә шу вә ја бу шәртә нәзәрән тәбдил едилмәк габлијјәтини һаиздир. Тәбиндир ки, шимди дә бу һүдуд про-желәри шу вә јахуд бу чәһәтә доғру тәбдил вә тә'дил едилмәк габил-

Мэзкур прожејә нәзәрән, Азәрбајчан Чүмһуријјәтини тәркиб едән әгсами-әрзијјә бир вәчһ атидир:

2—Көнчә вилајәти. Бураја бир вәчә ати гәзалар дахилдир:
8—Көнчә, 9—Чаваншир, 10—Шәки, 11—Әрәш, 12—Шуша (Гәрәбағ),
13—Чәбрајыл (Корјакин), 14—Зәнкәзур, 15—Газах. Бу сон гәзанын
дағлыгы олан вә үчдә бир мигдарына мусави булуна гисми Ермәни-
стан чүмһуријјәтинә кечмәкләдир.

4—Тифлис вилајәти. Бураја шу гәзалар дахилдир: 19—Бозчала гәзасы, 20—Тифлис гәзасынын бешдә бири, 21—Сыгнах гәзасы.

Ериван və Тифлис вилајәтләринин салифүззикр гәзаларында və көзәләк Загәтал санчағында Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин әчзаји-мү-
әккәбәси мијанына кирмәк арзусуну биззат көстәрмиш олан пәк
әсрәтли «иңфуси-исламијјә» мөвчуд олдуғундан, бунларын бә’зи әгса-
мыны Азәрбајжан әдадындан тәләгги ејләмәк бир әмри-зәруридир.
Әһалији-исламијјәнин бәјлә бир арзуда булунуб-булунмадығы, мәзкур
әһәлләр әһалисинин рәјләрин мүрачнәт едилмәк тәригилә истимзач
ә тәфтиш едилмәк һәр заман гәбилдир.

7

Азәрбајҗанын әсил јерли әһалиси олан Азәрбајҗан түркләри ган вә дил етибарилә сәлчуг түркләри илә гардаш олдуғу киби, мәзһәб нәҗәти-нәзәриндән дини-ислам илә мүтәдәјјин булундуғлары үчүн Гаф-ләрә нисбәтлә ән зијадә шиддәтли тәғибат вә тәзјигата дүчар олмуш-лардыр. Гомшулары булунан күрчүләр илә ермәниләр «милли мәктәб-ләри илә кәлисаларына, огаф мүәссисәләринә», кәнди дилләриндә бир

Миллэтдә бөйлә бир «шүүр» һусула кәлмәси бир-бири ардыңча бүтүн алатларин тәдарүкүнү, мәнәви—һарсы маһијјәти һанз васитәләрин һнһарыны әмр етмәкдә олдуғундан долајыдыр ки, рәсми рус идарәси тәрәфиндән кәстәрилән мухалифәт вә иһра едилән тәзјигата рәғмән, бунлар пәјдәрпәј саһеји-зүһура чыхды.

Филлэгийгэт, сон элли сэнэ ичиндэ ишбу милэтлэрин арасында эдиб, шаир, драм мүнхэррирн, мүнхэррир олмаг вэ мэсанли-ичтимаийжэ илэ иштигэл етмэк үзрэ бир чох адамлар јетишди, бунлардан бир чох адамлар јетишди, бунлардан бир чохлары тәһсили-алијн рус дарульфунуларында вэ јахуд Авропа мукатиби-алијјөсіндө икмал етмиш кимсэләрдөн ибарәтдир.

Бурада билмүнасибә сөйләмәк игтиза едәр ки, Османлы түрк әдәбијјатынын тәсириндән сонра, азәрбајҗанлылар, билхәссә әски мәшһур Иран әдәбијјаты уstadларынын тәсири алтында булунмушдур. Мәсәлән, бүтүн дүнјача мәшһур олан «Шәһнамә» саһибии Фирдовси илә «Бустан» вә «Күлүстан» саһибләри һафиз Ширази вә Шейх Сәдинии мисра'и бәрчәстләри бу күн белә Азәрбајҗан түркләри тәрәфиндән һәр фүрсәтдә исте'мал олулмагда, бунлар бирәр «дәстур вә истинадкаһ руһу» тәрзиндә сәрф едилмәкдәдир.

124

Ликән, бу күн гомшу «Иран дәвләти», һарси нөгтеји-һазәрдән мütәд-
дәни вә дәвләт тәшкилаты е'тибарилә зиф булуношуна көрә Гафгаз
дејилдир. Бахүсус, Азәрбајҗан кәнді дәвләт тәшкилатыны әсриләш-
гурмаға чалышыдығы бир заманда, Иранын бу гәлдәләрдән элан пәк
Азәрбајҗан түрклярә һәмәшәри әһамият дәрҗәһинә ийаһәтләшмәктә.

8

Азәрбајҹан милләтинин һәр нә гәдәр һәнуз бөјүк бир әһәмијјәти һаиз вә мүтәкамил дејил иһә дә әдәбијјат, мәтбуат, китаб тәбијјәти, тиятро, мүәссисәти-хәјријјә, тәрбијәви-һарси вә сийәси тәшкилат хү-сусларында инкишафыны тәмин едәчәк миғдар вә дәрәчәләрдә олдуғу јенә шүбһәдән вәрәстә олан мәнәви-һарси гүввәтләринә—дикәр әхлағи-истинадкахларына даир верилән ишбу мүталиғи-мүләххәсәдән сонра мәмлүкәтин иғтисади мәнәбә гүввәтинә кечмәк иғтиза едәр:

Нефт вэ газын ади заманлардакы истехсалат сәвијјәси 550—600 милјон пуд радәләриндә иди. Әлилтәгриб 61 пуд 1 тон јапдығына нәзәрән, бу мигдар 9836 100 тон едәр. Ихтилал заманларында вә билхассә Бакы шәһәри илә чивары болшевикләр тәрәфиндән зәбт едилдикдән сонра (1918 мартындан августа олан дөврэдә) биттәб истесалат мигдары хејли азалмыш вә 1919 сәнәсиндә 47 милјон пуд, јә'ни 7 704 945 тон вүчүдә кәтирилдији һалда 1917 сәнәсиндә истехсал 410 милјон пуа, јә'ни 6 721 335 тона дүшмүшдүр. һалбуки 1918 сәнәсиндә гануни-сани, март ајларында ваге олан истесалат мигдары 71 милјон пуд, јә'ни 1163432 тон олдуғуна бахыларат һесаб едилинчә олса-олса сәнә нәһажәтинә гәдәр 250—300 милјон пуд, јә'ни 4.097.000—4918.000 тон истехсалат вүғуа кәлә биләчәји гәбул едилмәк ичтиза едәр. Бүтүн истехсалатын нисфи, һәтта үчдә икиси әләладә Хәзәр дәнизи вә Волга тари-салатын нисфи, һәтта үчдә икиси әләладә Хәзәр дәнизи вә Волга тари-салатын нисфи, һәтта үчдә икиси әләладә Хәзәр дәнизи вә Волга тари-салатын нисфи, һәтта үчдә икиси әләладә Хәзәр дәнизи вә Волга тари-

126

јис Баки—Батум петрул бору вә вагонлары илә Түркіјә вә дикәр мә-
малики-әчнәбијә пијасәләринә ихрач вә сөвг едилмәкдәдир.

Бундан маэда Азербайжан Чумхурийятинин пудатларына гитэат табини сэвгэтлэр мијанында олмаг үзрэ Муған вэ дикэр бэ'зи гитэат мәмләкәтдә мөвчуд памуг, зәр'ијат мәһәлләри Күр нәһри үзәриндә ичра едилән фөвгәладә зәнкин сәнәти-истијад илә Хәзәр денизиндә Губа гэзасынын Јалама истасјонундан Иран илә һәмһүдуд булунан Јәнкәрана табе Астара шәһәринә гэдәр олан саһилләрдә јапылан ба-лығычылыг, Елизаветпол, Нуха, Губа, Шамахы вэ дикэр гэзаларын меј-ва үзүм бағча вэ бағлары зикр олунмаг игтиза ејләр. Кәрәк бу гэза-ларда вэ кәрәк бүтүн дикэр гэзаларда мәһәлли әһалијә аид олан вә һәр дүрлү һүбубат вә беллијјат зәр'инә мүсәнд булунан әраз'ији-мүн-битә мөвчуддур. Һәнүз елмән даһа пәк аз тәдгиг едилмиш олан бу ви-лајәтләрин мүхтәлиф гісмләриндә бакыр мәдәни филизаты хром вә күкүрт вэ дикэр бир чох мәдәни изләри, дамарлары көрүлмәкдә вэ кү-күртлү сулар вә әләлүмум дикэр мәвади-мәдәнијјәји һави мәдәни су-лар булунмагдадыр.

Жалныз гыр вэ шәһәр чиварларында дејил, шәһәрләрнин ичиндә дә үмумијјәтлә «торпаг вэ әмлаки-гејри-мәнгулә» мәһәлли Азәрбајчан түрк-ләрнинн јәд төмәллүкүндәдир. Кәзәлән тичарәт вэ сәнајә дә түрк-ләрнин әлиндә топланмышыр. Бу хуәсудә Бакыја нәзәр-диггәти чәлб ет-мәк кафидир. Тичарәт вэ сәнајә мәркәзи олан Иран илә бәрәбәр Орта Асија тичарәтинин транзит күзәркәһи булуна бу шәһәр һәр шә'бәји-фәалијјәти е'тибарилә Азәрбајчан түркүнә мәнәубдур.

Дөвләтчә верки төвзи вә тәһмили нөгтеји-пәзәриниңдә сајылан ишбу мәнабе сәрвәт биттәб мұһүм мәтрәһләр вүчүдә кәтирир. Бурада әләл-тәгриб 3 милјона гәриб олмаг үзрә гәбул едилмәк лазым кәлән бир «веркији-мүкәлләфин ордусу» гаршысында булуңдугу дүшүнүлүрсә хәтә едилдијиндән горхулмујараг иддиә вә гәбул едилә билир ки, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин зүһүр едәчәк һәр дүрлү мәсрәфләрни үстәлик бүдчә варидат фазлалары галмаг шәртилә, кәнди варидатындан балигән ма-бәләг тәсвијјә едиләчәкдир.

9

АЗЭРБАЙҖАН ШУРАЖИ-МИЛЛИСИ ВӘ ҺӨКҮМӘТИ-БАҚЫ ШӘҺӘРИ—
ПАЈТАХТ

Мә'нави вә мадди гүввәтләринә истинадән Азәрбајҗан шураји-мил-лисн Чәнуби Гафгазија федерасијону чүмһуријјәтинин инһилалыны мүтәагиб 1918 сәнәји-миләдијјәси 28 мајысында Азәрбајҗан Чүмһуријјәтинин тәшәккүл етмиш олдуғуну е'лан етди. Ејни заманда Шураји-милли бир дә он ики назирдән ибарәт бир һөкүмәт тәшкил етди. Он ики назирин чүмләси Азәрбајҗанын јерли әһалисиндән олуб, азәрбајҗанлы түрк-ләрди. Бу зөватын каффәси рус вә әчнәби дарүлфүнунларында вә хүсуси мүкәтиби-алијјәдә тәһсил көрмүшләрди. Бунлардан дөрдү һүгүшүнәс, дөрдү мүһәндис, үчү тәбиб вә бири дә филологдур.

Мүзөггөтөн Көнчө шәһәриндә тәшәккүл едән Азәрбајчан һөкүмәтинин иллик вәзифәси Бақы шәһәрилә һәвалисини, бу сәнә мартын мәзкур шәһәри истила етмиш олан болшевикләрдән хилас үчүн тәдабири-чидијјә тәвәссул етмәк олду.

Петрол киби манабеји-сәрвәтилә бүтүн чаһанын мә'руфу олан Бақы шәһәри Азәрбајҗан Чүмһуријәтнин тәбии пайтахтыдыр. **Һәтта**

русларын һакимијјәти заманында белә Бакы бүтүн Гафгазија мүсәл-
манлары үчүн итисади олдыгу гәдәр үрфани вә сијаси бир мәркәз
тәшкил едијорду вә әләндә өjlәдир. Мүәссисати-хејријјә, мүәссисати-
үрфанијјә вә сијасијјә, мәдариси-әнмузәчијјә, мәтбуат и. х. киби Азәр-
бајчан түркләринин аз-чох әһәмијјәти-һаиз нә гәдәр тәшкилатлары вар-
дадыр. Түркләрин ән мүһүм гүваји-үрфанијјәси мүәллимләр, тәбибләр,
дава, вәкилләри, мүһәндисләр, мүһәррирләр биттәб бурада топланмыш-
лардыр..

Пәк гәдим бир шәһәр олан Бақы даима бир мүсәлман Мәдинәси
иди вә бүтүн ингилабати-сијасијјә рәғмән, даима түрк вә мүсәлман
јурду олараг галмышдыр вә бу күнә гәдәр бәғапәзир олан гәдим аби-
гәл'әси, һаггында бир чох мәнәғиб мөвчуд олан «Гыз галасы» бу һалын
ти мазидә олдуғу кими, әлан дәхи јерли эһалинин јәд тәсәррүфүндәдир.
Бақы чиварында мөвчуд петрол мәнбәји олан әрази башлыча јерли мү-
сәлманларын мүлки олдуғу киби, петрол мүссәнсатынын бир гисми-
мүһүми дәхи бунларын әлиндә булунујор. Фәғәт маддијјатдан сәрф-
нәзәрлә мәсәлән бир дә даһа мүһүм олан мә'нәви чәһәти вардыр:

Ән'әнати-тарихијјә чанлы изләр һалында әски тарихи әхтар едән абидәләр шәклиндә ортада давам едиб дурујор. Јерли әһали нәзәриндә билхәссә гижмәтдар олан асар да булардыр. Бу әсаслара бәнаән Азәрбајчан түркү Бақыјы кәндисер үчүн урфани, сијаси вә иғтисади бир мәркәз иттихаз етмиш вә јени Азәрбајчан һөкүмәтинин үмиди-истигбалыны бу шәһәрә рәбт ејләмишдир. Ишдә бундан нашы Азәрбајчан һөкүмәтинин мүғәддәрәты мәзкур шәһәрин мүғәддәрәтына өјлә гәви әла гәләрлә мәрбутдур ки, башсыз бир бәдән киби Бақыдан, бәјлә бир пайтахтындан мәһрум Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин вүчудуну тәсәввүр белә имкан харичиндәдир.

Алман һөкүмәти-императоријјәси илә рус болшевик һөкүмәти арасында Брест-Литовск мұаһидәнамәсинин зәјли оларағ сәнәји-һалијәнин 9 ејлүлүндә әгд олунаи мұаһидеји-мәнзәмәнин Азәрбајчана мұтәәлиғ мәвади долајысилә ејни сәнәнин 12 ејлүлүндә Азәрбајчан Истанбул мұрәххәсләри тәрәфиндән Алманијаныи Истанбул сәфарәтинә верилән шиддәтли протестонамәнин һикмәти баладакы мәсрудатдан анлашылыр: Мәзкурмұаһидеји-мүнәззәмәдә әзчүмлә үчүнчү маддәдә денијорки:

«Бүтүн петрол истексалатынын дөрддө бири Алманијанын јэд тәсәррүфүнә тәрк едилмәк шәртилә рус һөкүмәти Бакы мәнтәгәсиндә мәзкур истексалаты тәзјид вәзифәсини дәрөһдә ејләр».

Бәдиһидир ки, һүгүга истинад етмәјән вә доғру бир һәрәкәт олма-
јан бөјлә бир мұамилә әсасән ашкар Бир сурәтдә һәгганијәтдән узағ
булундуғундан Азәрбајчан һөкүмәти-чүмһуријјәси тәрәфиндән гәбулә
мәзһәр оламазды; зира һәр нә гәдәр Бақы мәнтәгәсиндәки петрол истеһ-
салы Азәрбајчан дәвләтинин кәнди еһтијачынын мафөвгүндә исә дә вә
һәр нә гәдәр дәвләти-мәзкурә мәһруғатә мөһтач олан дәвләтләрлә мұ-
насибәти-мүхтәлифәјә киришәрәк петрол ишләри үчүн бөјүк әчнәби
сәрмајәләринин чәлб јолунда билчүмлә тәдабири-лазимәји иттихазә мәч-
бур исә дә, јенә мәзкур чүмһуријјәтин һөкүмәти-иттихаз етмәк истимә-
дији тәғдирдә Бақы мәнтәгәси петрол истеһсал вә интифан ишләринә
кимсәнин мүдахиләсинә мүсаидә едәмәз.

АЗЕРБАЙДЖАНЛЫЛАР ИЛЭ БОЛШЕВИКЛЭРИН МУСАДИМЭСИ БАКЫ ЕРМӘНИЛЭРИНИН БОЛШЕВИКЛЭР ИЛЭ БЭРӘБЭР ХЭРӘКӘТИ

Бакынын әһәмијјәтинә даир олан бүтүн баладакы мәсрудат Бакы шәһәринин болшевикләр әлиндән хиләс јолунда Азәрбајҗан һөкүмәти-чүмһуријјәсин тәрәфиндән ән гәти тәдабирә тәвәссүл едилмиш олмасыны дәрәҗәји-кафијәдә изаһ едир. Бакыдакы болшевикләр үмуми рус болшевикләринин ғырынтыларындан ибарәтдирләр. Бунларын рәһбәрләри әксәријјәтлә әмәлә, сәнәткар, әскәр вә кәми тәјфасы синфинә мәнсуб руслар иди. Фәгәт башларында бир дә бир ермәни илә бир күрчү вар иди. Тәһрини-әввәл ајына гәдәр һеч бир һәрәкәт изһар етмијорларды.

Анчаг бунлардан биннисбә мәһдуд вә гәлил бир зүмрә бәзән Бакы бәләдијјә даирәсиндә мүхтәлиф протестоларла ортаја атылараг, бу протестоларында һөкүмәти-мүвәггәтијә, буржуазијә, биззат әзәсә әксәријјәтлә сәсиал-демократ (меншевик)ләрлә, «мүсәлман вә ермәни пасионалист»ләри булуан «шәһәр думасы» нә һүчумларда булунујорларды. Тәһрини-әввәлдән сонра, јәни мәркәздә Ленин вә аркадашлары һөкүмәт сүрмәјә башладындан сонра, Бакы болшевикләри дәхи арха-ларында бәјлә бир истинадкаһ олдуғуну һисс етдиләр. Билхәссә нәзәри-диггәтләрини, чәһһәдән өвдәт етмәклә олан әскәрләр арасында тәрәф-дар газанмаға төвчиһ ејләдиләр. Там о сыраларда Гафгазија вә Иран чәһһәләриндә рус ордулары тәмамилә иһилал едиб дағыдылды. Әвдәт едән нәфәрләр, Тифлис вә Бакы шәһәрләриндә болшевик тәшкилат тәрәфиндән гәсдән али гонујорду. Ејни заманда силаһла әлдә едә бил-дикләри бүтүн әнјәји-әскәријјә алыныјорду. Бу сурәтлә чох кечмәдән Бакыда болшевикләрин јәд тәсәррүфүнә әзим түфәнк вә фишәнк депо-лары, бир чох метралјоз, топ тәјјарә, автомобил, һәтта зиреһли авто-мобил кечмиш булунду. Бакы мүсәлманларынын бу һазырлыглардан хәбәри олмамышды; биләкс, бунлар болшевикләрлә мүнәсибәти-һүснә-нин идамәсинә чалышјорларды; зира, һөкүмәт башына кечмәк нијјәтин-дә дејилдиләр. Дикәр тәрәфдән болшевикләр дә мүсәлманларла хош кечинәрәк артыг әләнән меншевикләрлә мүбаризә едијорларды.

Фәгәт 1917 сәнәси нәһәјәтинә доғру күрчү вә ермәниләрә имтисалән Чәнуби Гафгазија мүсәлманлары, рус һөкүмәти-әскәријјәсин тәрәфин-дән тәрхис едилән бир пијада алајынын әсләһә вә ләвазимини әлдә етдиләр. Бундан маәдә бир дә азәрбајҗанлылардан мүрәккәб олуб, «вәһши» денилән фиргә дахилиндә мұһарибәји-һазирәјә иштирак ет-миш булуан «татар» сүвари алајы вар иди. Бу алајларын мұваинәти-нә мүсәлманлар дәхи тәшкилати-әскәријјәјә тәвәссүл етдиләр. Бу ишин башлыча мәркәзләри Кәнчә илә Бакы олду. Ермәниләрлә күрчү-ләр сабиг рус ордусунун һәр нөв әсләһәсини һамил тәчрүбәдидә әскәр-ләрдән мүрәккәб бирәр милли колордуја малик олдуғлары һалда мү-сәлманларын кәнди әскәрләринин әмри-тәшкилиндәки илк ајимләри саирләри тәрәфиндән әзчүмлә болшевикләр тәрәфиндән һәмән хүсүмәт-кәранә бир нәзәрлә тәләгги олунду. Бир дә о сырада болшевикләр хејли кәсби-гүввәт едиб, артыг һакимијјәтләрини бүтүн Чәнуби Гафгазијада вә билхәссә кәндиләри үчүн мүсәнд он бинләрчә әмәлә илә чәһһәји тәрк едән кәсирәләдәд рус нәфәрләринин топланмыш олдуғу Бакы мән-тә-гәсиндә әләнән тә'сисә гејрәт едијорларды. О әснада дахили Русија мәсәллу Чәнуби Гафгазијада дәхи анарши һөкмфәрма иди: чәһһәдән өвдәт едән нәфәрләр болшевик пропагандасына гапылараг һеч бир һө-

күмәти танымыјорларды; бир чох мәһәлләрдә јерли әһали илә мүсәди-мәләр вәгә олунду; дәмир јолларда һәрәкәтләр тә'тил олунду. Бил-хәссә һәр тәрәфдә нашә мүшкүлаты баш көстәрди.

Мүсәлман әскәрләриндән мүрәккәб бир «зүмрәји-гәлилә»нин Бакы-дан Ләнкәрана бир кач дүзүнә түфәнк нәғлинә тәшәббүс етмәләри минн тәләб етдиләр. Чәваб рәдд алынча, һәтта митралјоз дәхи естә'мал едиб һәмән аташ ачдылар. Атәш мутәғабил олдуғундан, һәр ики тә-лара гаршы олан хүсүмәтини мејдана чыхарараг Азәрбајҗан түркләри-бир мүсәлман митинги ичтима етди. Бу митингдә мүсәдирә едилмиш олан түфәнкләрин иадәсини тәләбә гәрар верилди.

Болшевикләр силаһларын иадәсини вәд етдирләрсә дә шәһәрин үзәринә о гәдәр горхунч булудлар топланды ки, һәмән ејни күнүн ах-шамындан (сәнәји-һалијә 17 март) е'тибарән мутәғабил атәшә баш-ланды вә ертәси күн (18 март) сабаһдан е'тибарән болшевикләр шәһә-ри бомбардмана башлајараг, лиманда дуран һәрб кәмиләринин топла-рындан белә атәш ачдылар. Бу атәшә мәрүз олан ислам мәһәлләләри иди ки, бурада чамеләри белә әсиркәмәдиләр.

Ишдә Бакыда дөрд күн (сәнәји-һалијә 18 әлә 22 март) давам едән «мұһарибәји-дахилијјә» бу сурәтлә башламыш олду. Бу мұһарибәдә мү-сәлман әһали әтлаф олунујорду. Ав киби вурулујорду, игамәткаһлары топа тутулујорду, әһрағ олунујорду; Болшевикләр бүтүн Русијада јап-дығлары киби ән тәһрибкар бир һирси-хүсүмәтлә ичраји-вәһшәт еди-јорларды. Болшевикләрин нијјәти Бакы мүсәлманларынын лагәјд гал-дығы һөкүмәти әлә кечирмәкди; зира һөкүмәти-мүвәггәтәнин вердији мисалдан гарышыг бир заманда бәјлә бир һөкүмәтин нә дәрәчә пәјдар вә гијмәтдар олдуғуну аңламышларды.

Јерли мүсәлман әһалиси үчүн әвағеби-мәш'умәји интач едән бир һадисә Бакы болшевик чәрәјаны дәстанында гәти бир рол ојнады. Бу һадисә о заман Бакыда булуан ермәниләрин вүргүати-мәзкурәјә иш-тиракларындан ибарәтдир. Бунлар башга јерләрдә олдуғу киби Бакы илә Бакы мән-тәгәсиндә гаты «кују миллијјәтчи» бир фиргә олан ермәни «дашнаксүтјун» фиргәсинин әтрафында топландылар. Һалбуки бу фиргә болшевик олмадығы шөјлә дурсун, митингләрдә бәләдијјә-даирәсиндә вә саир мәһәлләрдә болшевикләрин әләјһиндә һәрәкәт едијорду. Һәтта ермәни шураји-миллисини тәркиб едән саир ермәни фиргәләри мисаллы бу фиргәнин мүмәссилләри дәхи 18—22 март вүгү атындан бир аз әгдәм мүнәсибәти-миллијәји-сијасијәји тәнзим әмәлилә Чәнуби Гафгазија мүсәлман мәркәз комитәси илә мұзакирә вә мұға-виләдә булунујорларды. Бу һалда рәғмән ашкар олду ки, бүтүн даш-наксағанлар вә һәтта мө'тәдил насионал-демократлар, бир кечә зәрфиндә ермәниликдән болшевикләрә мүнғәлиб олдулар; һәм дә араларында вә бәлкә дә башларында гәрб чәһһәсиндән јурдларына өвдәт едән вә Гафгаз дәмир јолларындакы тә'тил һәрәкатындан наһи Бакы шәһәрин дә бири күн үч бин ермәни әскәри булундуғу һалда мүнғәлиб олдулар.

Биләхәрә товзиһ етди ки, Бакыда 18—22 март мұһарибәсини ја-панлар әсл бу «ермәни әскәрләр» имиш, демәк олунујор ки, һөкүмәти-әлә алмаг үчүн мұһарибәјә бир «ичтимаи мұһарибә» шәклиндә баш-ланмышкән о әснада Бакыда булуан ермәниләр мө'тәәссуф мұһари-

ләрчә әмәләси мијанында бу тәһдидкар гүввәтләр бир мүзаһирәт була билрләр.

Бир дә шуну унутамамалыдыр ки, Азәрбајчан петрол киби мүһүм бир мәнбәји-сәрвәтин мөвчудийјәтини Бақы илә мәнтәгәсинә мэдјун-дур. Бөјлә бир «мәтмәји-нәзәр»ин иға етдији мүшкүлат вә маванеји-рәф, үчүн Азәрбајчан һөкүмәти петрола мөһтач олан гоншуларилә вә ја саир дөвләтләрлә, әлбәттә, бир такым мүнасибата киришмәк мәчбу-ријјәтиндә галачагдыр. Анчаг о замана гәдәр һәр нөв еһтинал вә тәса-дүфләрә гаршы мәзкур һөкүмәт кәнди әразисини тәһти-әмнијјәтдә бу-лундурараг мүһафизә етмәк үчүн бичүмлә тәдабир-иттихаз вәзифә-силә мүкәлләфдир.

Азәрбајчан һөкүмәти-чүмһуријјәси ән мүһүм олан шу вәзифәсини шимдилек мә'әттәссүф анчаг билфә'л тәһти-һөкүмүндә булундурдугу Азәрбајчан әсакири киби бир гүввәји-мәддијә сәјәсиндә ифәјә мүғтә-дир ола билир.

13

ИНТИЗАМ ВӘ АСАЈИШ ТӘҒРИРИ ӘМРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ҺӨКҮМӘТИНИН КӨСТӘРДИЈИ МҮСАИ

Мәзкур әсакир мәмләкәт әразисинин асајиш вә әмнијјәтини тә'мин-дән вә һөкүмәтин мөвчудийјәтини мүдафиәдән гәјри, маһијјәт тәрзијәји һанз һеч бир әмәл пишиндә гошмујор, һеч бир мәгсәд тәғиб етмијор.

Бақы алындыгдан вә һөкүмәт ораја нәгл етдикдән сонра чүмһу-ријјәт мүсансини камилән, Азәрбајчан һүдуду дахилиндә тә'мин-асајиш омуруна һәср етди. Әкәр дөрд санчаг, јә'ни Шуша, Чавад, Чәбрајыл вә Зәнкәзур санчаглары истисна едилрсә, һөкүмәт бу хусусда шајани-тәғдири-нәтајичә дәстрәс олду белә. Бир заман Гарабағ ханлығыны тәшкил едән бу санчагларда Андроникн четеси ичраји-шәғавәт едијор-ду. Ермәни һөкүмәти-чүмһуријјәсини дә танымајан Андроник куја ермәни милләти наминә һәрәкәт етдијини иддиә едәрәк әһалиси ками-лән ислам олуб, Гарабағ ханлығы әразисиндән ибарәт олан мәзкур санчагларын әксәр әғсамыны Азәрбајчандан ајырмағ әмәлини бәсли-јорду вә бу нијјәтлә мәзкур әрази Ирандан вә әләхүсус Түркијәдән кәлмә ермәниләрлә искан олунујорду. Бу искан әмәлијјәси өјлә бир миғјасда чәрајан едијорду ки, ермәниләрин әдәди бу күн бир чох јер-ләрдә сүн'и вә мүвәггәт олараг мүсәлманларынқына мүсави, һәтта бә'зи јерләрдә фаиғ белә булунујор.

Мәзкур санчаглара Андроник четесинин шәғавәтләринә вә саир јерли әнасинин мүхили -асајиш һәрәкәтләринә гаршы Азәрбајчан гита-әти-әскәријјәсинин сөвги сәнәји-һалијә тәшрини-әввәлинин ибтидасында вағе олмуш иди вә мүһтәмәлдир ки, Азәрбајчан чүмһуријјәтинин бу санчагларында мәтлуб олан низам вә асајиш тәғәррүр етмишдир.

14

МАВӘРАЈИ-ГАФҒАЗДА ТӘШӘККҮЛ ЕДӘН АЗӘРБАЈЧАН ЕРМӘНИСТАН ВӘ КҮРЧҮСТАН ЧҮМҺУРИЈЈӘТЛӘРИНИН ТӘСДИГИ-ИСТИГЛАЛЫ МӘСӘЛӘСИ

Бу күн Азәрбајчан һөкүмәти чүмһуријјәсини иштиғал едән јеканә мәсәлә чүмһуријјәт истиглалынын дөвләтләр вә билхәссә е'тилаф дөв-ләтләри тәрәфиндән тәсдиғи мәсәләсидир.

Бурада дөвләти-алији-Османијәнин Азәрбајчанла саир Чәнуби Гафгазија һөкүмәтләринә гаршы нә бөјүк аличәнаб кәстәрмиш олдуғу

зикр едилмәдән кечиләмәз. Үч чүмһуријјәтин үчү дә, јә'ни Азәрбајчан, финдән тәсдиғ едилди; һәтта һөкүмәти-мүшариәлеја конфранса ишти-конфранс јени тәшәккүл етмиш олан Чәнуби Гафгазија чүмһуријјәтләр-фәсл етмәк үчүн тәртиб олунмағда иди.

Һәр ики диқәр чүмһуријјәт киби Азәрбајчан һөкүмәти дә Османлы һөкүмәтинин тә'минати-камиләсинә мәзһәр олараг шуна гәнаәт һасил етди ки, һөкүмәти-Османијә һәр үч чүмһуријјәти азад вә һүрр, тәма-милә мүстәғил вә габили-һәјат көрмәк арзусунда булунујор.

Түркијәнин сабиғ һәрб мүттәфиғи олан Алманијаја кәлинчә бу һө-күмәтин мүамиләси бир башға сурәтдә тәзаһүр етди. Алманија јалныз тәсдиғи-истиглалы мәсәләсини ачығ бурахды. Һәтта фазла олараг олан мүамиләсинә достанә иди демәк дәхи мүшкүлдүр. Бунлар Бақы-нын тәхири-ишғалына баис олдулар, бунлар мүсирранә тәләб едијор-ларды ки, Бақы алынаркән, кичик дә олса бир алман мүфрәзәји-әскә-ријјәси бу ишә иштирак етсин. Азәрбајчан һөкүмәти алманларын бу тәләбинә гәти сурәтдә е'тираз етди. Бир дә нәһајәт Бақы алындыгдан сонра алманлар Азәрбајчан һөкүмәтинин хәбәри олмадан, хусуси бир тренә ракибән шәһри-мәзкурә кечмәк нијјәтиндә булундулар. Вагон-ларда бөјүк бир һејрәтлә алман нәфәрәти көрән әһали, Шамхор истас-јонунда трени биззат товғиф едиб, алманлары керијә сүрмәјә мүвәфғәг олдулар.

15

МАВӘРАЈИ-ГАФҒАЗ МИЛЛӘТЛӘРИНИН КОНФЕДЕРАСЈОН МӘФКҮРӘСИ

Ишдә хутути-үмүмијјәси е'тибарилә Гафгазија Азәрбајчанынын вәзијјәти-сабиғә вә һазирәси ишдә Азәрбајчанын сурәти-тәшәккүлү.

Сијасәтән мүстәғил бир һәјат үчүн тәмајил иштијағларында саир милләтләр мисаллы Азәрбајчан түркләринин дә рәһбәри әввәл әмрдә һәр бир милләтин гәлбиндә мәғул вә һәр бир һәјата доғру мөвчуд олан арзу вә инчизаби-тәбии иди. Бу инчизаб иди ки, рәис Вилсон тәрәфин-дән бүтүн аләмә е'лан едилән мүәззәм дәстурларда о гәдәр бәлиғ вә парлаг бир мүәкс булду: «Јаша вә башгаларыны да јашат» киби һәр нөв мүаширәти-бәшәријјәнин ән мүһүм әсасыны кәндинә шүар иттихаз едән Азәрбајчан Чүмһуријјәти истәр ки, әсрләрдән бәри гомшу булун-дугу милләтләрлә, күрчүләрлә, ермәниләрлә вә кәза чүмһуријјәтләр тәшкил етмиш олан Шимали Гафгазија әғвамилә мүхадинәтдә јаша-јараг мүстәғил бир һәјати-сијасијјә камјаб олсун.

Јухарыда изаһ едилмиш олдуғу вәһлә јекдикәрә мүштәрәк мәнә-феји-мүтәнәввә илә әләхүсус мәнәфеји-игтисадији-әсасијә илә мәрбут булунан вә Чәнуби Гафгазијанын јерли әһалисини тәшкил едән бу үч милләти Исвечрә чүмһуријјәтиндә олдуғу киби конфедерасјон әсаса-тына мүстәнәдән, мүштәрәк бир һәјати-сијасијә илә јашамаја иглим вә тәбиәтин кәндиси сөвг едијор. Конфедерасјон тәшкилаты фикри бүтүн тәбиәтин кәндиси сөвг едијор. Бу фикир сәнәји-һалијәнин Чәнуби Гафгазијада олдуғча мүнтәширдир. Бу фикир сәнәји-һалијәнин нисаны, доғгузунда бүтүн Чәнуби Гафгазијанын истиглалыны е'лан вә үмум мәмләкәтдә бир вәһдәти-идарә тә'сис етмиш олан һөкүмәт васи-

тәсилә гүввәдә фе'лә чыхмыш булунду. Бу фикир элән дәхи јашамагда олуб, тәрәфдарлары мијанында ермәниләрин, күрчүләрин вә азербай-чанлыларын мө'тәдил-либерал вә милли һизбләри дејил, һәтта, Чәнуби Гафгазијанын әғвамыны бу күндә товһидә мејл соснал-демократ фиргә-ләри дәхи булунмагдадыр.

Үч милләтин Истанбулда булунан мүрәххәсләри дә Чәнуби Гафга-зија конфедерасјону тәшкил фикринә иштирак едијорларды. Бу фик-рин бүтүн Гафгазијаја тәшмили илә, әлбәттә, арзу олунурду ки, Шима-ли бүтүн Гафгазија чүмһуријјәти дә конфедарасјонун ә'засы мијанында булунсун. Бу чүмһуријјәтин Истанбулдакы мүрәххәсләри бу фикрә шид-дәтлә тәрәфдар идиләр. Әминиз ки, Азербайчан, ермәни вә күрчү вә кәза Шимали Гафгазија мүрәххәсләри, миләл вә әғвамын сүлһ конфрансына бу конфедерасјон фикрини мүдафиә үчүн кәләчәкләрди. Вә конгредә бүтүн бәшәријјәтин мәвачиәсиндә Гафгазија милләтләри, кәнди хилас-кар вә ... иттифагларыны тәмамилә тәғвијјә вә тәрсин илә билашәк вә шүбһә дөвләтләрин риза вә тәсвибинә мәзһур олараг, кәнди фәрәһфәза дағларына вә мүнбит оваларына симаји-бәшушәринә өвдәт едәчәкләр вә мәмләкәтләриндәки чәнуб күнәшинин илтифаткар вә һәјәтбәхша шүалары алтында Гафгазија иглим фәјазына шәрафавәр бир сурәтдә вә нәсли-атиләри илә бүтүн бәшәријјәтин фәјдасы угрунда сүлһпәр-вәрәнә, азад вә һүрр вә мәгуланә бир һәјәти-бәшәријјә јашамаға баш-лајачаглардыр.

ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО

ЦГАОР, ф. 970, оп. 1, д. 212, л., 1—10.

ПОЛОЖЕНИЕ

о выборах в Учредительное Собрание
Азербайджанской Республики,
принятое Парламентом Азербайджанской Республики
21 июля 1919 года.

ГЛАВА I

Общие положения

1. Учредительное Собрание образуется из членов избранных населением на основе всеобщего без различия пола и равного избира-тельного права, посредством прямых выборов и тайного голосова-ния, с применением начала пропорционального представительства.

2. Для производства выборов в Учредительное Собрание обра-зуется один избирательный округ.

Число членов Учредительного Собрания, подлежащих избранию, устанавливается в сто двадцать.

Для подачи голосов Республика делится на избирательные участки.

ГЛАВА II

Об избирательном праве

3. Правом участия в выборах в Учредительное Собрание польду-ются граждане Республики обоого пола, коим ко дню выборов испол-нится двадцать лет. Лица, находящиеся на действительной военной службе, пользуются лишь пассивным избирательным правом. Лица, занимающие административные должности, а именно: пристава, по-мощники уездных начальников, уездные начальники, помощники по-лицеймейстера, полицеймейстеры, губернаторы и их помощники пользуются лишь активным избирательным правом.

4. В выборах не участвуют признанные в установленном законом порядке безумными и сумасшедшими, а также глухонемые и лица, находящиеся под опекой.

5. Права участия в выборах лишаются:

а) Присужденные вступившими в законную силу судебными если они не восстановлены ранее в правах состояния: 1) к каторжным работам до истечения десяти лет по отбытии наказания; 2) к ссылке на поселение, к отдаче в исправительные арестантские отделения, к заключению в исправительном доме, к тюрьме и в крепости, с лише-нием или ограничением прав состояния до истечения пяти лет по от-бытии наказания.

в) осужденные за кражу, мошенничество и присвоение или рас-трату вверенного имущества, за исключением случаев, предусмотрен-

ных ст. 171, и 2 ч. 177 ст. Устава о наказ., налагаемых миров. суд. и 2-ю частью 1681 ст. (по продолж. 1912 г.) Улож. о наказ. угол. и исправит. (Св. Зак. т. XV), также осужденные за укрывательство похищенного, подлог, ростовщичество, лихоимство, сводничество и потворство непотребству (Св. Зак. т. XV Уголов. Улож. изд. 1909 г. ст. ст. 524—526, 526—527 и 529), а равно за деяния, имеющие целью нарушение свободы и правильности выборов в законодательные учреждения и органы самоуправления, до истечения 3 лет по отбытии наказания.

с) Несостоятельные: должники, признанные на основании вступивших в законную силу судебных определений банкротами злостными, до истечения 3-х лет по таковом признании.

д) И военнослужащие, самовольно оставившие ряды войска.

6. Право участия в выборах в каждом избирательном участке имеют лишь лица, внесенные в избирательный список участка.

7. Правом быть избираемым пользуется также лицо, хотя и не внесенное в избирательный список, но удовлетворяющее условиям избирательного права.

8) Не допускаются к участию в выборах те из внесенных в избирательные списки лиц, кои ко времени производства выборов утратят избирательное право (ст. 4 и 5).

Г Л А В А III

Об учреждениях, заведывающих производством выборов в Учредительное Собрание

9) Заведывание производством выборов возлагается на центральную (республики), уездную, городские участковые, сельских обществ и сельскую мелкую избирательные комиссии.

Примечание: В Закатальской губернии выборами руководит закатальская губернская избирательная комиссия на правах уездной комиссии.

10) Парламент Азербайджана избирает в центральную избирательную комиссию Республики двадцать одного человека; комиссия из своей среды выбирает председателя, товарища представителя, секретаря и казначея.

11) В центральную комиссию со дня поступления в комиссию кандидатских списков, входят на правах членов по одному представителю из тех политических партий из групп, кои представляли кандидатский список.

На центральную (республики) по выборам в Учредительное Собрание комиссию возлагается: 1) общее наблюдение за ходом выборов в Учредительное Собрание и обсуждение мер, необходимых для ускорения этих выборов; 2) принятие мер к разработке статистических и иных данных по выборам в Учредительное Собрание; 3) наблюдение за своевременным образованием и открытием действий уездных и городских избирательных комиссий; 4) утверждение распределения избирательных участков по представлениям уездных комиссий и рассмотрение всех подаваемых заявлений о неправильностях, допущенных при таком распределении; 5) определение и объявление во всеобщее сведение дня, в который городские и мелко-сельские комиссии

приступают к составлению избирательных списков, наблюдение за своевременным составлением сих списков и выставление их для всеобщего обозрения; 6) принятие и рассмотрение кандидатских списков, нумерация этих списков, выставление их для всеобщего обозрения и сообщение списков уездным, городским участковым, сельским и мелко-сельским комиссиям, а также объявление во всеобщее сведение опосредовавшем соединении списков; 7) распоряжение заготовлением избирательных конвертов и избирательных записок; 8) производство подсчета голосов по округу, определение результатов выборов и объявление их во всеобщее сведение; 9) составление списков членов Учредительного Собрания и снабжение их надлежащими удостоверениями о последовавшем избрании; 10) передача всего поступившего выборного производства Учредительному Собранию и 11) распоряжение кредитами, отпущенными из казны для производства выборов.

12) Уездную избирательную комиссию образует городская управа, а где таковой не имеется, уездная комиссия образуется из мирового судьи, уездного врача и высшего местного представителя Министерства Народного Просвещения (инспектора народных училищ или инспектора высшей начальной школы); за отсутствием лиц последних 2-х категорий (уездного врача и представителя МНП) они могут быть заменены податным инспектором и лесничим. Комиссия эта пополняется по усмотрению ее, двумя представителями из населения.

Уездная комиссия избирает из своей среды председателя, товарища председателя, казначея и секретаря.

В уездную комиссию входят, на правах членов со дня поступления в центральную комиссию кандидатских списков по одному представителю от тех политических партий или групп, кои представили кандидатский список.

13) На уездную комиссию возлагается: 1) образование сельских и мелко-сельских избирательных комиссий; 2) образование сельских городских участковых комиссий; 3) наблюдение за своевременным открытием действий этих комиссий; 4) представление в центральную комиссию проектов распределения сельских обществ и сел и разбивки города на избирательные участки; 5) наблюдение за своевременным составлением избирательных списков и выставлением их для всеобщего обозрения; 6) заготовление и раздача избирательных урн; 7) рассмотрение протестов и жалоб на составление избирательных списков, а также на иные неправильные действия городских участковых, сельских обществ и мелко-сельских комиссий; 8) принятие мер к осведомлению избирателей о кандидатских списках; 9) определение количества поданных по уезду и городу за кандидатские списки голосов и 10) передача выборного производства в центральную комиссию.

14) Бакинская уездная избирательная комиссия состоит из девяти (9) членов. Ганджинская, Нухинская и Шушинская каждая из семи (7), во всех остальных городах из пяти (5) членов.

Примечание: Кроме Бакинской, Ганджинской, Нухинской и Шушинской в остальных комиссиях выбор товарища председателя не обязателен.

15) Председатель городского избирательного участка назначается президиумом уездной комиссии; председатель образует комиссию из представителей политических партий и групп, представивших кандидатские списки в Учредительное Собрание по 1 человеку из каждой партии или группы.

16) На городские участковые избирательные комиссии возлагается: 1) собрание и предварительный подсчет избирательных карточек и 2) передача выборного производства участковой комиссии в уездную комиссию.

17) Комиссию сельских обществ образует соответствующая уездная избирательная комиссия из действующих на месте политических партий соответственно соотношению сил, за неизменением же таковых по своему усмотрению и количеству пяти (5) человек. Комиссия избирает председателя, секретаря и казначея.

В комиссию сельских обществ на правах членов со дня поступления в центральную комиссию кандидатского списка входят по одному представителю тех политических партий или групп, кои представили кандидатский список.

18) На комиссии сельских обществ возлагается: 1) представление мелко-сельским единицам материала для выборного производства и избирательных урн; 2) распределение (разбивка) общества на мелкие сельские избирательные единицы; 3) представление проекта распределения (разбивки) в уездную комиссию; 4) образование мелко-сельских избирательных комиссий; 5) наблюдение за правильным составлением избирательных списков и работой по переписи избирателей; 6) наблюдение за тем, чтобы перепись начиналась и кончалась своевременно; 7) наблюдение за тем, чтобы все были внесены в список; 8) предварительный подсчет избирательных карточек; 9) прием протестов и жалоб и передача таковых в уездную комиссию и 10) передача выборного производства всего общества в уездную комиссию.

19) Мелко-сельскую избирательную комиссию образует под наблюдением уездной комиссии комиссия сельских обществ из пяти членов по принципу, принятому для остальных комиссий. Район этих комиссий не должен превышать пространство, радиус коего равняется 2—3 верстам.

В комиссию входят на правах членов со дня поступления в центральную комиссию кандидатского списка по одному представителю от тех политических партий или групп, кои представили кандидатский список.

20) На мелко-сельскую комиссию возлагается: 1) оказание полного содействия переписчикам избирателей; 2) своевременное получение комиссий от сельских обществ избирательного материала и избирательных урн; 3) подсчет конвертов, извлеченных из урн (не вскрывая) и установление соответствия между количеством конвертов и количеством подавших голоса; и 4) передача всего выборного производства в комиссию сельских обществ.

21) Всякого рода акты и бумаги, составляемые по делам о выборах в Учредительное Собрание как подаваемые правительственным, судебным, административным и общественным установлениям, так и выдаваемые всеми этими установлениями и должностными лицами освобождаются от гербового и иных сборов.

Избирательные списки

22) Для производства выборов в Учредительное Собрание составляются списки избирателей отдельно по каждому избирательному участку.

Никто не может быть включен в избирательные списки более, чем по одному участку.

23) Составление избирательных списков возлагается на уездные избирательные комиссии.

24) День, в который должен приступить к составлению избирательных списков по всей Республике, определяется центральной избирательной комиссией и объявляется во всеобщее сведение способом, наиболее обеспечивающим широкое оповещение о сем населения.

25) В избирательный список участка вносятся имеющие право участия в выборах лица, проживающие в участке ко дню начала составления избирательного списка, хотя бы они и находились во временной отлучке из своего участка.

26) Лица, прибывшие в пределы избирательного участка позднее дня, в который было приступлено к составлению избирательных списков, могут быть внесены в избирательный список в том случае, если они сами представили участковой избирательной комиссии соответствующее заявление. Заявления подобного характера могут быть подаваемы в течение всего времени составления списка и пяти дней, следующих за днем объявления списков во всеобщее сведение. Вместе с подачей означенного заявления проситель подает также заявление об исключении его из списков по прежнему месту проживания, каковое заявление препровождается по назначению.

27) В избирательном списке обозначается фамилия, прозвище каждого избирателя, имя, отчество, возраст, национальность, вера, грамотен или нет, где учился, какого ремесла, где был прописан.

Список по каждому участку составляется в алфавитном порядке фамилий.

28) Избирательный список немедленно по его составлении и во всяком случае не позднее, чем за пятьдесят (50) дней до дня выбора, объявляется во всеобщее сведение способом, наиболее обеспечивающим доступность обозрения этого списка.

29) В течение десяти (10) дней по объявлению избирательного списка во всеобщее сведение, представитель местной административной власти может заявить протест, а лица, пользующиеся правом участия в выборах, могут подавать жалобы на неправильность или неполноту этого списка.

Означенные протесты и жалобы подаются в уездную избирательную комиссию.

30) Вышеозначенные комиссии могут удовлетворить:

1) жалобы на невключение жалобщиков в избирательные списки, если таковые поданы не позднее чем за пять дней до истечения указанного в 26 статье срока;

2) жалобы на помещение неправильных о жалобщиках сведений в избирательных списках. Об удовлетворении таковых жалоб управы оповещают жалобщиков.

31) Все прочие жалобы и протесты в трехдневный срок препровождаются в центральную (республики) комиссию. При жалобе или протесте посылается объяснение вышеозначенных комиссий.

32) Не позднее чем за пять дней до истечения срока, указанного в 26-й статье, объявляется во всеобщее сведение дополнительной избирательный список, в который включаются только: 1) лица, указанные в статье 26, заявления коих признаны заслуживающими уважения, если они своевременно не были включены в избирательный список; 2) лица, указанные в 30 статье и те жалобы, кои удовлетворены соответствующей комиссией.

33) Протесты и жалобы на дополнительный список подаются в порядке статей 29 и 31 до истечения срока, указанного в ст. 29.

34) Протесты и жалобы рассматриваются в пятидневный срок центральной комиссией в открытом заседании, порядком, установленным для рассмотрения дел административными судьями, согласно положению об административных судах (Собр. узак. 1917 г. ст. 692).

При этом имеют право принять участие в деле, кроме лица, принесшего протест или жалобу и представитель комиссии, составившей обжалованный список, также и те лица, чьи избирательные права в данном случае оспариваются.

35) Решения центральной комиссии могут быть в десятидневный срок опротестованы и обжалованы в окружный суд по административному отделению. При этом, однако, подача такого рода протеста и жалоб не приостанавливает выборного производства.

36) Окружной суд по административному отделению рассматривает означенные протесты и жалобы в пятидневный срок.

37) Избирательные списки по исправлении их, в пятидневный срок на основании последовавших решений центральной комиссии, а в надлежащих случаях и окружного суда по административному отделению не позднее чем за десять дней до дня выборов вновь объявляется во всеобщее сведение способом наиболее обеспечивающим доступность обозрения этих списков.

Г Л А В А V

О кандидатских списках

38) Выборы в Учредительное Собрание производятся подачей голосов за один из заявленных кандидатских списков.

39) Кандидатские списки заявляются центральной комиссии группами избирателей не позднее, чем за тридцать дней до дня выборов.

40) Каждый из кандидатских списков должен быть собственноручно подписан не менее чем ста (100) лицами, пользующимися правом участия в выборах. В списках должны быть указаны фамилия, отчество и местожительство каждого из предлагаемых кандидатов. К списку должны быть приложены заявления всех кандидатов об их согласии баллотироваться по сему списку. Список может быть снабжен названием предложившей его организации.

41) Группа, заявляющая кандидатский список, должна указать своего представителя, избранного ею для сношения с центральной комиссией и для участия в этой комиссии. Если представитель не

указан, то таковым принимается первый из подписавших заявление. Для того, чтобы получать на дом извещение центральной комиссии, представитель группы должен сообщить свой адрес в том городе, где находится комиссия; в противном случае извещения комиссии считаются врученными ему, если выставлены в помещении комиссии. Кроме того, группа избирателей, желающая, чтобы ее представители были включены в состав уездной и участковой комиссии, указывает лиц, которые предложены ко включению в каждую из назначенных комиссий.

42) Каждый избиратель может подписать только один кандидатский список: в случае подписания одним и тем же избирателем двух или нескольких списков, подпись его считается действительной только на первом по времени подачи в центральную комиссию списка.

43) Внесение одного и того же кандидата в разные списки не допускается.

44) В принятии кандидатского списка центральная комиссия выдает расписку с обозначением месяца, дня и часа принятия списка.

45) В случае, если заявленный кандидатский список не отвечает требованиям, указанным в ст. 40, 42 и 43, центральная комиссия сообщает о том в трехдневный срок представителю группы. Заявления, устраняющие указанные недостатки, могут быть подаваемы не позднее, чем за двадцать четыре дня до дня выборов.

46) Заявленные кандидатские списки, удовлетворяющие означенным в ст. 38, 40 и 41 условиям, нумеруются центральной комиссией в порядке их поступления. С этой нумерацией, а также с названиями организаций, если списки снабжены таковыми, кандидатские списки выставляются в помещении комиссии не позднее, чем за двадцать три дня до дня выборов и засим незамедлительно сообщаются центральной комиссией уездным комиссиям и публикуются во всеобщее сведение.

47) Группы избирателей, заявившие кандидатские списки, могут не позднее, чем за пятнадцать дней до дня выборов подавать в центральную комиссию заявления о соединении предлагаемых ими кандидатских списков. Эти заявления должны быть подписаны представителями всех объединяющихся групп. О последовавшем соединении списков центральная комиссия объявляет во всеобщее сведение не позднее, чем на другой день по получении такового заявления.

48) Один и тот же список не может входить в состав более чем одного соединения.

Г Л А В А VI

О подаче и подсчете избирательных записок

49) Голосование производится посредством подачи избирательных записок.

50) Избирательные записки должны быть по внешнему виду однообразными.

Образец избирательных записок устанавливается центральной комиссией и объявляется ею во всеобщее сведение не позднее, чем за сорок дней до дня выборов.

51) Каждая избирательная записка должна содержать в себе один из кандидатских списков, без каких-нибудь изменений и пере-

мещений, нумер, этого списка и название предложившей его организации, если список снабжен таковым.

52) Конверты избирательных записок должны быть однообразны, непрозрачны, чисты и снабжены печатью центральной комиссии.

53) Избирательные записки и конверты изготавливаются по распоряжению центральной комиссии.

54) В избирательных записках текст кандидатского списка печатается на тюркском языке, но группа, заявившая список, вправе одновременно с заявлением списка потребовать, чтобы в соответствующую избирательную записку был включен перевод текста на другой, указанный группой язык. В случае заявления такого требования группа обязана одновременно представить перевод текста.

55) Избирательные записки и конверты, по их изготовлении пересылаются распоряжением центральной комиссии и главным образом уездным комиссиям.

56) Уездные избирательные комиссии заблаговременно изготовляют именные удостоверения для каждого городского избирателя. В этих удостоверениях обозначаются имя, отчество и фамилия, прозвище избирателя, адрес его избирательного участка и номер, под которым избиратель значится в избирательном списке, а также указывается время и место подачи голосов.

Примечание: 1. Именные удостоверения необходимы только для городских жителей.

Примечание: 2. В исключительных случаях избирательные комиссии могут удовлетворяться и другими формальными данными, удостоверяющими личность.

57) Уездная и мелко-сельская избирательные комиссии обязаны не позднее, чем за семь дней до дня выборов, доставить каждому избирателю по одному экземпляру избирательных записок и всех заявленных кандидатских списков и именные удостоверения городским избирателям.

Лицам, имеющим право на получение именного удостоверения и избирательных записок, но почему-либо их не получившим, выдаются удостоверения от уездной избирательной комиссии, а избирательные записки выдаются в городской участковой избирательной комиссии в день выборов.

58) Уездные или сельских обществ избирательные комиссии заготавливают ящики с одним отверстием для опускания избирательных записок и посылают таковые в распоряжение мелким избирательным единицам.

Примечание: Если ввиду некоторых специальных условий не удастся изготовление ящиков, допускается пользование имеющимися готовыми ящиками, если последние удовлетворяют вышеуказанным требованиям.

59) Городская дума (управа) и учреждение сельских обществ предоставляют в распоряжение избирательных комиссий помещения для производства выборов.

60) В каждом избирательном помещении, в целях обеспечения тайного голосования, должно быть одно или несколько закрытых помещений, в коих избирателем вкладывается избирательная записка в конверте.

61) Заседания участковой избирательной комиссии публичны. В назначенный для подачи голосов день председатель комиссии в присутствии ее членов и лиц, прибывших к этому времени, объявляет заседание комиссии открытым. Председатель удостоверяет, что избирательные ящики целы и пусты, затем закрывает и запечатывает ящики и приглашает избирателей приступить к подаче избирательных записок. В течение всего времени подачи избирательных записок необходимо присутствие, по крайней мере, половины членов.

62) В избирательном помещении производятся только выборы, агитация воспрещается как в комнатах, где подаются избирательные записки, так и на лестницах, в проходах, ведущих в эти комнаты, равно у входа в них снаружи. Председатель участковой избирательной комиссии наблюдает, чтобы в избирательном помещении во все время выборов действий сохранялся полный порядок и немедленно удалялся бы нарушитель такового.

63) В избирательное помещение не допускаются: 1) лица вооруженные и 2) лица, находящиеся в явно нетрезвом состоянии.

64) Председателю предоставляется, в случае необходимости, по постановлению комиссии, требовать от подлежащих гражданских и военных властей командирования чинов милиции или воинских частей. Означенные чины милиции и воинские части всецело подчиняются председателю и действуют исключительно по его распоряжениям.

65) В случае нарушения порядка или неподчинения кого-либо распоряжениям комиссии или председателя, комиссия может постановить ввести в помещение, где производятся выборы, членов милиции или воинскую команду.

Без требования председателя комиссии в означенное помещение не может быть введена такая вооруженная сила.

66) Выборы начинаются в назначенный Парламентом месяц и день и длятся в течение трех дней. Участковые избирательные комиссии должны быть открытыми для подачи избирательных записок в течение трех дней с 9 час. утра до 9 час. вечера в городах и с 8 час. утра до 8 час. вечера в деревнях.

67) Подача избирательной записки производится избирателями лично.

68) Избиратель вручает свое именное удостоверение одному из членов избирательной комиссии, отмечающему в избирательном списке о явке избирателя и получает от комиссии конверт для вложения в него избирательной записки.

Примечание: В деревнях, где именные удостоверения не обязательны, личность избирателя удостоверяется комиссией.

69) По получении конверта избиратель удаляется в закрытое помещение, где вкладывает в конверт избирательную записку.

По своему возвращению избиратель передает конверт в заклеенном виде председателю комиссии, который на его глазах опускает конверт в избирательный ящик.

70) Во все дни выборов в городах, ровно в 9 час, а в селах ровно в 8 час. вечера двери избирательного помещения закрываются, прием же избирательных записок производится от тех избирателей, которые прибыли в означенное помещение до закрытия дверей. По окончании принятия избирательных записок председатель объявляет

подачу их на этот день законченной и накладывает на отверстие избирательных ящиков печать. Засим все присутствующие удаляются в помещения, где производится подача голосов, помещение же это, по распоряжению председателя, опечатывается до следующего утра и у дверей его ставится стража.

71) В третий день выборов входные двери помещения, где производится подача голосов, запираются ровно в 9 час. вечера в городах и в 8 часов в селах, после чего прием избирательных записок производится только от тех, кто прибыли в означенное помещение до закрытия дверей.

По окончании принятия избирательных записок председатель объявляет голосование законченным и распоряжается открыть двери помещения. Затем комиссия производит подсчет конвертов, не распечатывая их. Если число конвертов не совпадает с числом избирателей, о явке коих отмечено в избирательном списке, то о трем делателях, о явке коих отмечено в избирательном списке, после этого конверты вскрываются и прочитываются избирательные записки.

72) Наравне с избирательными записками, заготовленными по распоряжениям центральной избирательной комиссии, считаются действительными и другие, содержащие тождественный текст.

Равным образом действительны избирательные записки, на которых наряду с тюркским текстом напечатан перевод его на другой язык.

Примечание. Вместо установленных избирательных записок, могут быть подаваемы также записки, написанные на простой бумаге рукой или напечатанные, но с неперменным указанием соответствующих номеров.

73) Признаются недействительными: 1) избирательные записки, не соответствующие требованиям статей 48, 50 и 51; 2) незаполненные избирательные записки; 3) записки, подписанные избирателем или содержащие какие-либо пометки, подчистки или распознавательные знаки, либо вложенные в конверт с такими же знаками; 4) записки, вложенные в конверт в числе более одной, если содержание их не является вполне тождественным. Если же содержание таких записок тождественно, то действительно признается лишь одна из них.

74) Вопрос о действительности избирательной записки, в случае сомнения, решается комиссией по большинству голосов. При равенстве голосов, голос председателя дает перевес.

75) Избирательные записки, признанные действительными, подсчитываются особо для каждого кандидатского списка.

76) Всеу происходящему в комиссии от открытия и до закрытия ее заседания, ведется протокол.

В означенный протокол, в частности, вносятся все распоряжения председателя и постановления комиссии, равно как и заявления, которые могут быть сделаны присутствующими в комиссии избирателями; в протоколе означается, кроме того, количество избирательных записок, поданных за каждый кандидатский список, а также указывается количество записок, признанных недействительными с объяснением оснований, в силу которых они признаны таковыми. Протокол подписывается председателем, секретарем, членами комиссии и всеми присутствующими лицами, которые этого пожелают.

77) Протоколы посылаются в уездную комиссию.

Вместе с протоколами в отдельных конвертах посылаются также: 1) записки, признанные комиссией действительными; 2) записки, признанные комиссией действительными, но кем-либо из членов комиссии оспаривавшиеся; 3) записки, признанные комиссией, вопреки волеизъявлению отдельных ее членов, недействительными; и 4) записки, единогласно признанные комиссией недействительными.

78) Уездная комиссия по рассмотрении протокола и избирательных записок окончательно определяет какие записки признаются действительными и сколько голосов подано в каждом избирательном участке и по всему уезду, городу и за каждый из заявленных кандидатских списков.

79) Протоколы уездных избирательных комиссий вместе с протоколами участковых избирательных комиссий препровождаются в центральную избирательную комиссию. К протоколу прилагаются избирательные записки, означенные в пунктах 2—4 ст. 77.

80) Заседания уездных избирательных комиссий, в которых производится рассмотрение протоколов участковых избирательных комиссий и подсчет поданных избирательных записок, происходят публично.

81) Протокол комиссии составляется на тюркском языке.

Примечание: При незнании комиссией тюркского языка допускается составление протоколов на других языках.

Г Л А В А VII

Об определении результатов выборов

82) Центральная избирательная комиссия на основании протокола заседаний уездных комиссий, производит общий подсчет голосов по всей Республике за каждый из заявленных списков, а засим общее количество членов Учредительного Собрания распределяется между заявленными списками пропорционально числу голосов, поданных по всей Республике за каждый из этих списков.

Порядок такого распределения указан в ст. 84—86.

83) Если в назначенный для производства выборов срок в одном или нескольких избирательных участках не состоится выборов и если число избирателей этих участков в общей сложности составляет не менее одной десятой части общего числа избирателей всей Республики, то центральная комиссия немедленно распоряжается о производстве в этих участках вторичных выборов: если же общее число таких избирателей в означенных участках не достигает указанного числа, а также, если в случае назначения вторичных выборов таковые не состоятся, то при общем подсчете центральной комиссией голосов такие участки, в коих выборы не состоялись, в расчет не принимаются.

84) Число голосов, поданных по всей Республике за каждый из кандидатских списков, делится последовательно на числа 1, 2, 3, 4 и т. д., из полученных при этом делений частных выделяются наибольшие частные в количестве равном числу членов Учредительного Собрания, подлежащих избранию по всей Республике, частные эти располагаются в порядке их убывающей величины. Последнее из означенных частных является избирательным знаменателем (коэффициентом).

Число членов Учредительного Собрания, приходящееся на каждый список, определяется путем деления числа голосов, поданных за данный список, на избирательный знаменатель.

Если при таком распределении мест членов Учредительного Собрания между кандидатскими списками последнее место придется на два или несколько списков, то предпочтение отдается кандидату того из этих списков, за который подано большее число голосов. При равенстве голосов вопрос решается жребием.

85) Если при производстве распределения, указанного в ст. 84, на какой-либо из кандидатских списков будет приходиться число членов Учредительного Собрания, превышающее число указанных в этом списке кандидатов, то соответствующее число мест членов Учредительного Собрания остается незамещенным.

86) Если по избирательному округу имеются кандидатские списки, о соединении коих было сделано соответствующее заявление (ст. 51), то при распределении числа членов Учредительного Собрания между списками, все голоса, поданные за списки, входящие в состав одного и того же соединения, складываются, и распределение производится сначала между этими соединениями и прочими списками, согласно правилу, изложенному в статье 84. После этого число членов Учредительного Собрания, причитающееся на каждое соединение, распределяется между отдельными соединенными списками по тому же правилу. При недостатке кандидатов в одном из соединенных списков соответствующее число мест членов Учредительного Собрания замещается кандидатами того из вошедших в соединение списков, имеющих свободных кандидатов, который получил наибольшее число голосов.

87) Поименованные в каждом списке кандидаты зачисляются в составе членов Учредительного Собрания в порядке внесения их в список начиная с первого.

Г Л А В А VIII

О порядке замещения отказавшихся (выбывающих) членов Учредительного Собрания

88) Выбывшие члены Учредительного Собрания замещаются в последовательном порядке из состава того кандидатского списка, по коему они были избраны. В случае, если были образованы соединенные списки, то при отсутствии кандидатов в одном из соединенных списков вакантное место члена Учредительного Собрания замещается кандидатом того из вошедших в соединение списков, имеющих свободных кандидатов, который получил наибольшее число голосов.

89) При отсутствии в данном списке, а в случае соединения при отсутствии во всех списках, вошедших в соединение, кандидата для замещения выбывающего члена Учредительного Собрания, вакантное место вовсе не подлежит замещению.

Г Л А В А IX

Об ограждении свободы и правильности выборов

90) Виновный в самовольном снятии, разорвании, закрытии или изменении публично выставленных избирательных воззваний, опове-

щений или списков, исходящих от групп избирателей, заявивших свои кандидатские списки при выборах в Учредительное Собрание, наказывается арестом от одного до трех месяцев.

91) Виновный в самовольном вторжении в помещение, предназначенное для предвыборной агитации и находящееся в распоряжении группы избирателей, заявившей кандидатский список, либо в уничтожении или повреждении литературы, предназначенной для предвыборной агитации и находящейся в распоряжении соответствующей организации, либо в угрозах и насильственных действиях по отношению к лицам, действующим от имени этой организации, наказывается заключением в тюрьме на срок не свыше шести месяцев.

92) Виновный в разглашении заведомо ложных сообщений о фактах, относящихся к личности кандидата или к частной его жизни, с целью подорвать доверие к нему или представляемой им организации, либо провести избрание других кандидатов, наказывается заключением в тюрьме или арестом от одного до шести месяцев.

93) Виновный в подделке или переделке заявления кандидата о согласии наказывается заключением в исправительном доме.

Сему же наказанию подлежит виновный в представлении в центральную избирательную комиссию заведомо для него поддельного или переделанного заявления о его согласии баллотироваться в члены Учредительного Собрания.

94) Виновный в распространении заведомо неправильных (подложных) кандидатских списков и избирательных записок наказывается заключением в тюрьме.

95) Виновный в попытке воспрепятствовать занятиям предвыборных собраний, созданных организацией избирателей, либо занятиям комиссий посредством насильственных действий, угрозы, злоупотребления властью или нарушений порядка, наказывается заключением в тюрьме.

Если это деяние учинено несколькими лицами и вследствие сего прервалась деятельность означенных собраний или комиссий, то виновный наказывается заключением в исправительном доме.

96) Запрещается всем в храме или ином предназначенном для богослужения месте предвыборная агитация как посредством проповедей, так равно в виде устных или письменных воззваний. Виновный наказывается заключением в тюрьме на срок не более шести месяцев.

97) Виновный в воспрепятствии посредством насилия над личностью, наказуемой угрозы, обмана, злоупотребления власти или экономической зависимостью, свободному осуществлению избирательного права лицом, пользующимся правом участия в выборах, наказывается заключением в тюрьме. Покушение наказуемо.

98) Виновный в препятствии правильному производству выборов в помещениях избирательных комиссий посредством насильственных действий угрозы, беспорядков, повреждения избирательных списков, записок или ящиков, либо посредством насилия над личностью членов избирательных комиссий, наказывается заключением в исправительном доме.

99) Виновный в воспрепятствовании, посредством беспорядков, застраживания или прекращения способов сообщения части избирателей воспользоваться их избирательным правом наказывается за-

ключением в исправительном доме на срок не свыше трех лет. Покушение наказуемо.

100) Виновный в производстве предвыборной агитации в помещениях, где производятся выборы, или в нарушении порядка во время производства выборов действий, либо в неповиновении распоряжению председателя избирательной комиссии об оставлении избирательного помещения, наказывается арестом.

101) Виновный в склонении избирателя посредством обещания или доставления имущественной или личной выгоды самому голосующему или члену семьи к воздержанию от участия в выборах в Учредительное Собрание, наказывается заключением в тюрьме. Покушение наказуемо. Сему же наказанию подлежит избиратель, потребовавший или принявший имущественную выгоду с указанием в первой части сей статьи целью.

102) Виновный в угощении избирателей с целью склонить их к голосованию при выборах в Учредительное Собрание в пользу свою или других лиц, наказывается арестом.

103) Виновный в подаче голоса при выборах в Учредительное Собрание, заведомо не имевший на то права или утративший таковое, наказывается арестом.

Сему же наказанию подлежит виновный в голосовании при выборах в Учредительное Собрание более одного раза, хотя бы в различных избирательных участках или в голосовании вместо другого лица, хотя бы и по его просьбе.

104) Виновный в умышленном искажении результатов голосования при отобрании, подсчете или оглашении избирательных записок, либо в умышленном повреждении или похищении поданных избирательных записок или избирательных производств, либо в подложном добавлении избирательных записок или изменении избирательных производств, наказывается заключением в исправительном доме сроком не свыше трех лет. Покушение наказуемо.

105) Виновный в противозаконном разглашении тайны голосования при выборах в Учредительное Собрание наказывается арестом.

106) Члены избирательной комиссии или иное должностное лицо, виновное в умышленном нарушении положения о выборах в Учредительное Собрание с целью оказать влияние на исход выборов в пользу или во вред тому или иному кандидатскому списку, если за сие не подлежит более строгому наказанию, наказывается арестом.

107) Суду предоставляется, сверх указанных в сих статьях наказаний, приговорить виновного:

1) В случае учинения деяний, указанных в статьях 91, 93, 95, 98, 102, 103 и 104 к лишению права участия в выборах в законодательное учреждение и органы самоуправления на срок до пяти лет с опубликованием приговора.

2) В случае учинения деяний, указанных в статьях 92, 98, 102, 103 и 105 к денежному взысканию на сумму не свыше трех тысяч рублей.

3) В случае учинения деяний, указанных в статьях 91, 94, 95, 192, 103 и 106, если виновным окажется должностное лицо, к удалению от должности.

108) К изложенным в сей (IX) главе постановлениям применяется глава первая Уголовного уложения 22 марта 1903 года (Св. зак. т. XV изд. 1909 г.).

109) Право возбуждения преследования против виновных в преступных деяниях, указанных в сей (IX) главе принадлежит на правах потерпевшего, каждому лицу, пользующемуся правом участия в выборах в Учредительное Собрание.

110) Преследование против виновных в учинении деяний, указанных в статьях 90, 91, 97, 101 и 106, может быть возбуждено лишь в течение трех месяцев со дня производства выборов, а против виновных в прочих деяниях, указанных в сей (IX) главе, в течение шести месяцев.

111) Дела о преступных деяниях, указанных в сей (IX) главе, за кои положено наказание тюрьмой или более строгое, выдаются окружными судами с участием присяжных заседателей, дела же о прочих преступных деяниях ведаются мировыми судьями.

Г Л А В А X

Об издержках по выборам в Учредительное Собрание

112) Избирателям не полагается вознаграждения ни за потерю времени, ни за расходы по продовольствию, ни на путевые расходы.

113) Расходы в городах по составлению городских избирательных списков относятся на средства городских самоуправлений, а в остальных местах за счет казначейств Республики; расходы городов, по сему предмету последующие, возмещаются в размере 75 проц. этих расходов из средств казначейства Республики.

114) На расходы по делопроизводству комиссиям по делам о выборах в Учредительное Собрание отпускается по постановлению центральной избирательной комиссии, особая сумма за счет кредита, ассигнованного Парламентом на производство выборов в Учредительное Собрание.

115) Члены всех избирательных комиссий получают вознаграждение за каждый день и на путевые расходы, если последние были вызваны интересом дела.

Положение сей (115) статьи не распространяется на тех, которые входят в комиссию, как представители кандидатских списков.

116) Расходы по приспособлению помещений для надобностей избир. комиссий, равно как по их отоплению и освещению, в городах возлагается на средства городских самоуправлений, а вне городов на средства казначейства Республики.

За председателя парламента
старший товарищ

ГАСАН БЕК АГАЕВ

Секретарь
Начальник канцелярии

АХМЕД ДЖЕВДАТ
ВЕКИЛОВ

Муса Гасымов. Бејнәлхалг гаршылыгы мүнәсибәтләр системиндә Азәрбајчан Республикасынын иштиракы проблеминин тарихшүнаслыгы	3
И. Б. Мәһәrrәмөв. Азәрбајчан Республикасы сәнајә мүүссисәләри елм вә јарадычылыг коллективләринин кәндә һамиллик кәмәји (1971—1980-чи илләр)	11
Т. С. Ајдәмиров. Азәрбајчан Республикасы сәнајәси үчүн мүнәндис-техники ишчиләр вә ихтисаслы фәһлә кадрлары һазырланмасы мәсәләсинә даир (1938—1941-чи илләр)	19
Һ. Садыгов. XIX әсрин әввәлләриндә Русијанын харици сijasәтиндә Гафгаз проблеми	28
Т. Ф. Әлијев. Азәрбајчан XVII әср илк рус чографи мәлүмат китабында	36
Р. И. Исмајылов. Мисирдә 829—832-чи илләр үсјаны	43
Играр Әлијев. Елмин әлиндә мидијалылар вә атропатенләрин иран-дилли олмасына даир сүбүт вардырмы? Мидијалылары Азәрбајчан халгынын әчдадларындан бири һесаб етмәк олармы?	50
Әбүлфәз Рәһимов. Тарихи һадисәләрин бәдин әдәбијјатда әкси	60
Мәгсәд Сәттаров. Мәдәнијјәт, дин вә атеизм	73
А. М. Шүкүров. Мүасир глобал проблемләрин тәснифатынын методоло-кијасы һаггында	83
Р. А. Күләлијева, Е. С. Кәримов. Чинајәт чәзасынын аңлајышы һаггында	92
Ә. Ә. Әлијев, В. Ә. Мәммәдов. Шәки шәһәриндән тапылан бә'зи силаһ-лар һаггында	96
Б. С. Саилов. «Шәһәр аилә-мәншәт мүнитивин структуру вә функцијасы»	102

Тәһгид вә библиографија

С. Хоменко. Тәдгигатын әсасында Азәрбајчанын һәрби тарихи дурур	108
---	-----

Рә'јчијә чаваб

Ф. Көчәрли. «Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри» тарих, фәлсәфә вә һүгүг (серијасы) редаксийасына	111
--	-----

Тарихи кечмишимиздән

Әлимәрданбәј Топчубашов. Азәрбајчанын тәшәккүлү	114
Азәрбајчан Республикасы Мәчлиси Мүүссисәһи сечкиләр һаггында әсаснамә	135

Муса Гасымов. Историография проблемы участия Азербайджанской Республики в системе международных культурных взаимоотношений	3
И. Б. Магеррамов. Шефская помощь селу промышленных предпри-ятий, научных и творческих коллективов Азербайджанской Республики (1971—1980-е годы)	11
Т. С. Айдамов. К вопросу о подготовке квалифицированных рабо-чих кадров и инженерно-технических работников для промышленности Азер-байджанской ССР 1938—1941 гг.	19
Г. Садыгов. Кавказская проблема во внешней политике России в на-чале XIX столетия	28
Т. Ф. Алиев. Азербайджан в первом русском географическом справоч-нике XVII века	36
Р. И. Исмаилов. Восстание 829—832 гг. в Египте	43
Играр Алиев. Располагает ли наука доказательствами в пользу ирано-язычности мидян и атропатенцев? Можно ли считать мидян одними из пред-ков азербайджанского народа?	50
Абулфаз Рагимов. Отображение исторических событий в художе-ственной литературе (вторая статья)	60
М. М. Саттаров. Культура, религия и атеизм	73
А. М. Шукуров. О методологии классификации современных глобаль-ных проблем	83
Р. А. Гюльалиева, Э. С. Керимов. О понятии уголовного наказания	92
А. А. Алиев, В. А. Мамедов. О некоторых видах оружия из города Шеки	96
Б. С. Саилов. Структура и функции семейно-бытовой сферы жизнедея-тельности в городе	102

Критика и библиография

С. Хоменко. В центре исследований — военная история Азербайджана	108
--	-----

Ответ рецензенту

Ф. Кочарли. В редакцию журнала «Известия» АН Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)	111
---	-----

Из исторического прошлого

Алимарданбек Топчибашев. Становление Азербайджана	114
Положение о выборах в Учредительное Собрание Азербайджанской республики	135

Сдано в набор 18.10.90. Подписано к печати 13.05.91.

Формат бумаги $70 \times 100^{1/16}$. Бумага типографская № 1.

Гарнитура шрифта литературная. Печать высокая. Усл. печ. лист 12,35.

Усл. кр.-отт. 12,35. Уч.-изд. лист 12,1. Тираж 4350. Заказ 418. Цена 80 коп.

Издательство «Элм».

370143 Баку-143, проспект М. Азизбекова, 31, Академгородок,

Главное здание

Типография АН Азербайджана.

Баку, проспект М. Азизбекова, 31.